

Анатолій Адрґ

Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть

Чернігів
Видавництво Чернігівського ЦНТЄІ
2008

ББК 85.143(2УК-2Чер)

А 32

Відповідальний редактор О.Б. Коваленко, кандидат
історичних наук, професор

Рецензенти: Л.С. Міляєва, доктор мистецтвознавства,
професор, академік Української академії мистецтв;
В.М. Половець, доктор історичних наук, професор.

На титульному аркуші зображення ікони “Єлецької
Богоматері” в книзі І. Галятовського “Скарбница
потребная” (Новгород-Сіверський, 1676 р.)

Адруг А.К.

А 32

Архітектура Чернігова другої половини XVII –
початку XVIII століть. – Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ,
2008 р. – 224 с.

ISBN 978-966-1605-05-2

Дослідження кандидата мистецтвознавства, члена
Національної спілки художників України А.К. Адруга
присвячено архітектурі Чернігова другої половини XVII
– початку XVIII століть – цікавій, але не достатньо
дослідженій сторінці вітчизняного зодчества. Видання
призначається як для фахівців, так і для широкого кола
шанувальників архітектури та мистецтва.

ББК 85.143(2УК-2Чер)

ISBN 978-966-1605-05-2 © Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ
© Адруг А.К., 2008

Вступ

Архітектурна спадщина України вражає своїм багатством і розмаїттям. Вона відобразила багатовіковий шлях поступу українського народу. Пам'ятки архітектури кожного історичного періоду красномовно розповідають про свій час. Архітектура України вписала не одну блискучу сторінку у вітчизняну історію. В українському будівельному мистецтві коштовним діамантом сяє архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Нині набуває особливої актуальності дослідження регіональних особливостей архітектури та їх впливу на розвиток українського зодчества в цілому. Актуальність дослідження визначається також потребами відтворення особливостей розвитку архітектури Чернігова зазначеного періоду, окремих її галузей, створення і життя видатних пам'яток вітчизняного зодчества.

Об'єктом дослідження є архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.

Предметом дослідження є особливості розвитку архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть, окремих її галузей та пам'яток українського зодчества, які постали на чернігівській землі.

Хронологічні межі дослідження визначені суспільно-економічним розвитком України і відповідають першому етапу – друга половина XVII – початок XVIII століть (1650–1720 рр.) розвитку української архітектури XVII – XVIII століть.

Територіальні рамки дослідження обумовлені територією міста Чернігова в межах зазначеного періоду.

Ступінь наукової розробленості проблеми не можна назвати задовільним. Пам'ятки архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть привернули увагу авторів ще у 1680-х роках. У виданнях новгород-сіверської та чернігівської друкарень містяться окремі згадки про задум та зведення Троїцького собору в Чернігові. Значно більше уваги приділили І. Галятовський та Д. Туптало відбудові визначних пам'яток архітектури доби Київської Русі. В XIX ст. відомості про пам'ятки зодчества Чернігова, історію і споруди монастирів друкувались в періодичних виданнях “Черниговские губернские ведомости” и “Черниговские епархиальные известия” (Прибавления). Деякі

з них згодом увійшли до “Историко-статистического описания Черниговской епархии”. Матеріали з цих видань використали в своїх книгах про Чернігів М. Марков та М. Маркевич, а також О. Єфимов та П.М. Добровольський в своїх працях про Єлецький та Троїцький монастирі. Всі згадані видання мали переважно описовий характер.

З початку ХХ ст. вивчення архітектури Чернігова стає більш ґрунтовним. Помітним явищем стали підготовка та проведення в 1908 р. у місті над Десною XIV Археологічного з'їзду, присвяченого 1000-літтю літописного Чернігова. На з'їзді виявилась регіональна спрямованість представлених досліджень і виступів. Більше половини з них присвячені пам'яткам Чернігівщини. Саме у виступі в Чернігові Г.Г. Павлуцький визначив два напрямки розвитку української архітектури того часу. Це він повторив в своїй статті про українську архітектуру в “Истории русского искусства” за редакцією І.Е. Грабаря. Пізніше цю думку повторювали всі автори, що писали про українську архітектуру. Із інших виступів на XIV Археологічному з'їзді для нас цікавими є повідомлення О.П. Новицького про риси самобутності української архітектури, П.М. Добровольського про неіснуючі храми Чернігова, М.В. Султанова про будинок полкової канцелярії. Варто згадати цікаві праці Г.К. Лукомського, спільну роботу про чернігівські старожитності П.М. Савицького та В.Л. Модзалевського (підготовлена в 1914 році, побачила світ в 1992 р.). Треба віддати належне дореволюційним авторам, які в своїх працях накопичили багато фактичного матеріалу.

Дещо виділяється праця В.Л. Модзалевського “Основные рисы украинского мистецтва” 1918 р., де автор головну увагу приділив будинку полкової канцелярії та пам'яткам кола Катерининської церкви. В довоєнні роки до вивчення пам'яток архітектури Чернігова зазначеного періоду звертались С.А. Таранушенко, Ф.Л. Ернст, М.В. Холостенко, С.А. Татаренко. Вони здебільшого спирались на попередні публікації.

Під час Великої Вітчизняної війни окремі пам'ятки зодчества та архітектурні ансамблі Чернігова зазнали значних руйнувань. Одразу після визволення Чернігова почались відновлювальні і реставраційні роботи. Спочатку вони велись неспеціалізованими

організаціями, а згодом їх став виконувати республіканський трест “Будмонумент”. Згідно наказу № 202 від 5 липня 1950 р. Управління в справах архітектури при Раді міністрів УРСР створено науково-реставраційні виробничі майстерні в Чернігові, Полтаві і Львові в складі тресту “Будмонумент”. 15 вересня 1950 р. почала діяти чернігівська майстерня. Нині працюють – ВАТ “Чернігівреставрація” та ТОВ “Чернігівська реставраційна майстерня”. В реставраційних роботах беруть участь архітектори-рестаратори і дослідники Ю.С. Асеев, П.Д. Барановський, М.М. Говденко, Г.Н. Логвин, М.В. Холостенко. Перші підсумки проведення реставраційних робіт підбив в 1955 р. І.О. Ігнаткін в своїй книзі про зодчество Чернігова. Обсяг реставраційних робіт в Чернігові з роками все збільшувався і не випадково у вересні 1968 р. в місті була проведена Всесоюзна нарада реставраторів. Велике значення для охорони і вивчення архітектурних пам’яток мало створення в 1967 р. Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей”. Нині – це Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”.

Завдяки діяльності Науково-дослідного інституту історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР дослідження пам’яток архітектури Чернігова набули більш систематичного і цілеспрямованого характеру. Праці співробітників інституту Ю.С. Асеева, С.В. Бессонова, І.О. Ігнаткіна, Г.Н. Логвина, М.П. Цапенка, П.Г. Юрченка, Д.Н. Яблонського торкалися і пам’яток архітектури Чернігова. Результати досліджень опубліковані в окремих статтях і узагальнюючих роботах – “Архітектура Української РСР” 1954 р., “Нариси історії архітектури УРСР (Дожовтневий період)” 1957 р., “Всеобщая история архитектуры” (Т. 6, 1966 р.), “Нариси історії українського мистецтва” 1966 р., “Історія українського мистецтва”. Статті про чернігівські пам’ятки побачили світ в збірнику “З історії української реставрації” (К., 1996) та довідкових виданнях. Новий матеріал (перш за все про містобудування та оборонну архітектуру) представлено в працях В.В. Вечерського, особливо у відповідному розділі “Історії української архітектури” 2003 р. Як ми бачимо, пам’ятки

архітектури Чернігова зазначеного періоду постійно знаходились в полі зору дослідників. Але досі відсутня праця, в якій було б проведено комплексне дослідження архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть і окремих пам'яток, Це має реалізуватися у докладному викладі історії зведення споруд, їх перебудов, реставрації та використання, вирішенні проблем атрибуції пам'яток, більш детального вивчення творчих біографій зодчих. В кожному конкретному випадку виникає необхідність розгляду історії вивчення тієї чи іншої пам'ятки. Окрему увагу варто звернути на більш докладному висвітленні реставраційних робіт, які майже не відображені в літературі. Виникає потреба зупинитись на іконографії пам'яток, визначенні стилістичних рис архітектури Чернігова вказаного періоду та її місце і роль в загальному розвитку українського зодчества.

Вирішення поставлених завдань вимагає комплексного використання як опублікованих, так і архівних джерел, а також матеріалів фондів музеїв та інших організацій. Джерельна база в цілому характеризується фрагментарністю та розпорошеністю джерел, що зумовило певні складнощі в роботі. Необхідно зауважити, що головним джерелом є пам'ятки архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть, а також визначні споруди доби Київської Русі, які були відновлені в зазначений період. Також являють інтерес пам'ятки, які не збереглись до наших днів. З опублікованих джерел лише деякі використані дослідниками і здебільшого частково. Деякі матеріали опубліковані нещодавно і ще не увійшли до активного наукового обігу і використання в дослідницькій роботі.

Серед опублікованих джерел перш за все треба назвати літописи Самовидця, С. Величка, Чернігівський літопис, Хроніка П. Полуботка. Велику документальну цінність мають “Розписні списки” Чернігова 1682 і 1701 років та описи чернігівської фортеці початку XVIII ст., опубліковані в працях Ф. Ласковського та О.З. Мишляєвського. Варто назвати також топографічні й статистичні описи Чернігова XVIII–XIX століть. Окрему групу джерел складають листи Л. Барановича, А. Стаховського, які публікувались в XIX і XX століттях. На особливу увагу заслуговують тестаменти (заповіти) та описи майна, які дають

уявлення про помешкання та житлові умови людей того часу. Цікавими для нашого дослідження є “Археологічні нотатки” Т.Г. Шевченка. Важливим документом для проведення дослідження слугує Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектури України) 1999 року.

Неопубліковані документи і матеріали стосовно теми дослідження зосереджені в Державному архіві Чернігівської області, Центральному державному історичному архіві України в Києві, архіві Головного управління архітектури і містобудування Чернігівської обласної державної адміністрації, поточному технічному архіві ВАТ “Чернігівреставрація”, поточному архіві та документальному фонді Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”. Важливе значення мають картографічні матеріали і, перш за все, “Абрис Чернігівський” 1706 р., на якому є й мальовані зображення пам’яток архітектури Чернігова. Комплекс іконографічних матеріалів чернігівських пам’яток зосереджено на сторінках чернігівських стародруків та у творах художників XVII–XX століть. В цілому комплексне вивчення і використання названих джерел складає необхідну основу для вирішення визначених завдань дослідження і досягнення поставленої мети.

Мета і завдання дослідження полягають в тому, щоб на основі вивчення джерел та документальних матеріалів, наукових монографій та публікацій в фахових журналах і збірниках відтворити особливості розвитку архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть, своєрідність визначних пам’яток зодчества.

Методологічними засадами дослідження є принцип історизму, об’єктивності та комплексний підхід до вивчення культурно-мистецьких явищ.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його матеріалів у педагогічній практиці, у музейній та краєзнавчій діяльності, в роботі для підготовки Зводу пам’яток історії та культури (Чернігівська область).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше поставлена і комплексно розглянута важлива наукова проблема – формування, розвиток і особливості архітектури Чернігова

зазначеного періоду та її окремих галузей. На основі опублікованих і неопублікованих матеріалів досліджень і реставраційних робіт, власних пошуків і розвідок автор проводить вивчення видатних пам'яток української архітектури, зведених в Чернігові, атрибуції споруд, виявлення їх ролі і місця в зодчестві Чернігова, України та східної Європи. Важливе значення має вивчення життя і творчості будівничих і організації будівельної справи.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, чотирьох розділів і висновків. У вступі визначаються актуальність обраної теми, об'єкт, предмет, хронологічні й територіальні межі дослідження. Сформульовано мету і завдання роботи, її методологічні засади. Перший розділ присвячений містобудуванню та оборонній архітектурі. У другому розділі висвітлено розвиток цивільної архітектури. У третьому розділі розглянуто відбудову пам'яток доби Київської Русі, а в четвертому – нове культове будівництво. У висновках подані загальні підсумки дослідження. Доповнюють дослідження ілюстрації.

1.1. МІСТОБУДУВАННЯ ТА ОБОРОННА АРХІТЕКТУРА

Чернігів виник на високому правому березі річки Десна у нижній її течії. Біля Чернігова в Десну впадає невелика річка Стрижень і трохи далі на захід – річка Білоус. Чернігів знаходиться у північній частині території сучасної України. Згідно перепису всього тяглогового населення (міщан і селян, які сплачували податки) в Чернігові в 1666 р. налічувалось 314 дворів (крім козаків і духовенства). В цих дворах мешкало 467 осіб чоловічої статі. В цілому ж на той час в Чернігові проживало приблизно дещо більше 2 тисяч людей. Жителі міста займались сільським господарством, ремеслами і торгівлею. Чернігову належали 3 млини і 12 озер [1].

У 1721 р. також було проведено перепис населення міста в зв'язку з квартируванням у Чернігівському і Стародубському полках військовиків Мекленбурзького корпусу. Вносились відомості лише про кількість дворів та їхню приналежність. Про заняття та майнове становище мешканців відомості відсутні. Всього в Чернігові в 1721 р. налічили 631 двір. Старшинських дворів було 18, попівських – 17, церковних причетників – 2, міщанських – 141, козацьких – 245, бобильських – 178, шинкових – 30. Селянські двори не зазначені [2]. Всього мешканців проживало більше 3 тисяч. Крім того, в Чернігові постійно перебував гарнізон російських військ, чисельність яких не була сталою і часто змінювалась.

Важливе значення для розвитку Чернігова мали привілеї, яких він набув у зв'язку з отриманням магдебургського права ще в 1623 р. 27 березня 1623 р. польський король Сигізмунд III пожалував Чернігову привілеї на магдебургське право. Відтоді у місті діяв магістрат як орган міщанського самоврядування. Він займався міським господарством, фінансами, судочинством і опікувався питаннями правопорядку. Це було підтверджено грамотою короля Сигізмунда III про надання магдебургського права Чернігову від 4 квітня 1623 р. Магдебургське право для Чернігова було підтверджено Універсалом гетьмана Богдана Хмельницького від 8 листопада 1649 р., привілеєм польського короля Яна Казимира від 1 липня 1650 р., жалуваними грамотами московського царя Олексія Михайловича від 26 червня 1655 р., від

січня 1660 р. та 3 листопада 1666 р. Варто також згадати царську грамоту від 26 березня 1690 р [3].

Як відзначають дослідники, Чернігів знаходиться у виняткових природних умовах, які значною мірою зумовили і роль міста у вітчизняній історії. Воно розміщене в центрі великої фізико-географічної області, яка займає більшу частину українського Полісся на Лівобережжі. Чернігів виник на тому місці, яке є не лише центром зазначеного регіону, а й своєрідним природним фокусом місцевості. Місто знаходиться на межі двох головних фізико-географічних підобластей. Перша – це Дніпровсько-Деснянське Полісся в долинах Дніпра і Десни, а також прилеглі низинні місця. Друга – це Городнянсько-Чернігівське Полісся на дещо підвищеному місці.

На правобережній рівнинній підвищеній частині Чернігова і на його околицях межують (і сходяться) три фізико-географічні райони. Маються на увазі Любецько-Чернігівська моренно-зандрова рівнина, Ріпкинсько-Чернігівська лесова рівнина та Дніпровсько-Замглайська заболочена рівнина. Кордон між першими двома проходить долиною ріки Стрижень. Таким чином, біля гирла Стрижня сходяться три типи ландшафтів. А за кілька кілометрів вище по Десні до Чернігова наближається четвертий тип ландшафту – Дніпровсько-Замглайські заболочені рівнини. Отже, таке місцезнаходження Чернігова забезпечило не лише стратегічні переваги, але і завдяки природній розмаїтості і сприятливі умови для ведення господарства.

В самому місті виділяються три природні вузли. Перший – це територія Чернігова разом з поселеннями, пов'язаними з ним. Другий вузол як фокус просторової структури – є Дитинець. Він займав невеликий мис, який виступає в заплаву Десни. Саме тут перетнулися головні природні напрямки, які пов'язані з провідними природними утвореннями. Головну природну вісь міста складає лінія схилів правого берега Десни. З Дитинцем пов'язані головні елементи місцевості. Таке розміщення Дитинця було дуже вигідним з погляду контролю над довкіллям і одночасно забезпечувало візуальні зв'язки з ним. Отже, природні умови зумовили провідне місце цієї частини Чернігова в структурі стародавнього міста над Десною.

Третій природний вузол знаходиться на розі мису Дитинця. Це місце найближче від інших до Десни. На нього орієнтовані головні елементи природного ландшафту. Саме там знаходилась цитадель або Верхній замок – найбільш укріплена частина міста. Природне і штучне середовище виступають в єдності і взаємно доповнюють одне одного [4]. Зручність місцезнаходження Чернігова полягала і в тому, що до нього сходились басейни рік Десни, Снова та Сейму. Завдяки невеликим річкам і водоймищам Чернігів був зв'язаний з Любечем. А це давало прямий вихід до Дніпра – головної водної артерії. Якщо просуватись проти течії Десною і Сеймом, то відкривався шлях на схід.

Все викладене і зумовило виникнення Чернігова саме на цьому місці. Залишки поселень людей на терені міста походять від часів неоліту та бронзового віку. Відомі також городища VII–VIII століть, на основі яких формувалося місто. Вони знаходились на місці Дитинця (нині територія Валу), Алеї Героїв, далі на високому правому березі Десни, а також на лівому березі річки Стрижень. Тоді одночасно існували укріплені городища і неукріплені селища. В тодішній панорамі провідне місце займали великі кургани, насипані із землі. Висота деяких з них була більшою за 10 м. На думку деяких дослідників (В. Богусевич) у X – на початку XI століть княжий двір існував на горі, де пізніше постав Єлецький монастир. За князювання Мстислава Володимировича у 30-х роках XI ст. чернігівський Дитинець розмістився на території сучасного Валу. Відтоді почалося активне муроване будівництво і взагалі забудова Чернігова.

Відомий дослідник чернігівського зодчества та планування і забудови міста А.А. Карнабіда виділив основні етапи в плануванні і забудові міста. Перший етап охоплював XI ст. і початок XII ст. Тоді заснувався новий княжий двір – Дитинець на території сучасного Валу. Його план наблизився за формою до трапеції, а площа до 8 га. Північно-західний, південно-західний та південно-східний кордони Дитинця наклалися на попередні укріплення – земляні вали вздовж сучасних вулиць Преображенської, Підвальної та Проспекту Миру.

Північно-східна межа проходила зі сходу від колишнього будинку губернатора (нині Чернігівський обласний історичний

музей ім. В.В. Тарновського) – на відстані біля 120 м від Спаського собору. Тоді ж постав і “Окольний град” площею 26,4 га, який відділявся від Дитинця ровом і валом. На захід від Дитинця забудовується Третяк площею 19,5 га. Мабуть, вже тоді з’явилися вулиці – дороги, напрямки яких зумовили зовнішні шляхи, які колись зв’язували городища. Вони і стали основою планування Чернігова XI–XII століть. Вірогідно, таким чином сформувалися дороги до Києва, Любеча, Новгороду – Сіверського та Вищижа. Вони майже збігаються з нинішніми вулицями Київською, Любецькою, імені Т.Г. Шевченка та імені 1 Травня. Ці вулиці-дороги і контури укріплень Дитинця визначили початки формування радіально-кільцевої системи планування давнього Чернігова. Саме в центрі Дитинця в 30-х роках XI ст. закладений мурований Спаський собор – головний храм міста і Чернігівського князівства. Перед його західним фасадом знаходився головний майдан, на якому можна було бачити і палацові споруди.

На новому етапі в XII ст. на схід від Дитинця створюється новий двір князя Святослава Всеволодовича. Загальна площа Дитинця разом з дворами князів Мстислава і Святослава наблизилась до 15 га. З північного сходу Дитинець став обмежувати високий правий берег річки Стрижень. На місці зруйнованого “терема” чи храму будується мурований одnobанний тринавний Борисоглібський собор – видатна пам’ятка чернігівської архітектурної школи XII ст. На дворі Святослава в 1174 р. заклали тринавну Михайлівську церкву. Вона знаходилась між Прогорілими та Водяними ворітьми Дитинця. Північніше від неї в 80-х роках XII ст. зводиться Благовіщенська церква. Вона була зруйнована під час монголо-татарської навали. До кінця XII ст. в основному склався архітектурний комплекс дворів князів Мстислава і Святослава. Вірогідно, центральною частиною Дитинця залишався княжий двір Мстислава. На той же час склалися контури укріплень Дитинця з Київськими (Любецькими), Прогорілими та Водяними ворітьми. Вони і утворили в майбутньому композиційну та функціональну основу нової фортифікаційної системи.

Третій етап почався після татаро-монгольської навали та лихоліть XIII–XV століть і продовжувався до 1618 р. Тоді чернігівська земля входила до складу Московської держави.

За свідченням Никонівського літопису в 1531 р. зроблено нові дерев'яні укріплення і Чернігів став доволі сильною фортецею на південно-західному кордоні Росії. Можливо, тоді на виступаючому до Десни розі (мису) Дитинця збудовано внутрішній (верхній) замок. Четвертий етап припадає на часи, коли Чернігівщина входила до складу Польщі. Борисоглібський собор перебудували на домініканський костюл. Мабуть, тоді ж на місці однокамерного терема XI ст. зведено надбрамну дзвіницю, яка простояла до другої половини XVIII ст. З середини XVII ст. почався новий етап, який залишив по собі помітний слід в забудові Чернігова [5].

Джерельну базу у вивченні містобудування та оборонної архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть становить корпус писемних та мистецьких образотворчих джерел, а також праці дослідників. Вони засвідчили зміни в названих галузях архітектури. Велику документальну цінність являють собою “Розписні списки”, які складались під час передачі чернігівської фортеці від одного воєводи до іншого. Стан забудови та характер укріплень Чернігова на початку 1680-х років засвідчив “Розписний список” Чернігова від 4 січня 1682 р. Він подав відомості також про озброєння і склад військового гарнізону. Цей список складений на час передачі чернігівської фортеці від стольника і полковника Степана Янова до стольника і воєводи князя Михайла Кропоткіна [6]. Для дослідження може прислужитися зображення частини чернігівської фортеці на чудотворній іконі чернігівської Єлецької Богоматері, написаної в 1690-х роках.

“Розписний список” Чернігова 1701 р. містить відомості про топографію міста, характер оборонної архітектури. Подано розміри земляних валів, зазначено кількість брам і веж, згадуються храми, житлові та адміністративні споруди. Вміщено відомості про особовий склад гарнізону фортеці, запаси харчів, грошей та зброї [7].

Важливим джерелом з історії містобудування і архітектури Чернігова є рукописний і мальований план міста – “Абрис Чернігівський” 1706 р. Вірогідно, він створений прапорщиком Іваном Долинським на великому аркуші паперу (63 × 97 см. Туш, перо, пензель, олівець). Фотокопія плану зберігається в

фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (Інв. № ВФ-4295). На “Абрисі Чернігівському” зображені архітектурні ансамблі і окремі споруди Чернігова з околицями та елементами ландшафту [8].

Стан Чернігова і фортеці письмово зафіксовано також в 1718 р. В документі зазначено, що укріплення із дубових колод всі згнили. Стіни з дерева замінюються земляними валами з баціонами (“раскатами”). Описано частини міста, подано основні розміри його складових, відомості про особовий склад залоги та стан озброєнь. Цей документ зафіксував на початок XVIII ст. перехід у чернігівській фортеці на нову фортифікаційну баціонну систему [9].

Чернігівська фортеця проіснувала до кінця XVIII ст. У зв’язку із відсутністю воєнної загрози вона була ліквідована в 1799 р. [10]. В описах Чернігова XVIII ст. зафіксовано планування міста та оборонні споруди, які зазнали незначних змін після другої половини XVII – початку XVIII століть. В 1765–1769 роках проведений Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України. В рамках цієї акції бурмістр Григорій Бублик і райця Леонтіїв упорядкували короткий опис Чернігова, а його розгорнутий варіант підготував магістратський канцелярист Мусій Бочко [11].

В топографічному опису Чернігова 1783 р., складеному колезьким реєстратором А. Тарасовим, згадуються давні укріплення міста із замком і ровами, що збереглися на той час. [12]. Серед описів Чернігова виділяється праця О. Шафонського 1786 р. Міські укріплення автор поділяв на старі й нові. Йшлося також про різні частини міста, брами та окремі споруди. О. Шафонський зазначив, що міські жителі називали фортецю Старим містом, а нове знаходилось за ним всередині старого валу. Подано також опис ансамблів чернігівських монастирів [13].

В скороченому опису Чернігова 1787 р. зазначено, що Чернігів тоді мав замок і фортецю з трьома брамами. Вони були обнесені земляним валом, ровом і палісадом [14]. В топографічному опису Малоросійської губернії 1798–1800 років теж згадуються давні укріплення Чернігова з валами і замком. Перелічено муровані і дерев’яні будинки та храми у місті, а також

будівлі замських монастирів [15].

В 1846 р. Т.Г. Шевченко за дорученням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київ) перебував у Чернігові. В своїх “Археологічних нотатках” він залишив згадку про чернігівську фортецю та гармати [16]. М. Маркевич переповів історію чернігівських укріплень від часів Київської Русі і до закриття фортеці в кінці XVIII ст. Автор зазначив, що в 1670 р. чернігівський полковник В. Дунін-Борковський збудував у Чернігові нову фортецю в південно-східному куті старої. Вона мала 7 полігонів (мабуть бастіонів) по периметру більш ніж на півтори версти. Цю фортецю назвали “новим містом”. Далі подано описи валів та монастирів. Загалом для праці М. Маркевича, як і для більшості публікацій XIX ст., характерний описовий характер [17].

Матеріали топографічних описів Чернігова, опублікованих протягом XIX ст., використані в книзі М. Маркова про давні пам’ятки Чернігова та в нарисі історії міста до тисячолітнього ювілею згадки про Чернігів у літопису.[18]. П. Іловайський в своїй праці навів цитату із доповіді полковника Ізмайлова про задовільний стан чернігівської фортеці в 1738 р. Автор зауважив, що на всіх бастіонах розставлені гармати [19].

Після Великої вітчизняної війни дослідники в своїх працях торкаються питань історії містобудування та оборонної архітектури зазначеного періоду. І.О. Ігнаткін з посиланням на свідчення сучасників фортеці зазначив, що вона в другій половині XVIII ст. мала три брами та сім церков. Дослідник опублікував план Чернігова 1776 р. з фортецею [20]. П.Г. Юрченко розглянув принципи композиційної побудови архітектурних комплексів монастирів Чернігова та Києва і звернув увагу на джерелознавче значення зображення на іконі чернігівської Єлецької Богоматері [21]. М.П. Цапенко наголосив, що одним із надзвичайно цікавих міських ансамблів того часу був чернігівський кремль, який формувався протягом багатьох століть. Не обминув він увагою і ансамблі чернігівських монастирів [22].

Г.Н. Логвин звернув увагу на перебудови укріплень Чернігова в другій половині XVII століття та особливості архітектурних ансамблів чернігівських монастирів – П’ятницького, Єлецького та Троїцько-Іллінського. Але слід зауважити, що ці видання

мали науково-популярний характер [23]. А.А. Карнабед спирався передовсім в своїх дослідженнях на оригінальні плани Чернігова XVIII–XIX століть, в яких знайшли відображення планування, забудова і фортифікаційні споруди міста другої половини XVII – початку XVIII століть. Дослідник подав графічний аналіз розвитку силуету Чернігова з боку річки Десни від XI ст. до XX ст. [24]. В.О. Ленченко відзначив, що “Абрис Чернігівський” 1706 р. зафіксував стан укріплень Чернігова напередодні їхньої реконструкції. Вони повторили обриси укріплень часів Київської Русі. Подано прорис мальованого плану Чернігова 1706 р. [25].

Українським містам XVIII ст. присвячена окрема книга Л.А. Пляшко. Автор розглянула особливості фортець Лівобережної України, їхню структуру, забудову та містобудівельні засади. Йшлося також про Чернігів початку XVIII ст. на основі надрукованого в цій же книзі “Абрису Чернігівського” 1706 р. [26]. Важливе значення для дослідників Чернігова мав вихід з друку в 1990 р. енциклопедичного довідника “Чернігівщина”. В ньому побачили світ статті, присвячені містобудуванню, чернігівській фортеці, “Абрису Чернігівському” 1706 р. та архітектурним ансамблям чернігівських монастирів [27]. Аналізу планів українських міст часів Гетьманщини (в тому числі і Чернігова) присвячені праці В.В. Вечерського. Особливу увагу він приділив “Абрису Чернігівському” 1706 р. [28].

Таким чином, маємо цілий комплекс писемних і образотворчих (іконографічних) джерел. З них лише деякі використані дослідниками (здебільшого, частково). Крім того, деякі з названих джерел опубліковані останніми роками і ще не увійшли до активного наукового обігу. Відтак, ступінь вивченості містобудування та оборонної архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть не можна назвати задовільним. Відсутня картина змін і розвитку містобудування та фортифікаційної справи протягом досліджуваного періоду. Тому постає завдання відтворити цей процес на основі різноманітних джерел з використанням всього того, що зроблено попередніми дослідженнями, показати містобудівну ситуацію та особливості оборонної архітектури Чернігова зазначеного періоду.

Слід відзначити, що в другій половині XVII – початку XVIII

століть одним із головних визначальних чинників у побудові нових і розбудові старих історичних міст Лівобережної України була нагальна вимога забезпечити обороноздатність населених пунктів, захист їх від нападів ворогів. Саме засади фортифікації визначили планувальні особливості міста в органічному поєднанні з характером рельєфу.

Містобудування та оборонна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть, як вже зазначалось, багато в чому продовжили традиції доби Київської Русі. Окремі укріплені частини давньоруського Чернігова продовжували існувати і в XVII ст., але, звичайно, в оновленому вигляді. Ще “Закон градський”, який входив до складу “Мірила праведного” XIII ст. вимагав прозорості забудови і можливості відкритого бачення як архітектурних домінант, так і природного довкілля. Ще з часів Київської Русі адміністративний, сакральний і політичний центр зосереджувався в найбільш укріпленій частині міста.

У другій половині XVII ст. містобудування на Лівобережній Україні помітно активізувалось. Його теоретичною основою стала праця О. Радишевського “Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки” 1621 р. Один із її розділів присвячений питанням містобудування. Планування і архітектурна форма міста набули ідеологічного осмислення і рис канонічності у “Требнику” Петра Могили 1646 р. Санітарні, протипожежні норми і вимоги фортифікації викладені ще в кінці XVI ст. в “Соборном уложении”. Для Чернігова того часу був характерний поліцентричний тип містобудівної композиції, коли центри окремих планувальних районів відзначали вертикальні домінанти. До цього треба долучити наявність Борисоглібського, П’ятницького, Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів. Вони сформувались та функціонували як самостійні містобудівні утворення з урахуванням і використанням особливостей місцевого ландшафту [29].

Власне місто Чернігів другої половини XVII – початку XVIII століть знаходилося на місці стародавнього Дитинця. Відтворенню його планування та зовнішнього вигляду мають допомогти вже згадані писемні та образотворчі (іконографічні)

джерела. Вони дозволяють виявити і важливі деталі облаштування фортифікаційних та інших споруд. У “Розписному списку” Чернігова 1682 р. описані укріплення міста, які зроблені по-новому, в порівнянні із системою фортифікації часів Київської Русі. В домонгольський період над схилами яруг чи долин або на земляних валах ставили кліті з колод найчастіше розміром приблизно 3×3 м двома чи трьома рядами. Кліті ставились впритул одна до одної. Нижні частини таких городень укріплювали укосами із землі. Із зовнішнього боку для більшої міцності додавали мурування із необпаленої цегли з дерев’яними субструкціями. Городні заповнювали землею, а верхні їхні частини, які виступали над рівнем укосів, обмазували глиною для протистояння пожежам і підпалам.

На городнях влаштовували “заборолу” у вигляді дерев’яних стінок з бійницями, які деколи виступали за зовнішню лінію стіни. Цікаво, що в клітях городень з внутрішнього боку міста влаштовувались приміщення житлового та господарського призначення [30].

З часом недосконалість такої конструкції, яка виявилась у великих витратах деревини, нерівномірності осадки городень, зумовили перехід до влаштування оборонних стін “тарасами”. За нової системи дві паралельні рублені стіни з’єднувались через певні відстані поперековими стінами. Утворені таким чином кліті засипались землею та камінням. Іноді деякі кліті залишались незаповненими і тоді з них вівся нижній бій. Верхи над стінами із “тарас” влаштовувався бойовий хід. Для ведення обстрілу простору безпосередньо біля стіни фортеці (“підошвенний бій”) влаштовували “облами”. Для цього стіни бойового ходу виносились за зовнішній рівень великої стіни на дерев’яних консолях. В стіні і в підлозі “обламу” робились бійниці. Зверху бойовий хід перекривався двосхилим дахом на кроквах, який з боку міста спирався на дерев’яні стовпці. Найбільш важливі частини міста оточували стіни із “тарас”, а посад найчастіше захищала стіна тином (частоколом) із вертикально закопаних у землю колод. Вони загострювались вгорі і з’єднувались між собою посередині настилом. З цього настилу і від рівня землі з бійниць, а також з-поміж загострених верхівок колод захисниками міста

вівся вогонь по ворогу. Важливим елементом фортифікаційних споруд були бойові вежі [31]. Подібним чином будували не лише в Росії, а і в багатьох містах Лівобережної України, де стояли гарнізони московських військ. Це стосується в повній мірі і Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.

В “Розписному списку” Чернігова 1682 р. записано, що місто Чернігів нове. Малось на увазі, що недавно були зроблені нові укріплення із дубової деревини в дві колоди з “тарасами”. У міській стіні між двома колодами зробили відступ у піваршина (близько 36 см) для засипки землею. “Облами” влаштували із дубових брусів. З боку річки Стрижень знаходилась вежа з проїзною брамою до нижнього міста. Біля цієї вежі була хвіртка до нижнього острогу, де жили ратні люди царя – солдати і стрільці. На той час було також 5 веж ранішої побудови і нова дубова башта. В документі підкреслено, що ця вежа і нові укріплення збудовані в 1681–1682 роках, коли воєводою в Чернігові був князь Михайло Кропоткін. Нижній острог захищав ряд стоячих осинових колод. До нього вели дві брами. Але ці укріплення на той час вже були давніми і в багатьох місцях навіть попадали.

Далі в “Розписному списку” 1682 р. подано перелік того, що знаходилось у “верхнем городе Чернигове”. Біля проїзних воріт – 2 пищалі залізні. А “по башням и под навісом наряду” чотири пищалі мідні із запасом ядер до них та ще одинадцять пищалей з боезапасом. Там же знаходилась “приказная изба на подклете. Перед нею сени да клеть, а под клетью соляной амбар”. В цьому випадку мова йде (як і взагалі в цьому документі) лише про споруди із дерева. Під кліттю тут розуміється не зруб, а холодна “изба” без опалення. Це – адміністративна споруда на підкліті, яка являла собою нижній поверх, де звичайно розміщувались службові та господарчі приміщення. Там також знаходились “четыре житницы”, велика клуня та одинадцять ям з хлібними запасами. Біля проїзних воріт дві “избы” для вартових.

В документі окремо виділено описи кількох дворів. У дворі, де жили чернігівські воєводи, знаходились три “горницы”. Дві на підклітях, під третьою – лазня, а на сінях горище. Під “горницею” тоді розумілось верхнє приміщення (парадне чи “чисте”) споруди. У “горнице” на підкліті жив піддячий Михайло Дашинцев. У

верхньому місті знаходилося сім старих приміщень для солдат, а також ще вісім, збудованих за попереднього воєводи князя Михайла Кропоткіна.

В нижньому острозі розташувався поштовий двір, на якому утримувалось 12 коней. Сарай на цьому дворі оточений плетеною з лози огорожею. Поряд знаходилося приміщення для вартових і поштових гінців. Неподалік – “кружечной двор”, де були світлиця та курна хата (мала піч без димаря) і льох з виходом. На цьому дворі можна було побачити дві мірні дубові діжки для вина й пива та інші мірні посудини. Там провадилася роздрібна торгівля вином і пивом (на розлив). Неподалік мосту діяла казенна кузня. Подано і перелік інструментів для ковалів. Цікава згадка про наявність у запасі 270 дубових колод “накатки” та 22 дубових брусів, які залишились після влаштування “обламів” на міських стінах.

Заслужують на увагу відомості про кількість людей гарнізону. У верхньому місті в нижньому острозі на варті перебувало одночасно по 150 осіб. Вони змінювались щодобово. У верхньому місті біля брами на варті стояли капітан і 50 стрільців. У чотирьох вежах верхнього міста чергували по 10 стрільців на чолі з десятником. У двох вежах від нижнього острогу чергували по 5 чоловік, а на стіні між баштами в шести місцях по чотири чоловіки. В нижньому острозі біля Київських та водяних воріт на варті перебували команди по 10 чоловік під орудою десятників. Біля адміністративного будинку, біля скарбниці, казенного льоху та на “кружечному” дворі чергували по 15 чоловік. Поштових коней охороняли 5 військових. Всього ж стрільців налічувалось 1087 чоловік. В 1682 . капітаном в Чернігові служив Костянтин Мезанет (Мезапет), несли службу поручики Л. Борцко, А. Інлію, прапорщик І. Кашпіров [32].

Чернігівська фортеця зображена на чудотворній іконі Єлецької Богоматері, написаній в Чернігові невідомим місцевим художником в 1690-х роках (до 1698 р.). Нині вона знаходиться в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря. В нижній частині композиції праворуч серед окремих ялинок бачимо зображення західного фасаду Успенського собору Єлецького монастиря. Він намальований таким, яким він став

після відновлення храму в 1671–1679 роках. Ліворуч бачимо зображення частини чернігівської фортеці після її поновлення в 1660–1680-х роках. В центрі височить білостінний Спасо-Преображенський собор XI ст. в архітектурних формах, які він набув у другій половині XVII ст.

Собор знаходився серед міської забудови, оточеної фортечними стінами з вежами. На першому плані – південно-західна стіна з бійницями, з яких виглядають гармати. Праворуч зображена кругла в плані башта з бійницями та конусоподібним червоним дахом. Круглий план споруди свідчить на користь того, що вона була мурованою. Але археологічні дослідження цього не підтвердили. Дещо ліворуч і навпроти Спаського собору знаходиться кругла башта більших розмірів з проїздом і перекинутим через зовнішній рів містком. Це – Київська брама (ворота). Вона завершується темнокоричневим конусоподібним дахом. Між вежами біла стіна з двома бійницями і виступом вгорі. Таке зображення веж і стіни може свідчити про те, що укріплення Чернігова з дерева вкривались глиною та білились.

Всередині міста Чернігова знаходились різноманітні будівлі здебільшого з червоними та зеленими двоспадовими дахами. На задньому плані можна бачити стіни з бійницями верхнього замку – найбільш укріпленої частини фортеці. Треба зазначити, що зображення цих споруд досить умовне. Впадає у вічі цікава деталь. Обабіч Успенського собору дещо вдалині серед зелені намальовані темні дерев'яні палі, вкопані в землю. Вони були частиною оборонних укріплень Чернігова. Про це згадував також І. Галятовський в своїй книзі “Скарбница потребная”, яка побачила світ у новгород-сіверській друкарні в 1676 р. [33].

“Розписний список” Чернігова 1701 р. почав складатися ще в 1700 р. і містить опис фортеці, якою вона була до початку XVIII ст. Стіни та вежі верхнього міста зрублені з дубу. Стіни поставлені в дві колоди. Відстань між ними складала піваршина (приблизно 36 см). Нагорі накати прогнили, а в багатьох місцях вони відсутні. Вежа верхнього міста з проїздом зрублена внизу в дві стіни, а вгорі в одну. Навколо міста знаходилось вісім веж через кожні 125 сажень (приблизно 188 м). Укріплення острогу зроблені із соснової деревини без “обламів” висотою в дві сажені

(понад 3 м). Були також двоє воріт і одна хвіртка. Далі зазначено, що “По мере кругом ево 232 сажени”. Мабуть, йшлося про загальну довжину укріплень острогу (понад 348 м).

Знову (як і в списку 1682 р.) подано перелік будівель з дерева. Муровані споруди залишились поза увагою. У верхньому місті знаходилась нова на той час дерев'яна церква Михайла і Федора, а також приказна “изба-двойня” із сіньми. На воєводському дворі можна було бачити будівлі “хоромного строения”. В той час під хоромами розумівся цілий комплекс споруд з дерева, пов'язаних між собою сіньми та переходами. У воєводи було дві “избы” – одна на житловому підкліті, інша над льодником. До цього слід додати двоє сіней і горище над сіньми. Воєводські люди мешкали в хаті на підкліті із сіньми. Були також поварня, конюшня, мильня та льодник. Дяки та полковники мешкали в хатах на підкліті. На підкліті влаштували і склад зброї. 9 хат для стрільців перебували в незадовільному стані, бо деревина на кутах прогнила.

На воєводському дворі поставлена “горница” із соснового лісу (колод) довжиною більше двох сажнів (3 м). До неї примикали сіни з двома комірками. Поряд знаходилось 5 хат на підклітах. Цікава згадка про глибокий колодязь, зрублений з дубових колод. Відстань до води складала 11 сажень (понад 16 м). Новий казенний льох із дубових брусів мав квадратний план (приблизно 16 × 16 м).

В нижньому острозі на “кружечном дворе” хата з коморою. При цьому дворі льох дубовий для вина та пива. Над ним комора покрита на кроквах дранню. Також дранню вкриті три воєводські хати. Біля Київської брами знаходилась житниця із засіками. Згадується двір за Десною з хатою та сараєм для коней. На той час в Чернігові знаходились на службі полковник Іван Сманцель, капітани Семен Мишкін та Степан Садилов, поручик Пилип Віт, 12 кінних драгун та 111 солдатів [34].

На “Абрисі Чернігівському” 1706 р. показані основні частини міста, архітектурні ансамблі та намальовані окремі споруди. Назва кожної частини міста позначена на плані. Головна і найбільш укріплена частина – Верхній замок мав овалоподібний план і займав мисову частину давньоруського Дитинця над заплавою річки Десни. Верхній замок простягався в довжину на

40 сажень (понад 60 м) і на 30 сажень завширшки (біля 50 м). На оборонних стінах Верхнього замку стояло 7 веж, одна з яких була проїзною. Всі башти мали по 2 яруси і завершувались наметовими дахами. Стосовно питання якими були вежі в плані – шестистінними чи восьмериками, на основі плану міста 1706 р. однозначно відповісти неможливо. Можна лише зауважити, що найчастіше ставили восьмигранний зруб. У Верхньому замку ближче до східної стіни намальована церква Михайла й Федора, поставлена з дерева тридільною і з трьома банями. У “Розписному списку” Чернігова 1701 року вона названа новою. Відтак можна припустити, що вона постала в останні роки XVII століття.

На південь від Верхнього замку вниз знаходилась (як свідчить напис на плані) солдатська слобода. Нижче йде напис: “кругом острогу 170 с.”. Тобто стіна у вигляді тину (частоколу) із вертикально закопаних в землю і з’єднаних між собою загострених колод мала довжину понад 120 м. В острогах зазвичай розміщувався гарнізон. На плані житла солдат позначені схематично у вигляді прямокутників. На північ від Верхнього замку бачимо на плані перший замок Черкаський (згідно напису). Довжина його складала 155–200 сажень (приблизно 300 м), ширина ж наближалась до довжини. На фортечних стінах 15 башт, з яких 4 мали проїзди. Намальовані Спаський собор і Воскресенська церква, а також Благовіщенська і Богословська церкви, поставлені з дерева. Схематично позначені плани Борисоглібського собору та споруди, відомої як будинок Колегіума. Місцезнаходження ратуші позначено північніше Верхнього замку прямокутником з відповідним написом. Прямокутниками позначені також житла вздовж вулиць.

Другий замок Черкаський був завдовжки 385 сажень (приблизно 600 м) і завширшки 220 сажень (біля 350 м). Він був оточений ровом, валом та оборонними стінами з 12-ма баштами. З них 9 мали проїзди. Намальовані мурована Катерининська церква та дерев’яні Миколаївська і Здвиженська церкви (останні не збереглися). На захід від другого Черкаського замку знаходився Третяк довжиною 200 сажень (понад 300 м) і завширшки 150 сажень (понад 230 м). Його оточували лише вали й рови. На Третяку знаходилась дерев’яна Покровська церква (не збереглася).

Через місток над ровом можна потрапити з Третьяка майже одразу до брами Єлецького монастиря, оточеного стінами. В центрі монастиря намальовано Успенський собор і будинок Феодосія Углицького. Позначено, що від Єлецького монастиря до Троїцько-Іллінського монастиря відстань складає 460 сажень (до 1 км). Зі споруд Троїцько-Іллінського монастиря намальовано західний фасад Троїцького собору та позначено пунктиром обриси Іллінської церкви. Північніше Третьяка намальовано кургани. На північ від другого Черкаського замку бачимо П'ятиницький дівочий монастир з огороженою церквою посередині. Дещо вище по річці Стрижень зображено “подворок” чернігівського полковника Павла Полуботка. Приблизно посередині між Єлецьким та Троїцько-Іллінським монастирем можна бачити міст через Десну, влаштований на човнах [35].

В документі 1718 р. зафіксовано стан чернігівських укріплень таким чином. Зокрема зазначено, що фортеця зрублена з дубу і на той час майже вся вже згнила. В 1712 році почали робити і зробили земляний вал з дерев'яним “раскатом” (бастіоном). В 1717 р. почались роботи над побудовою бастіону від річки Стрижень, але зроблено лише вгору на 2 сажні з аршином (приблизно 3 м 72 см). Бастіон мав довжину 34 сажні (трохи більше 50 м). В замку знаходився казенний льох з мурованим входом. Перший Черкаський замок в цьому документі названий Старим Містом. Навколо нього земляний вал і рів шириною 10 сажень (більше 15 м) і глибиною 2 сажні (більше 3 м). Замок кругом по периметру мав 126 сажень і 2 аршини (більше 200 м). Рів навколо нього глибиною 4 сажні без піваршина (біля 6 м). В 1718 р. на службі в чернігівській фортеці перебувало 123 людини, в тому числі 4 офіцери, 6 рейтарів і 113 нижчих чинів. На озброєнні залоги знаходилось 20 мідних гармат, 10 чавунних гармат, 1 мідна мортира та боєприпаси. Причина занедбаності чернігівської фортеці полягала, мабуть, в адміністративній реформі і змінах у порядку відбування військової служби. Крім того, основні кошти йшли на потреби нових фортець та на облаштування нової армії [36].

“Абрис Чернігівський” 1706 р. і опис фортеці 1718 р. зафіксували стан міських укріплень напередодні та під час їхньої

реконструкції згідно бастионної системи. Така система передбачала багатокутну в плані фортецю із земляними валами і бастионами (“раскатами”). Бастиони будувались на кутах фортеці для обстрілу та захисту ровів і навколишньої території. Модернізація укріплень робилась тактовно – старі споруди відновлювались, а поряд зводились нові. Саме таке співвідношення двох систем (давньої й нової) бачимо в Чернігові на початку XVIII ст. Нову систему, як зазначають дослідники, називали в тогочасних документах “манера господина Вобана” [37].

Вобан (Себастьян ле Претр) був найбільш крупним містобудівничим і воєнним інженером XVII ст. у Франції, де збудував 150 міст-фортець. Він вніс багато нового у фортифікаційну науку, удосконалив захист міста системою ровів, бастионів і куртин. Наприклад, при перебудові французького міста Рокруа Вобан зберіг в ньому радіально-кільцеву систему вулиць, яка склалась раніше [38]. Подібне поєднання бачимо і в Чернігові. Причому тут бастиони будувались земляними. Можливо, застосовувались також дерево і камінь. Як відзначають фахівці, бастиони робились зазвичай у вигляді казематів та підземних склепінчастих галерей [39].

Побудова та ремонт укріплень вимагали значних коштів, багато матеріалів, робочої сили та відповідної організації праці. Наприклад, після знищення київського замку в 1542 році Менгли Гіреєм для його відбудови було залучено до 20 тисяч чоловік. Взагалі постійний нагляд та ремонт укріплень лягав важкою повинністю на навколишнє населення. Перш за все мобілізували селян з підводами та своїми харчами. В цих роботах брали участь також солдати російських гарнізонів, які стояли в українських містах. Тяжкі умови праці часто спонукали людей до втечі [40]. Це вповні відноситься і до Чернігова в другій половині XVII – початку XVIII століть.

Всі автори, які писали про історію Чернігова та його архітектуру, спирались на відомості в праці О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание”, написану в 1786 р. і надруковану в Києві в 1851 р. Треба зазначити, що вона була відома в рукопису, а також в скорочених варіантах. В цілому опис Чернігова О. Шафонського збігається з

даними “Абрису Чернігівського” 1706 р. Особливо це стосується структурного поділу міста. Опис О. Шафонського зафіксував стан міста Чернігова та його укріплень у другій половині XVIII ст. Автор зазначив, що чернігівська фортеця поновлена за чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського за участю седнівського сотника Мандрики [41]. В. Дунін-Борковський перебував на посаді полковника в Чернігові в 1672–1686 роках. “Розписний список” 1682 р. зафіксував завершення цих робіт. Отже, вони проводились в 1672–1682 роках за участі людей седнівської сотні.

Вимоги фортифікації визначили основні засади містобудування і напрямки вулиць. У Верхньому замку вулиць, мабуть, не було. Тому вони на “Абрисі Чернігівському” не позначені. Показана лише тризрубна трибанна церква Михайла і Федора. У першому Черкаському замку вулиці з’єднували проїзні брами (їх було три) між собою та іншими спорудами. Від Любецьких (Київських) воріт вулиця йшла по кривій лінії до Водяної брами, яка знаходилась на сході біля річки Стрижень. Обабіч неї прямокутниками позначені будівлі. З цією вулицею перетиналась інша, яка з’єднувала Миколаївську (Прогорілу) браму чи ворота в північній стіні першого Черкаського замку з Верхнім замком у східній його частині. Ще одна вулиця йшла від центральної частини північної стіни Верхнього замку до Спаського собору, що представлений на “Абрисі Чернігівському” своїм західним фасадом. Північніше від нього схематично позначені плани Борисоглібського собору, дому архієпископа та будинку Колегіума, які оточені огорожею. Показані також вулиці від дому архієпископа в напрямку до Водяних воріт та від Київської брами до Верхнього замку вздовж західної фортечної стіни.

У другому Черкаському замку головна вулиця йшла зі сходу на захід вздовж північної стіни першого Черкаського замку. Вона збігається із сучасною Преображенською вулицею. Дві інші вулиці йшли також від Київських і Миколаївських воріт до інших брам з проїздами і далі переходили в дороги до Києва, Любеча та Новгород-Сіверського. На протилежному боці річки Стрижень поза фортечними стінами майже навпроти другого Черкаського замку знаходилась садиба чернігівського полковника

П. Полуботка. Вулиці-дороги зі спорудами по обидва боки зображені на “Абрисі Чернігівському” в нижній частині міста під високим правим берегом Десни. Вони ведуть до Єлецького та Троїцько-Іллїнського монастирів, а також до переправи через Десну, влаштованої на човнах.

Вельми цікавими і надзвичайно мальовничими були й залишаються нині архітектурні ансамблі чернігівських монастирів. Вони формувались протягом багатьох століть і до їхнього складу увійшли як культові, так і цивільні споруди. У формуванні монастирських ансамблів значну роль відіграли мистецькі традиції Київської Русі, смаки замовників і будівничих, особливості природного ландшафту. Високі стіни з вежами і надбрамними дзвіницями надавали загальному вигляду монастирів риси оборонної архітектури. Мальовничу панораму Чернігова з боку річки Десни складали ансамблі споруд фортеці з Борисоглібським монастирем, а також Єлецького та Троїцько-Іллїнського монастирів.

На захід від Третьяка на високому пагорбі ще за доби Київської Русі виник Єлецький монастир. Центральне місце в композиції ансамблю Єлецького монастиря зайняв Успенський собор, зведений ще в XII ст. і відновлений в барокових формах в XVII–XVIII століттях. Зі сходу, півночі та південного заходу від храму в XVI–XVII століттях зведені одноповерхові корпуси келій. Дещо далі на північ від собору зберігся невеликий дерев’яний будинок Феодосія Углицького із давнім сволоком 1688 р. Вертикальною домінантою архітектурного ансамблю стала мурована дзвіниця з брамою в північній стіні огорожі, збудована в XVII ст. Розміщення головної брами не із заходу, а з півночі диктувалось практичними потребами. Саме північна стіна огорожі звернена до міста і від цієї дзвіниці дорога вела прямо до Третьяка. Це наочно і показано на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. В мурованій огорожі XVII ст., яка по периметру оточує монастир, із західного боку влаштована ще одна брама. З боку Десни – крутий схил, а з рівнинного боку навколо огорожі йшли рови. Вони були помітні і в XIX ст. Тому їх позначили на плані Єлецького монастиря початку XIX ст. [42].

Далі на захід від Єлецького монастиря на схилах з терасами

розмістився архітектурний ансамбль споруд Троїцько-Іллінського монастиря. Він сформувався з двох частин, які знаходяться на різних рівнях і об'єднані характерними особливостями природного рельєфу та стильовими рисами архітектури споруд. Ансамбль Іллінського монастиря започаткований ще в XI ст. на нижній терасі схилу гори. За часів Київської Русі там виник комплекс підземних споруд – Антонієві печери. В XII ст. біля входу до печер зведена невелика мурована Іллінська церква, яка в XVII–XVIII століттях відбудована в формах архітектури бароко. Були також й інші монастирські споруди з дерева, що не збереглися до наших днів. У другій половині XVII ст. монастир розширився за рахунок зведення споруд на верхній ділянці. Загальний принцип їхнього розміщення подібний до того, який ми бачили в Єлецькому монастирі. В 1677 р. звели одноповерхову трапезну із Введенською церквою, а згодом корпуси келій в північній і східній частині монастиря. В 1679–1695 роках в композиційному центрі архітектурного ансамблю збудований величний Троїцький собор. В 1750 р. на захід від собору спорудили архієрейський дім, а в 1771–1775 роках замість дерев'яної побудували муровану надбрамну дзвіницю. Дзвіниця висотою 58 м стала важливою вертикальною домінантою в панорамі Чернігова. В цілому ж силует Чернігова з боку річки Десна складали споруди фортеці (верхнього замку, мурованих храмів та дзвіниці Борисоглібського монастиря), Успенського собору та дзвіниці Єлецького монастиря і Троїцького собору й дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря.

Північніше другого Черкаського замку в XVII–XVIII століттях знаходились споруди П'ятницького дівочого монастиря. Їх не було видно з боку річки Десни. В центрі композиції постала мурована П'ятницька церква (збудована в кінці XII – на початку XIII століть і перебудована в XVII–XVIII століттях). Ансамбль доповнювали дзвіниця, трапезна, келії та огорожа, поставлені з дерева [43].

В другій половині XVII та на початку XVIII століть традиційно головною спорудою монастирів за значенням, розмірами й розміщенням в центральній частині монастирської території були величні собори. Другою важливою будівлею стала трапезна, яка нагадувала про Тайну вечерю і тлумачилась

не лише як утилітарна споруда для спільних трапез ченців. Із функціонального і композиційно-образного боку вона наближалась до головного храму. Таке значення трапезної зумовило влаштування при ній спеціального храму – Введенської церкви в Троїцько-Іллінському монастирі та церкви Всіх Святих в Борисоглібському монастирі. Висотним елементом композиції виступили дзвіниці, які часто зводили надбрамними (Єлецький монастир у Чернігові). До складу монастирських ансамблів входили також житлові келії, господарські споруди, сади й городи. Високі монастирські огорожі (дерев'яні і муровані) символічно розмежовували два світи – світський і релігійний.

Отже, Чернігів у другій половині XVII – на початку XVIII століття займав важливе місце серед інших міст України. Чернігівська фортеця набула статусу штатної і відігравала роль адміністративно-політичного центру Чернігівського полку. Вимоги фортифікації визначили основні засади містобудування в Чернігові, зовнішній вигляд і структуру міста, головні напрямки вулиць і доріг. Саме оборонні споруди визначили межі міста та його загальне планування. Для Чернігова того часу був характерний поліцентричний тип містобудівної композиції. Чернігівська фортеця мала, мабуть, найскладнішу структуру. Вона складалась із 5 частин – солдатська слобода, Верхній замок, перший і другий Черкаські замки, Третяк. Теоретичною основою містобудування в Чернігові (як і в Україні того часу) стала праця О.Радишевського “Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки” 1621 р., “Требник” Петра Могили 1646 р., положення “Соборного уложения” кінця XVI ст. В 1680–1690-х роках в Чернігові і Батурині працював Адам Зернікау, який на Чернігівщині написав науковий трактат про фортифікацію у восьми томах.

Містобудування та оборонна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть органічно продовжили багаті традиції зодчества Київської Русі. В XVII ст. на Україні відбувався перехід до влаштування оборонних споруд за новою системою – “тарасами”. На початку XVIII ст. укріплення чернігівської фортеці реконструюються згідно бастионної системи.

Самостійними містобудівельними утвореннями стали архітектурні ансамблі чернігівських монастирів. Їхня загальна композиція залежала від конкретної містобудівельної ситуації. Тому в кожному конкретному випадку виникав своєрідний і неповторний ансамбль. Наявність високих стін огорожі, веж, дзвіниць надавали монастирям рис оборонної архітектури. Все це разом сприяло формуванню своєрідного середовища, для якого властиві мальовничість і вільне планування, повнота виразу, довершеність композицій, художнє розмаїття, гармонійний взаємозв'язок з природою.

1.2. ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА

Забудова Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть, як і інших міст України, була садибною. Про це вже згадувалось, коли мова йшла про містобудування. Більшість споруд будувалась із дерева і до наших днів не збереглися. Скласти уявлення про них дають можливість документальні описи міста. В “Розписних списках” Чернігова 1682 і 1701 років та інших документах йшлося про дерев’яні споруди й житла для московських стрільців гарнізону штатної чернігівської фортеці. Зокрема, вказувалось, що адміністративна споруда (“приказная изба”) знаходилась на підкліті. Перед нею сіні та кліть, а під кліттю – соляний склад.

В документах окремо виділяються описи дворів. У воеводському дворі знаходились три горниці” з підклітями, лазнею, а над сіньми влаштували горище. Це – так зване “хоромное строение” – комплекс споруд із дерева, з’єднаних між собою сіньми та переходами. Згадується також поштовий двір та “кружечной двор” із запасами вина й пива. За Десною знаходився двір із хатою та сараєм для коней. Все це робилось для московського гарнізону так само, як і в тогочасній Росії [1].

Якою була садиба козацької старшини можна бачити на прикладі “подворка” чернігівського полковника Павла Полуботка. Для відтворення його вигляду маємо графічне зображення на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. та опис 1724 р., зроблений майором М. Раєвським та лейб-гвардії сержантом Львовим. Садиба Павла Полуботка та його синів Андрія та Якова була розташована на протилежному березі річки Стрижень на невеликому узвишші. Нині на тому місці знаходиться військовий госпіталь у відбудованих приміщеннях колишньої духовної семінарії. Згідно з описом садиба займала досить велику площу. В документальному опису згадуються дві кам’яниці. В одній були великі підвальні приміщення, а нагорі – парадні палати ускладненого планування. Інша слугувала скарбницею і коморою. Вона теж мала великі підвальні приміщення. Житлові ж споруди збудовані з дерева. В одній жив сам Павло Полуботок, а в іншій його син Андрій. До складу “подворка” входили також амбар, конюшня для 32-х коней, два льодники та два льохи. В

чернігівській фортеці знаходився ще один мурований будинок Павла Полуботка. В цьому ж дворі – курна хата з сіними та три ями з житом. Фортечний двір призначався, мабуть, для перебування на час воєнної небезпеки [2]. Свій двір мав у першому Черкаському замку інший чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб. Про нього він сам згадує в своєму заповіті, складеному 25 травня 1698 р. [3].

Що являли собою садиби інших мешканців Чернігова засвідчив опис рухомого й нерухомого майна померлого чернігівського козака Андрія Коломійця. До канцелярії полкової сотні Чернігівського полку надійшов рапорт, складений 18–26 березня 1747 р. і підписаний отаманом Чернігівської полкової сотні Семеном Норком та канцеляристом Іваном Петровським. Додатком до цього рапорта слугував опис майна небіжчика. Зважаючи на традиційність принципів забудови можна вважати, що вона в загальних рисах в 1747 р. була такою ж, як і в другій половині XVII – початку XVIII століть.

Садиба Андрія Коломійця мала великий житловий двір з садом, оточений огорожею з дерев'яних брусів та грубих дощок. У дворі знаходилась світлиця з кімнатою із смоляного кругляка. На великому столі лежав суконний блакитний килим. На стіні висіло два килими – червоний та “пестрый” (орнаментальний). Груба обкладена зеленими кахлями з поливою. Внутрішній простір доповнювали 10 ікон, намальованих на полотні й дереві, а також скринька для грошей, мідні казани, кварта, мідний ліхтар. Сіни зрублені із кругляка й мали прибудову, в якій лежали одяг і сідло.

Пекарня зроблена з колотого дерева. Всередині стояла піч, обкладена білими кахлями, невеликий стілець і ослін. Комора з прикомірком зроблена з тесаного дерева. Там можна було побачити 5 скринь, в яких зберігались документи, гроші та срібний посуд. В коморі також зберігались казан, зброя, інструменти, одяг та хутра. Льох рублений з дубової деревини. Амбар поставлений з дерева й мав два засіки. У рублений з дерева стайні знаходилось двоє коней та дві кобили з лошатами. Біля стайні – комора з перегородкою, зрублена з круглих колод, У великій “шопі” (в цьому випадку сарай, рублений із кругляка) зберігались коляска з будкою, три чвертки гречки в “полубочку” та 12 возів сіна. У

хліві, вкритому дранню, перебували чотири корови з п'ятьма телятами, два воли і троє свиней. Винокурня зроблена з кругляка. Для господарських потреб слугували також великий дубовий колодязь і “саж” із круглих колод з 13-ма годованими свинями. “Саж” в даному випадку – це рублений хлів для відгодівлі свиней. “Подворок” оточений огорожею з дерева. А в ньому хата, сіни і комора. Був у Андрія Коломійця під валом ще й маленький дворик, в якому знаходилась стара хата з кузнею. На П'ятницькому полі він мав також невеликий двір з городом, а в ньому дві хати і три комори [4].

Особливість розвитку української цивільної архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть полягала в тому, що, незважаючи на різне функціональне призначення, споруди мали багато спільних рис як в об'ємно-плановій побудові, так і у вирішенні фасадів. Адміністративні споруди, житлові та господарчі будинки були вельми схожі між собою. Вони продовжили розвиток народного житла головним чином типу “хата на дві половини” та “хата із сіньми”. Зовнішнє оздоблення їх досить скромне. Звичайно, полкові канцелярії та житла козацької старшини були нерідко мурованими і мали більш розвинені композиції та оздоблення фасадів. Але об'ємно-планове вирішення залишалось тим самим [5]. Тому часто в спорудах, які будувались як житлові, пізніше розміщувались адміністративні установи. Наприклад, у чернігівському житловому будинку Лизогубів у XVIII ст. знаходилась полкова канцелярія, а згодом і інші установи. В мурованому будинку Павла Полуботка у чернігівській фортеці знаходився міський магістрат [6].

На території стародавнього чернігівського Дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку й нині знаходиться невеликий мурований будинок. Як видатну пам'ятку української архітектури цю споруду під назвою “Будинок полкової канцелярії” Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України № 128 від 2 червня 1999 р. включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 814 [7]. В літературі її називали ще будинком Лизогуба чи будинком Мазепи.

Ця визначна пам'ятка неодноразово викликала інтерес дослідників і про неї написано досить багато. Правда, в своєму заповіті від 25 травня 1698 р. чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб прямо не згадує цей будинок. Своїй дружині й сину він відписав “Двор мой стоячий в городе Чернигове, со всеми до него принадлежностями, в котором ине сам живу...” [8].

На “Абрисі Чернігівському” 1706 р. приблизно на тому самому місці, де знаходиться нині будинок полкової канцелярії, можна побачити схематичне зображення будинку з високим дахом із заломом. На плані він знаходиться поза оборонною стіною над зовнішнім ровом. Це не зовсім зрозуміло. Але зважаючи на те, що цей план Чернігова оковимірний, то і в інших місцях деякі споруди намальовані не там, де вони знаходились (і знаходяться нині) в дійсності. Як приклад, можна вказати на розміщення будинку Феодосія Углицького в Єлецькому монастирі. Насправді він знаходиться на північний захід від Успенського собору, а намальований на плані південніше. Не витримано на “Абрисі Чернігівському” і масштабні співвідношення. Тому можна до певної міри погодитись з припущенням чернігівського історика І.М. Ситого про те, що це є зображення будинку полкової канцелярії в Чернігові.

В опису Чернігова 1765–1766 років, складеному канцеляристом чернігівського магістрату Мойсеєм Бочком, згадується “полковая канцелярия каменная” [9]. Д.Р. Пащенко в опису Чернігівського намісництва 1781 р. відзначив, що полкова канцелярія в Чернігові знаходилась у мурованому одноповерховому будинку. В ньому ж розміщувався “суд гродский” [10]. О.Ф. Шафонський в 1786 р. писав, що цей мурований будинок побудований чернігівським полковником Лизогубом для себе як житлова споруда. Імені полковника не названо. В 1786 р. в ньому знаходились губернський магістрат і чернігівська повітова скарбниця, а ще раніше – полкова канцелярія [11]. У XIX ст. цю споруду називали військовою канцелярією або будинком Мазепи. П.І. Гловайський в 1898 р. відзначив, що цей старовинний рідкісний будинок досить добре зберігся. Більше відомостей про цю споруду не подав, а навів пов'язану з нею народну легенду [12]. В 1890-х роках художник О.Г. Сластіон виконав

кілька літографій із зображенням будинку полкової канцелярії в Чернігові. На одній з них будинок зображений із північного сходу. В порівнянні із сучасним виглядом в західній частині північного фасаду бачимо лише одне вікно. Замість інших – ніші. Теж саме на іншій літографії О.Г. Сластіона, де художник зобразив саме західну частину північного фасаду [13]. Це було підтверджено натурними дослідженнями будинку полкової канцелярії 1950-х років, які провели Г.Н. Логвин та Д.Н. Яблонський.

Будинок полкової канцелярії привернув увагу дослідників, які брали участь у роботі XIV Археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р. М.В. Султанов називав цю споруду будинком Мазепи. Його приземкуватий вигляд він пояснював нашаруванням землі довкола. На думку М.В. Султанова, будинок оздоблений в польському єзуїтському стилі, але зведений московськими майстрами. Про це свідчать вікна вгорі. Далі він зазначив, що будинок житловим не був, бо немає жодних свідчень про влаштування печей. А печі, які існували на початку ХХ ст., мають більш пізнє походження. Наявність глибоких підвалів вказує на те, що будинок використовувався як московський арсенал, де зберігались зброя та порох [14].

До будинку полкової канцелярії в Чернігові звертались і автори статей в фундаментальному виданні “История русского искусства”, яка побачила світ у Москві в 1911 р. Г.Г. Павлуцький відзначив, що “так званий будинок Мазепи” в Чернігові одноповерховий і справляє дивовижне враження зовнішнім оздобленням в стилі бароко. На думку дослідника, декор фасадів чернігівської споруди подібний до оздоблення будинку Артемихи на Подолі в Києві. Він поставив питання – чи не один зодчий будував ці споруди? [15]. І.Е. Грабар був упевнений, що чернігівський „будинок Мазепи” є витвором московських майстрів, які оздобили фасади споруди (крім головного) старожитніми деталями кокошників [16].

Г.К. Лукомський зазначив, що “будинок Мазепи” в Чернігові оздоблений соковитим декором наришкінського типу та деталями німецького ренесансу (пірамідальні пілястри) [17]. П.М. Савицький (особливо у спільній праці з В.Л. Модзалевським 1914 р. про давнє мистецтво Чернігова) також звернув увагу на

цю споруду. Він називав її “так званий будинок Мазепи” і вважав, що найвірогідніше, вона функціонувала як чернігівська полкова канцелярія. П.М. Савицький подав опис будівлі і зазначив, що вона відрізняється від інших подібних споруд більшою пишністю оздоб. Автор вважав, що майже всі елементи архітектурного декору в цьому випадку взяті із західно-європейського бароко, але тлумачаться з пишністю та надмірною масивністю московської орнаменталії XVII ст. Він припустив, що до зведення цієї споруди причетний московський майстер [18].

В.Л. Модзалевський в своїй праці про основні риси українського мистецтва назвав будинок полкової канцелярії в Чернігові “так званий дім Мазепи”. На його думку, походження назви споруди невідоме. Очевидно, тут знаходилась канцелярія Чернігівського полку. За переданням легенд Мазепа морив голодом своїх противників в цьому будинку. Автор вважав, що споруда зведена в кінці XVII або на початку XVIII століття. Оздоблення фасадів вразили дослідника відсутністю смаку та нагромадженням деталей західного, московського і українського характеру. По цьому В.Л. Модзалевський дійшов висновку, що зводив цей будинок не українець. Додано також малюнок полкової канцелярії, зроблений з фотографії. Але він не несе рис документальності [19].

Підсумки попередніх досліджень станом на кінець 1920-х років викладені в розлогій статті Ф.Л. Ернста, яку він присвятив “Мазепиному будинку” в Чернігові. Він проаналізував особливості архітектурного декору споруди і виявив в ньому конгломерат різних стилів – давньоримського та пізнього ренесансу, перетлумачених Німеччиною та Польщею. На думку автора, вся українська барокова архітектура постала і розвинулась переважно під німецькими й польськими впливами, Це найкраще видно у чернігівському Троїцькому соборі. Ф.Л. Ернст навів конкретні приклади споруд в Росії, в яких є форми, аналогічні до форм у чернігівській кам’яниці. Автор дійшов висновку, що чернігівський будинок полкової канцелярії звів поки що невідомий і не дуже видатний майстер південно-московської школи. На підтвердження цієї думки наведені приклади праці московських майстрів у Чернігові, які збудували трапезну Троїцько-Іллінського

монастиря, надбудували Іллінську церкву, звели дзвіницю, келії та усипальню Я. Лизогуба в Єлецькому монастирі та дзвіницю Борисоглібського монастиря. Ф.Л. Ернст датував будинок полкової канцелярії 1680–1690-ми роками. Він зазначив (на нашу думку безпідставно), що немає ніяких особливостей ні в конструктивних формах, ні в елементах декору, які б свідчили б про вплив на роботу архітектора українського зодчества. Автор висловив припущення, що будинок первісно вкрили черепицею з поливою і в ньому знаходився, можливо, арсенал [20].

В 1930 р. П.К. Федоренко опублікував план чернігівського будинку 1781 р., який склав підпоручик Ярославський. Позначення на плані печей підтвердило свідчення О.Ф. Шафонського, що будинок первісно був житловим [21]. М. Павленко в своїй розвідці зазначив, що думки дослідників про походження архітектурних форм будинку полкової канцелярії різко розходяться. Новознайдений план споруди 1781 р. вказав на неодноразові перебудови. Зокрема, трикутний фронтон зазнав особливих змін. Він припустив можливість існування первісно другого поверху, бо фронтон може бути його залишками. На думку М. Павленка, будинок мав піддашся на відкритих арках [22].

С.А. Таранушенко в своїй книзі про лизогубівську кам'яницю в Седневі торкнувся і інших мурованих цивільних споруд. Зокрема, він згадав останні праці про “Мазепин будинок” в Чернігові. Автор відзначив, що знайдений план будинку 1781 р. та нові на той час спостереження П.К. Федоренка та М. Павленка дали змогу відкинути думку деяких дослідників (М. Султанова та Ф.Л. Ернста) про те, що це казенна московська споруда (арсенал). Насправді ж зводився будинок як житло козацької старшини. Далі С.А. Таранушенко відзначив, що в XIX ст. змінено місця сходів на горище та до льоху. Розібрані печі й деякі внутрішні стіни [23]. Чомусь не згадано пряме свідчення О.Ф. Шафонського про цей будинок як житловий Лизогуба. М. Голубець у 1937 р. у виданні з історії української культури згадав, що нові дослідження “так званого будинку Мазепи” в Чернігові довели авторство московського будівничого [24]. В. Січинський в 1940 р. зауважив, що “так званий дім Мазепи (чи військова канцелярія)” набув особливої популярності серед небагатьох зразків цивільного

будівництва того часу [25]. С.А. Татаренко в своїй статті про українське бароко теж спирався на результати попередніх публікацій. Він зазначив, що за характером архітектурного декору можна гадати про авторство московського майстра. Автор майже дослівно повторив думку Ф.Л. Ернста, згідно якої будинок полкової канцелярії звів не дуже відомий майстер московської школи [26].

Після Великої вітчизняної війни автори монографічних публікацій та статей у фундаментальних виданнях з історії української архітектури та мистецтва неодмінно зверталися до будинку полкової канцелярії в Чернігові. У двох виданнях 1954 р., присвячених архітектурі України, споруда називається “будинком Лизогуба” і датується кінцем XVII ст. Стверджується, що протягом наступного століття в будинку знаходилась канцелярія Чернігівського полку. Подано короткий опис споруди та її фото [27]. І.О. Ігнаткін висловив думку про побудову “будинку Лизогуба” між 1680 і 1690-ми роками за участю московських майстрів. Він стояв на відкритому майдані й тому всі його фасади оздоблені однаково ретельно. Традиційно була повторена думка про втрати від пожеж 1718 та 1750 років. Тоді ж, мабуть, черепичну покрівлю замінили бляхою, а в стінах замурували старі й пробіли нові віконні отвори. Подано план та фотографії південного й західного фасадів будинку [28].

Д.Н. Яблонський в своїй праці про портали в українській архітектурі зазначив, що найбільш вірогідним щодо первісного призначення будинку полкової канцелярії є твердження О.Ф. Шафонського (житловий будинок Лизогуба). Автор датував будову 1690-ми роками. В плані вона повторила народне житло. Він виклав деякі результати досліджень, проведених ним і Г.Н. Логвиним в 1953–1954 роках з метою створення проекту реставрації будинку. Протягом існування споруди зміни відбулися головним чином в архітектурному декорі фасадів та розміщенні отворів для вікон і дверей [29]. Більш докладно результати згаданих досліджень викладені в спільній статті Г.Н. Логвина та Д.Н. Яблонського. Виявилось, що у східній частині будинку і в сінях збереглися первісні склепіння. Мурування споруди виконано із жолобкової цегли червоного тону. Розміри її здебільшого

сягають $5 \times 15 \times 35$ см. Давній тиньк нанесено тонким шаром. В статті йдеться про зміни, яких зазнав будинок протягом XVIII і XIX століть. На підставі результатів проведених досліджень зроблена реконструкція зовнішнього вигляду фасадів будинку полкової канцелярії у вигляді креслень. Дослідники датували споруду 1690-ми роками [30]. Того ж таки 1959 року вийшла з друку брошура Г.Н. Логвина під назвою “Будинок Якова Лизогуба в Чернігові”. До неї увійшов з деякими змінами матеріал із попередньої статті, написаної разом з Д.Н. Яблонським. Автор зокрема зазначив, що в літературі споруду називали то будинком Мазепи, то чернігівською полковою канцелярією, то будинком Лизогуба, то арсеналом. Все це відобразило його непросту історію. Він підтримав думку О.Ф. Шафонського про те, що це був житловий будинок чернігівського полковника Лизогуба. Г.Н. Логвин вважав, що мова йшла про Якова Лизогуба, хоча документальних свідчень саме про Якова Кіндратовича Лизогуба нема й досі. Автор подав короткий опис будинку, датував його 1690-ми роками, переповів історію його існування. Опубліковано також фотографії споруди, її план і реконструкції всіх чотирьох фасадів [31].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові не обійшов своєю увагою і П.Г. Юрченко. Він назвав його “одним із найцікавіших зразків світської мурованої архітектури другої половини XVII ст.” і датував 1680–1690-ми роками. Дослідник відзначив, що в цьому будинку простота загальної побудови поєднана з різноманітним та соковитим архітектурним декором фасадів. Особливу увагу дослідник звернув на оздоблення фасадів і їхню спорідненість з формами московської архітектури другої половини XVII ст. Все свідчить також про те, що зодчий виховувався на традиціях народної дерев’яної архітектури [32].

М.П. Цапенко підкреслив, що будинок полкової канцелярії в Чернігові – перший мурований цивільний будинок на Чернігівщині, в архітектурному декорі якого яскраво виявились риси українського бароко. Він подав короткий опис споруди з аналізом її особливостей. Розглянув думки дослідників про призначення споруди та дійшов висновку, що зведено її як житловий будинок Лизогуба в кінці XVII ст. Слідом за О.Ф. Шафонсь-

ким М.П. Цапенко назвав лише прізвище Лизогуба без його імені. Він піддав критиці думку деяких дослідників про вплив на українську архітектуру того часу польського й німецького бароко. Важливою є думка автора про те, що чернігівський будинок полкової канцелярії був задуманий чи первісно збудований у два поверхи. Опубліковано вже відомий план споруди 1781 р. та фото східного фасаду [33].

Ю.С. Асєєв датував чернігівський будинок 1690-ми роками й відзначив, що пластика його фасадів і фронтонів за своїм характером близька до російської архітектури, але має більш крупні й соковиті форми. В своїй книзі “Професія – архітектор” Ю.С. Асєєв назвав будівничих цієї споруди “майстрами полковника Я. Лизогуба”. Подані також фотографії кам’яниці [34]. Г.Н. Логвин в своїх книгах про старожитності сіверянського краю наголосив, що будинок полкової канцелярії в Чернігові є характерним прикладом творчих зв’язків української та російської архітектури і збудований в 1690-х роках. Автор описав та подав аналіз планової побудови та оздоблення фасадів, висвітлив історію перебудов, а також опублікував сучасний план і фотографії споруди [35]. В статті, присвяченій українському мистецтву в “Истории искусства народов СССР”, чернігівська кам’яниця розглядається в порівнянні з седнівським будинком Лизогуба. Обидві споруди датовані 1690-ми роками [36].

А.А. Карнабіда датував будинок полкової канцелярії в Чернігові кінцем XVII ст. Він назвав його унікальним зразком цивільної архітектури, в якому втілені традиції народного будівництва і творчо використані елементи російської архітектури того часу. Подано короткий опис планової побудови та архітектурного декору фасадів. Опубліковано фотографію та план цієї унікальної споруди [37]. Л.А. Плешко датувала будинок полкової канцелярії 1690-ми роками, подала його опис, відомості про його історію, перебудови, втрати та реставраційні роботи [38]. В довідкових виданнях описано чернігівську споруду, викладено коротко її історію. Автори статей відносять зведення будівлі до 1690-х років чи до кінця XVI ст. [39].

В. Чепелик писав, що двосхилий дах і архітектурний декор фасадів будинку полкової канцелярії дещо нагадують московську

фасадну пластику кінця XVII ст. Тому, можливо, будівничий прибув з Москви. Але остаточно так говорити не можна, бо повної аналогії чернігівському будинку в Москві немає. Далі автор виклав у статті таке. Після смерті Я. Лизогуба цей будинок купив І.С. Мазепа і завершив зовнішнє оздоблення. Тому дім стали називати будинком Мазепа, а пізніше в ньому розмістилася полкова канцелярія. Це сприймається лише як припущення автора, бо точного джерела таких відомостей В.Чепелик не назвав [40]. А.К. Адруг звернув особливу увагу на народні джерела архітектури будинку полкової канцелярії в Чернігові та дійшов висновку, що він збудований за участю зодчого із Москви в 1689–1690-му роках [41].

Стан наукового вивчення будинку полкової канцелярії в Чернігові в цілому можна назвати задовільним. Про нього писали починаючи з XVIII ст. як у фундаментальних працях з історії української архітектури та мистецтва, так і в окремих монографіях, а також в науково-популярних виданнях. Пам'ятці присвячена й брошура Г.Н. Логвина 1959 р. План будівлі, фотознімки її загального вигляду та фрагментів фасадів часто публікувались. Відомі також літографії О.Г. Сластіона із зображенням споруди 1890-х років. Відносно авторства кам'яниці думка дослідників однастайна – будував московський майстер. Щоправда імені його ніхто назвати не зміг. Протягом більш ніж трьох століть в літературі та джерелах споруда відома під трьома назвами – будинок Лизогуба, будинок Мазепа та будинок полкової канцелярії. Датували зведення будинку теж не однаково – 1680–1690-ті роки, кінець XVII – початок XVIII століть або 1689–1690-ті роки.

В загальних рисах висвітлена історія будівництва споруди, її перебудов, реставрації та використання. Але є деякі прогалини і невисвітлені питання. Наприклад, твердження про втрати і пошкодження під час пожеж у XVIII ст. ґрунтуються лише на відомостях про самі факти пожеж. Відсутні в публікаціях відомості про результати досліджень останніх років. Найбільше уваги дослідники звертали на архітектурний декор фасадів будинку, вказували на наявність в ньому елементів російського й західноєвропейського зодчества. Адже саме в декорі найбільш

яскраво виявились стильові риси. Але досі відсутня праця, в якій було б проведено комплексне дослідження цієї видатної пам'ятки української архітектури.

Створення такої праці і є метою цієї роботи. Вказана мета реалізується через вирішення таких конкретних завдань. Поряд із систематичним викладом історії споруди, її перебудов, реставрації та використання необхідно встановити, на чий замовлення зведений будинок полкової канцелярії. Адже імені полковника Лизогуба О.Ф. Шафонський свого часу не назвав. Виникає потреба звернутися до питання щодо часу створення пам'ятки. Вимагає додаткового вивчення і питання про втрати й пошкодження споруди, зокрема, під час великих пожеж у XVIII ст. Треба також детальніше проаналізувати стильові особливості цієї визначної пам'ятки.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові збудували в південно-східній частині давньоруського чернігівського Дитинця. В 1680–1690-х роках містобудівельна ситуація стала дещо іншою. Трохи на схід від Замкової вулиці (вона йшла від Верхнього замку на північ в напрямку до Благовіщенського собору, який не зберігся) і постала кам'яниця. На схід від неї майже поряд знаходилась оборонна стіна, а з південного заходу нависала стіна Верхнього замку. З північного боку перед спорудою відкривався невеликий майдан. Тому найбільша увага приділена оздобленням саме північного фасаду. Наявність високих оборонних стін, мабуть, вплинула на первісний задум звести будинок на два поверхи. Але все ж він не зміг би відігравати суттєву роль в панорамі й силуеті міста. Нині будинок оточений з усіх боків зеленими насадженнями чернігівського Валу і на формування панорами сучасного Чернігова зовсім не впливає.

Про час зведення будинку полкової канцелярії в Чернігові, як ми бачили з огляду літератури, існує кілька точок зору. В XIX ст. і в першій половині XX ст. цю споруду називали “будинок Мазепи” (або “так званий будинок Мазепи”) й тому автори публікацій відносили час побудови до 1680–1690-х років і початку XVIII ст., тобто до років гетьманування І. Мазепи. В 1851 р. у Києві вийшла друком праця О.Ф. Шафонського, де прямо вказано про приналежність будинку полковнику Лизогубу. Незважаючи на це,

автори називали споруду будинком Мазепи. В 1953–1954-х роках споруду дослідили й зробили проект реставрації Г.Н. Логвин і Д.Н. Яблонський. Вони пристали до думки О.Ф. Шафонського щодо первісного призначення кам'яниці й датували її 1690-ми роками, тобто часом будівельної діяльності Якова Лизогуба. М.П. Цапенко уточнив дату і назвав кінець XVII ст. Вона була зазначена і в довідкових виданнях. Ми в 1996 р. висловили думку про можливість зведення будинку полкової канцелярії в 1689–1690-му роках, тобто за два будівельні сезони. Нині погляд на вирішення цієї проблеми виглядає дещо інакше.

Варто ще раз нагадати, що єдине документальне свідчення про належність будинку до Лизогуба залишив О.Ф. Шафонський в рукопису 1786 року (надруковано в 1851 р.). Він зокрема зазначив, що будинок “построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [42]. Імені полковника він не назвав. Проте в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. і до 1698 р., та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 р. [43]. На цю обставину дослідники чомусь не звертали увагу. Таким чином, будинок зведений у проміжок часу від 1687 р. до 1704 р. Ці роки, коли полковниками в Чернігові були Лизогуби, майже збігаються з гетьмануванням Івана Мазепи (1687–1708 роки). Тому згадка про гетьмана виглядала природно.

Автори публікацій XIX – початку XX століть називали досліджувану споруду “будинком Мазепи” й датували його кінцем XVII – початком XVIII століть (В.Л. Модзалевський), або XVII–XVIII століття доби Мазепи (В. Січинський). Переважна більшість попередніх авторів вважали, що будував чернігівську кам'яницю майстер із Москви. Відомо, що й інші будівлі в Чернігові того часу зводили московські будівничі. Є свідчення про роботу в Чернігові в 1689 р. зодчого із Москви [44]. Існує думка про роботу в 1699–1706 роках над спорудженням Катерининської церкви в Чернігові російського зодчого Д.Й. Старцева [45]. Можливо, в 1700–1702 роках відомий московський архітектор Д.В. Аксамитов завершив будівництво чернігівського будинку Колегіума [46].

Тут виникає питання про будівельну діяльність Лизогубів не лише в Чернігові, а і в Седневі. Через рік після вступу на посаду

чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба, тобто в 1688 р., його син Юхим Якович став генеральним бунчужним, а згодом і генеральним хорунжим. На останній посаді він перебував до смерті свого батька в 1698 р. Посади генерального бунчужного (зберігач гетьманського клейнода “бунчука”) і генерального хорунжого (зберігач військового прапора) належали до далеко не перших у старшинській ієрархії [47]. Як уже згадувалось, Юхим Якович Лизогуб був чернігівським полковником з 1698 р. і до своєї смерті в 1704 р. [48]. Можна з певністю припустити, що Юхим Якович теж брав участь у будівельних заходах свого батька ще за його життя.

Саме на період полковництва обох Лизогубів у Чернігові (1690-і роки – початок XVIII ст.) припадає зведення за їхнього сприяння та участі таких визначних споруд у Чернігові як будинок полкової канцелярії, Катерининська церква, усипальня Якова Лизогуба в Єлецькому монастирі. Існує думка, що й дзвіниця Єлецького монастиря в Чернігові зведена за сприяння Лизогубів [49]. В Седневі, неподалік від Чернігова, вони звели кам’яницю та церкву Різдва Богородиці (обидві споруди 1690 р.) [50]. Провадження таких значних будівельних робіт вимагало наявності необхідних кадрів архітекторів та будівельників. Їх не вистачало й тому змушені запрошувати майстрів із Москви. Мабуть, саме вони і виконували замовлення Лизогубів. Запрошувати будівничих могли через вище керівництво держави, а також безпосередньо самі Лизогуби, буваючи в Москві. Так, у серпні – вересні 1689 р. в складі представницької делегації козацької старшини в Москві перебували генеральний бунчужний Юхим Лизогуб і його батько полковник чернігівський Яків Лизогуб [51]. За місяць перебування у Москві вони могли домовитись щодо запрошення будівничих до Чернігова, хоча політичні обставини зовсім не сприяли цьому.

Відносно часу побудови будинку полкової канцелярії в Чернігові можна привести такі міркування. Ми вже згадували, що будівельна діяльність Лизогубів відноситься, головним чином, до років їхнього полковництва в Чернігові, тобто з 1687 р. до 1704 р. Навряд чи будівництво почалося саме в 1687 р. Певніше, це сталось вже в 1690-х роках і тривало до початку XVIII ст. Отже,

будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів у 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Дослідники неодноразово зазначали, що будинок полкової канцелярії зазнав пошкоджень під час великих пожеж 1718 й 1750 років. Дійсно, в Чернігівському літопису (важливій пам'ятці української історичної думки XVII–XVIII століть) записано, що в 1718 р. “Киев и Чернигов выгоріл” [52]. Жодних деталей не наводиться і повідомляється про це, як про звичайну подію. Можна припустити, що в 1718 р. постраждав і будинок полкової канцелярії. Але втрати мурованої споруди не могли бути значними.

В 1750 р. в Чернігові знову сталась велика пожежа. Літописець з цього приводу писав: “Місто старий Чернігів вигорів” [53]. Документи засвідчили, що в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. в Чернігові під час пожежі згоріло старе місто і постраждало багато споруд. У “Відомості” від чернігівської полкової канцелярії від 4 червня 1750 р., підписаної чернігівським полковником Іваном Божичем подано докладний список “сколько церков и разных дворов и протчего прошлого мая с 19 против 20 числа в старом городе Чернигове сгорело”. Будинок полкової канцелярії в цьому списку постраждалих споруд відсутній [54]. Цю обставину пояснює зміст інших документів. В документі (листі) від чернігівського магістрату зазначалось: “оной пожар возможными способи людьми и подлежащими инструменти и приготовлением утушивали, почему так катедральній монастирь, полковая канцелярія, полковничой дом и протчие дома в той старой крепости и в новом городе (в котором в разных местах начиналось гореть) утушено и гореть не пущено” [55]. В доповіді чернігівської полкової канцелярії це підтверджувалось: “кромѣ канцелярии полковой замковой крепости и несколько иных в пепел совсем, что не било, згорело”. Далі відзначалась заслуга полкової старшини в гасінні пожежі. “При котором пожаре находились, ревнующа оного пожара угашения, что и учинилось, полковник и комендант Черніговский Божич, полковая старшина: обозный Иван Сахновскій, писар Аким Миткевич, осавул Елисей Рашко... которые ежели б не били и сами не употребляли прилежного

старательства в нераспространении оно́го, то так би оставшиесѣ в старой крепости канцелярія полковая, замковая крепость, монастыр кафедральній і все двори в пепел погоріли” [56].

Таким чином, припущення деяких авторів про втрату склепінь в західній частині будинку під час пожежі 1750 р. документально не підтверджуються. Пошкодження якщо й були, то незначні. З цього погляду виглядає переконливою думка Г.Н. Логвина та Д.Н. Яблонського про те, що будинок полкової канцелярії простояв у своєму первісному вигляді до 60–70-х років XIX ст. Саме тоді його облаштували для архіву. Тоді ж були втрачені склепіння в західній частині і прорубані нові вікна на східному та західному фасадах і фронтонах. Первісні вікна трохи розширили [57]. В XIX столітті розібрали печі. А дещо раніше, у XVIII ст. до північного фасаду прибудовано критий ганок-тамбур і влаштовано вхід до підвалу. Первісно вхід до підвального приміщення і на горище знаходився в товщині поперекової стіни [58]. На думку І.О. Ігнаткіна, у XVIII ст. керамічну черепицю на даху замінили бляхою [59].

На початку XX ст. в будинку полкової канцелярії знаходився архів губернського правління та військові справи починаючи з 1759 р. 12 травня 1919 р. завідуючий архівом А. Грабовський подав до Раднаргоспу “Сведение о необходимости ремонта в доме Мазепы на Валу”. В документі зазначалось про необхідність “исправить” дах (в місцях, де протікала вода) та вхідні двері, переробити голандську піч, зробити дві віконні рами зі склом, закріпити шість віконних рам, вставити 12 шибок, виправити ворота й доставити одну сажень дров [60]. Як бачимо, в 1919 р. будівлі потрібен був лише невеликий поточний ремонт, який не міг змінити зовнішній вигляд пам’ятки.

Комісія Комітету в справах архітектури при Раді народних комісарів СРСР 16–17 липня 1945 р. провела обстеження стану державної охорони пам’яток архітектури Чернігова. Члени авторитетної комісії встановили, що будинок полкової канцелярії (в документі він названий “будинком Мазепи”) знаходиться в задовільному стані і зайнятий архівом Народного комісаріату внутрішніх справ [61]. Варто зауважити, що на той час архівні установи знаходились у віданні Наркомату внутрішніх справ. В

1953–1954 роках Г.Н. Логвин і Д.Н. Яблонський під час ремонту споруди провели дослідження, на основі яких відтворено схему первісного оздоблення фасадів. Внесені зміни торкнулись головним чином розміщення отворів для вікон і дверей. Креслення реконструкції фасадів опубліковані [62].

23 березня 1956 р. Радою міністрів УРСР затверджено список пам'яток архітектури, що перебувають під державною охороною в Україні (Постанова № 320). До цього списку занесено також і будинок полкової канцелярії в Чернігові [63]. В листі до Інспекції державного будівельного контролю від 29 липня 1958 р. начальник Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури О.І. Гребницький зазначав, що будинок полкової канцелярії використовується як військово-морський клуб ДТСААФ. Але орендна плата за користування не сплачується. Арбітражний суд ухвалив рішення відмовити у стягненні коштів з ДТСААФ [64]. В 1964 р. до будинку полкової канцелярії від спортивного залу прокладена теплотраса. Всередині споруди встановлені труби й радіатори опалення. Зовні потинькували причілкові фасади. Покрили дах із заміною дерев'яних конструкцій над входом [65].

В “Технологической записке к производству работ по памятнику архитектуры XVII в. – бывшей полковой канцелярии в г. Чернигове” (Київ, жовтень 1964 р.) зазначалось, що капітальний ремонт даху був закінчений до 20 вересня 1964 р. Планувалось відновити втрати й пошкодження мурування на південному і північному фасадах, відтворити карниз за зразком ділянок, які збереглися. Передбачалось провести необхідні ремонтні роботи на першому й другому поверхах та зробити навколо будинку відмостку завширшки 70 см [66]. Наступного 1965 р. проведено ремонт фасадів будинку полкової канцелярії. Відновлено втрати мурування й тиньку, а також карнизи. В підвальних приміщеннях влаштували зацементовану підлогу по вкладеним на пісок цеглинам [67].

Постановою Ради міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. “Про стан та заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР” створено Чернігівський державний

архітектурно-історичний заповідник на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей”. На баланс заповідника передано серед інших одинадцяти пам’яток архітектури і будинок полкової канцелярії [68]. Нині це Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” (з 1998 р.).

В 1971 р. у будинку провели деякі консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи – влаштували електроосвітлення в підвальних приміщеннях, відновили в них тиньк з побілкою, виготовили і встановили рами вікон до підвалу [69]. Наступного 1972 року в підвалі влаштували підлогу із метлахської плитки, навісили металеві двері і двері з ґратами. Поновили фарбування труб і радіаторів опалення [70].

У 1994 р. проведено вивчення стану ґрунтів біля будинку полкової канцелярії. Розвідувальними дослідженнями ґрунтові води виявлені на глибині 14,5–14,7 м. Територія, де знаходиться будинок, потенційно не може підтопитися через сприятливі природні особливості. Головною причиною деформації східної й західної стін споруди стало замочування просадкової супесі вологою як природного, так і антропогенного походження. З метою попередження подальших деформацій будинку рекомендовано підсилення фундаментів, а також комплекс водозахисних заходів. Дослідження проводили спеціалісти Чернігівського виробничого підприємства з інженерних досліджень для будівництва [71].

У липні того ж таки 1994 р. фахівцями Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту “Укрпроектреставрація” проведено інженерне обстеження будинку полкової канцелярії. У висновках учасників обстеження зазначалось, що стан фундаментів споруди викликає занепокоєння. Стан же мурованих конструкцій стін і склепінь в цілому задовільний, крім склепіння над південно – західним підвальним приміщенням. Покрівля збереглася непогано, а для дерев’яних конструкцій перекрить необхідні ремонтні роботи. В цілому ж виникає потреба в певних заходах задля кращого збереження пам’ятки [72].

Починаючи з XIX ст. будинок полкової канцелярії

в Чернігові використовувався як архівосховище. В ньому зберігались матеріали Державного архіву Чернігівської області до 1950-х років, після чого тут розмістився військово-морський клуб ДТСААФ. В середині демонструвались моделі військових кораблів, а зовні біля північного входу можна було побачити зразки торпед і морських мін. В січні 1963 р. будинок полкової канцелярії переданий Чернігівському обласному історичному музею. В 1965 році до будинку перейшов художній відділ Чернігівського історичного музею [73]. Згаданий відділ почав працювати ще в 1959 р. і лише через шість років отримав це окреме приміщення. В 1983 р. художній відділ перетворено на Чернігівський обласний художній музей, який перейшов до іншої будівлі на Валі [74]. З 1983 р. будинок полкової канцелярії використовується як фондосховище Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла “хата на дві половини”, або як ще кажуть “хата через сіні”. Характерною особливістю планування цього типу є розміщення житлових приміщень обабіч від сіней. Це – двобічне житло, одне приміщення якого має більшу площу, а інше – меншу [75]. Варто підкреслити, що трикамерний будинок із входом у сіні посередині більшої сторони з двома житловими приміщеннями представляв характерний тип розвинутого східнослов'янського житла. Цей тип тридільного житла, яке складалось із теплої хати, холодної кліті й сіней, сформувався вже в Х–ХІ століттях [76]. В XVI–XVII століттях такий тип будівлі поширився як в селах, так і в містах. Мурована житлова архітектура України того часу спиралась на традиції дерев'яного народного житла [77]. Тридільне житло в XVII ст. широко розповсюдилось також в Росії [78]. Таке планування стало настільки звичним для людей, що адміністративні будівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. своєю об'ємно – планувальною побудовою нічим не відрізнялись від житла [79].

Варіант планування українського народного житла “хата на дві половини” повторено в палатах Івана Мазепи в селі Іванівському Рильського району Курської області Російської Федерації, зведених на початку XVIII ст. для гетьмана І. Мазепи.

Існує припущення про причетність до будівництва палат московського архітектора Йосипа Старцева [80]. Таке саме планування має кам'яниця Лизогуба 1690-х років в Седневі неподалік від Чернігова [81].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові в плані являє собою прямокутник (21×16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго за стрілкою компаса на схід–захід. Сіни поділяють споруду на дві майже рівні половини. Більша західна частина, як вважається, була чоловічою, а менша східна – жіночою. Кожна з них в свою чергу поділялась навпіл внутрішніми стінами. Отже, прямокутник у плані поділений стінами на шість камер. Одноповерховий будинок має глибокі підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, а також високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова будинку полкової канцелярії доволі проста. Видовжений зі сходу на захід паралелепіпед споруди завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. В цьому випадку майже повністю повторена композиція українського народного житла. Кут при вершині даху будинку полкової канцелярії наближається до 120 градусів. Виявляється, що в давньому поліському житлі цей кут також складав приблизно 120 градусів [82].

Будинок полкової канцелярії зведений із червоної жолобчастої цегли. Розмір її в різних місцях споруди коливається від $5 \times 15 \times 34$ см до $5,5 \times 16 \times 35$ см. Наприклад, на фронтонах 10 рядів первісного мурування дорівнює приблизно 78 см. Вапняний розчин включає невелику домішку товченої обпаленої цегли і дещо забарвлений у рожевий колір. Шар такого розчину має різну товщину – від 2,8 см до 4 см [83]. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній частині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру й форми.

В будинку полкової канцелярії простота загальної побудови

композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. В пластичній обробці стін також виявляється зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах споруди позначають розміщення внутрішніх стін. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям в місцях перетину вінців зрубу при рубленні “із залишком”.

На рівні карнизів під дахом знаходяться кронштейни відповідно до півколонок, які фланкують вікна. Це не зовсім звично й логічно для мурованої архітектури з конструктивного боку. В будинку полкової канцелярії кронштейни розміщені також в нижній частині фасадів. Вони зорозово підтримують півколонки, несуть їхню вагу, підкреслюючи тим самим архітектонічну логіку побудови композиції фасаду. Так було в архітектурі Відродження. Це можна бачити й на фасадах будинку полкової канцелярії в Чернігові. Кронштейни ренесансної форми опоясують його по периметру внизу. Але кронштейни під дахом на рівні карнизу зустрічаються лише в дерев'яній архітектурі, зокрема, в народному житлі. Маються на увазі “випуски” верхніх вінців зрубу для підтримки виносу даху. І той факт, що кронштейни на карнизі і під вікнами будинку полкової канцелярії мають подібну форму, не змінює суті питання. Бо сам принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народним житлом з дерева, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованої архітектури Ренесансу.

В народному житлі кронштейни часто влаштовувались на різній висоті зрубу для підтримки ганків і галерей. Кронштейни із дерева вкривались тонкою глиняною обмазкою і білились крейдою так само, як і стіни [84]. Подібні кронштейни на східному фронтоні будинку полкової канцелярії. Вони розміщені в шість вертикальних рядів, повністю повторюють форми дерев'яних кронштейнів, але несуть суто декоративне навантаження. Нам при обстеженні давньої житлової забудови сіл Чернігівського району Чернігівської області неодноразово зустрічались приклади ретельної глиняної обмазки кронштейнів і кутів хат, рублених “із залишком”. При цьому зовнішній вигляд кута хати нагадує частину мурованої споруди. Кінці колод, що виступають, об'єднуються глиняною обмазкою і побілкою у пілястри (чи

лопатки). Вони виступають над площиною стіни.

Вертикальні членування фасадів будинку полкової канцелярії визначаються плануванням споруди. Внутрішнім цегляним стінам на фасадах відповідають пілястри. Вони являють собою аналогію кутам дерев'яних зрубів хат, рублених “із залишком”. Їхнє конструктивне призначення полягає в необхідності зміцнення стіни в певних місцях. Пілястри в чернігівській споруді подвійні. Над однією виступає інша – більш вузька. Цим прийомом утворюється додатковий облом. Такі обломи на кутах будинку начебто перетворюють їх на міцні пілони.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії в Чернігові застосовані елементи архітектурного декору російського зодчества того часу. П'ятилопатеві фронтончики над вікнами західної частини північного фасаду дуже близькі за своїми формами до фронтончиків першого поверху південного фасаду Патріаршого дому у Московському Кремлі (1652–1655 роки), до portalу царських “чертогов” Троїце-Сергійового монастиря кінця XVII ст. і до подібних деталей архітектурного декору дому Шумиліна в Горохівці [85]. Але особливо близькі ці чернігівські фронтончики до деталей декору церкви Воскресіння в Кадашах у Москві. Тут також в центрі є розетка, але на дві лопаті менше. Тому фронтончик вийшов дещо нижчим [86]. Подібні деталі можна бачити на фасадах церкви Воскресіння “Сгонного” в Рязані 1683 р. Застосування півколонок, трикутних і лучкових з розривами фронтончиків, “вухастих” наличників в оздобленні фасадів характерно для російської архітектури другої половини XVII ст. Це є важливим аргументом на користь думки про те, що будинок полкової канцелярії в Чернігові будував зодчий із Москви.

Форми архітектурного декору на всіх фасадах чернігівської споруди в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках над вікнами. На східному фасаді вони трикутні, на південному – лучкові з розривом і трикутні. На західному – лучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві й з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому слугує також чіткий і розмірений ритм півколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається

і наявністю багатьох горизонталей, які опоясують будинок з усіх боків.

Чотирипрофільний цоколь однаковий на трьох фасадах. Виключенням є північний фасад. Саме з цього боку первісно влаштували вікна до підвальних приміщень. Зодчий знайшов цікаве вирішення цоколя в цьому місці. Він продовжив тяги, обводячи ними вікна до підвалу і північний портал під прямими кутами. В результаті вийшли наличники своєрідної форми. Простій формі цоколя протиставлений багатий карниз, що увінчує фасад. Він побудований за класичним принципом, але з дещо спрощеними профілями. Горизонталі карнизів під фронтончиками вікон, під вікнами, горизонталі “вухастих” наличників також слугують об’єднанню фасадних композицій.

Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтончиків над вікнами. Багатопрофільність роздроблює форми. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, розбивають загальну площину, утворюють глибинність в композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цих особливостях архітектурного декору будинку полкової канцелярії проглядається барокове устремління творчості зодчого, який зводив споруду.

Портики входів вирішені досить скромно, вони не виділяються із загального характеру декору. Архітектурний декор щипців (фронтонів фасадів) близький своїми формами до декору фасадів і складається із листів простої форми і півколонок. Загалом же елементи архітектурного декору будинку полкової канцелярії виглядають дещо немасштабно по відношенню до розмірів всієї споруди. Вони сприймаються укрупненими й грубуватими. Можна припустити, що так вийшло через існування первісного задуму замовника й зодчого звести будинок у два поверхи. Це може також слугувати додатковим аргументом (поряд з результатами натурних досліджень) на користь думки про задум збудувати споруду двоповерховою.

Стіни будинку полкової канцелярії в Чернігові вкриті всередині і зовні тиньком і побілені. Традиція побілки житла в Україні сягає своїми коренями часів Київської Русі [87].

Поєднанням мальовничої світлотіні на фасадах з кольоровою поливою глиняної черепиці на даху досягався яскравий декоративний ефект. Невідомий зодчий застосував багатий арсенал художніх засобів для створення світлого і життєрадісного образу житлової споруди.

Дослідження показали, що деякі муровані споруди Чернігова, зведені у другій половині XVII – початку XVIII століть, спочатку стояли без штукатурки (стіни мурованої огорожі та будинок Колегіума). Всі елементи архітектурного декору чернігівських споруд викладені з цегли, як це робили зазвичай у Москві того часу [88]. Цілком можливо, що й будинок полкової канцелярії в Чернігові в перші роки свого існування був вкритий обмазкою. Як виявили дослідження Г.Н. Логвина і Д.Н. Яблонського, найдавніший тиньк був нанесений тонким шаром (1–1,5 см), що більше нагадує обмазку [89].

Вже згадувалось, що до будинку полкової канцелярії в Чернігові близькі за своєю плановою побудовою кілька пам'яток. Найбільш простим із них за архітектурним декором є будинок Лизогуба в Седневі, за 26 км від Чернігова. Декор фасадів тут складають лише цоколь, який трохи виступає за площину стіни, та простої форми карниз. З боку річки Снов знаходився невеликий ганок, перебудований у XIX ст. у башту в готичних формах. В палатах Мазепи в селі Іванівському Рильського району Курської області Російської Федерації вікна обрамляють “вухасті” наличники складних обрисів з трикутними фронтончиками. Згідно реконструкції споруди архітектора К. Лопяло частини фасадів між півколонами завершували трикутні фронтони з вікнами. Чотирисхилий дах вкрили черепицею [90]. Зодчий створив урочистий образ споруди, який мав інший характер, ніж у будинку полкової канцелярії в Чернігові. Архітектурний декор цих споруд дуже відрізняється.

За характером елементів архітектурного декору чернігівська пам'ятка близька до будинку Артемихи кінця XVII – початку XVIII століть на київському Подолі. Він не зберігся до наших днів, але його зовнішній вигляд відомий завдяки давньому малюнку. На місці ганку – велика прибудова. Спочатку він був одноповерховим, а в середині XVIII ст. надбудували

другий поверх. Стіни розчленовані пілястрами з базами і багатопрофільним карнизом. Наличники вікон прямокутні й “вухасті” з трикутними фронтончиками [91]. Крупні й соковиті форми декору фасадів нагадують чернігівську споруду. Отже, плануванням і особливостями декору фасадів будинок полкової канцелярії в Чернігові більш близький до київських пам’яток.

Головний вхід до будинку полкової канцелярії в Чернігові влаштований з півночі. Існуючий нині тамбур зроблений пізніше – у XVIII столітті. Невеликий фронтон тамбура відтворив форму первісного фронтона над одвірком. Через вхідні двері можна одразу потрапити до північної частини сіней (чисті сіни). Зовнішній вхід до чорних сіней спочатку знаходився у південній стіні, з південного боку був, мабуть, невеликий город і сад. В XIX ст. для влаштування архіву замість цих дверей зробили вікно.

Арка посередині сіней поділяє їх на дві частини. Всі сіни перекриті півциркульним склепінням до висоти 4,5 м. Така ж сама висота склепінь у східній і західній частинах споруди. Для визначення висоти житлових мурованих будівель в архітектурі Чернігова, як і в російському зодчестві того часу, вирішальне значення мали утилітарні міркування – умови освітленості, зручності мурування склепінь. В житлових спорудах Росії в XVII ст. ця висота коливалась від 3 до 4,5 м [92]. Таку ж саму висоту бачимо і в будинку полкової канцелярії в Чернігові.

Чисті сіни частково освітлювались через невеличке віконце над дверима. У південній частині сіней не було й такого віконця. Тому виникла потреба штучного освітлення ліхтарями із скла подібно до будинку П. Полуботка за Стрижем у Чернігові. Всередині на стінах і склепіннях будь-які пластичні оздоби відсутні. Із північних сіней можна потрапити через двері до західної і східної частин споруди. Первісно вхід до підвальних приміщень знаходився у товщі стіни, що розділяла західні камери, а хід на горище в такій же стіні в східній частині [93].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові, як і інші споруди того часу, має товсті стіни (1,5–1,6 м). Цього вимагали особливості конструктивної побудови – стіни повинні витримувати велике навантаження від масивних склепінь. Наявність склепінчастих перекриттів потребувала низького розміщення віконних отворів

з глибокими амбразурами. Тому на фасадах над вікнами і на площинах між ними з'явилося багато місця для створення соковитого архітектурного декору. Для влаштування вікон в стінах вздовж осі півциркульного склепіння виникли додаткові складнощі – треба робити розпалубки. З цієї причини первісно в будинку полкової канцелярії вікна знаходились лише в північній і південній стінах, а на східному і західному фасадах влаштовували ніші на тому самому рівні, що й вікна. Підвальні приміщення мають глибину, яка дорівнює висоті першого поверху та західного й східного фронтонів споруди. Планування підвалу повторило планування першого поверху. У східній частині підвального приміщення є ніші різних розмірів, а в західній вони відсутні.

Згідно плану 1781 р. будинок полкової канцелярії опалювали чотири прямокутні в плані печі, які знаходились у внутрішніх кутах кожної з чотирьох камер. У той час печі часто обкладались керамічними кахлями із зеленою поливою і ставали важливою частиною інтер'єру. Про архітектурно-пластичне оздоблення внутрішнього простору нині можна сказати небагато. З певністю можна лише твердити, що стіни і склепіння потинькували (чи вкрили обмазкою) й побілили.

Внутрішню обстановку будинку полкової канцелярії на той час, коли споруда використовувалась як житло, можна уявити за аналогією, за описами в літературі подібних будівель. П.О. Куліш в своєму творі “Чорна рада” писав, що у світлиці заможного козака знаходились божник, стіл і лави, вкриті килимами. Попід стінами влаштовані полиці, на яких можна було бачити срібні, золоті й кришталеві кубки, пляшки, таці та інший посуд. На стінах висіли шаблі, пищалі, зразки іншої зброї та обладунки [94].

Двері робилися переважно одностулкові, широкі з візерунчастими петлями й замками та залізним окуттям. Віконниці виготовлялись з гутного скла в олов'яній оправі у вигляді круглих скелець в рамах із дерева. Як вважають дослідники, кахлі для печей робились орнаментальними чи сюжетними. Стіни всередині споруди часто вкривались розписами, стилістично близькими до розписів дерев'яних храмів. Можливо, так було і в цьому випадку. На столах і лавах лежали килими, налавники, ліжники. Килими лежали також на підлозі, а на стінах розвішували більш

дорогі килимові вироби. Стіни оббивалися сукном, шпалерами, оксамитом, шовком, парчою. Часто на стінах вивішували гравюри різної тематики. Крім стільців, лав, столів знаходились інші рухомі меблі – ліжка, крісла, дзеркала в рамах, шафи [95].

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення чернігівських полковників Лизогубів, найбільш вірогідно, в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи тривали до початку XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський зодчий. Його імені поки що назвати неможливо. Не можна виключати можливості роботи над зведенням будинку кількох майстрів.

На основі документальних джерел вдалося в'яснити, що будинок полкової канцелярії під час великої пожежі 1750 р. суттєво не постраждав. Попередні дослідники без посилань на документи (виходячи лише з самого факту пожежі) вказували на протилежне. За допомогою свідчень документальних матеріалів (деякі з них вперше вводяться до наукового обігу) відтворено стан споруди та її досліджень початку й кінця XX ст. Виявлено нові особливості перебудов, поточних ремонтів, реставраційних і дослідницьких робіт, а також використання будівлі протягом більш ніж трьох століть її існування.

Об'ємно-просторова композиція і планування будинку полкової канцелярії походять від українського народного житла “хата на дві половини”. В багатому архітектурному декорі фасадів є елементи, запозичені із народної архітектурної творчості. Але набагато більше елементів пластичного оздоблення, які свідчать про руку майстра московської школи. Саме в архітектурному декорі яскраво виявилось барокове устремління творчості зодчого в руслі розвитку українського зодчества того часу. Будинок полкової канцелярії в Чернігові є оригінальною і неповторною пам'яткою української архітектури, в якій своєрідно поєдналися риси українського і російського зодчества, а також народного будівництва.

Дещо подібне планування мала чернігівська сотенна канцелярія. Її план і опис відомі з архівних джерел. Справа в тому, що в 1781 р. через запровадження адміністративної

реформи виникла потреба у розміщенні нових урядових установ. З цією метою провели реєстрацію існуючих будівель і склали їхні плани та в деяких випадках і креслення фасадів. Нині частина з них зберігається в Державному архіві Чернігівської області та Центральному державному історичному архіві України в Києві. За відсутністю геодезистів плани й фасади будівель складені чиновниками. План чернігівської сотенної канцелярії подав чернігівський полковий осавул Яків Круп'янський. В документах зазначено, що план чернігівської полкової канцелярії склав підпоручик Ярославський. Всі сотенні канцелярії були зроблені з дерева і мали по одному поверху [96].

Схематичний план чернігівської сотенної канцелярії доповнений докладними письмовими поясненнями. Приміщення із дерева мало довжину майже 14 м (всі розміри подано в сажнях, аршинах і вершках), завширшки трохи більше 10 м. Висота споруди з дахом (вкритий дранню) майже 6,5 м, а висота до даху – 2,6 м. Вся споруда в плані поділена двома поперековими та однією повздовжніми стінами на шість камер. Вхід влаштований через сіни в лівому куті будинку на головному фасаді. Сіни без дерев'яної підлоги. До внутрішнього кута сіней виходила мурована труба від груби, яка знаходилась у сусідній прихожій. Можливо, груба топилась із сіней. Сіни мали розміри в плані – $4,6 \times 4,2$ м. Позначено також невеликий рундук перед зовнішніми дверима.

Із сіней праворуч можна було потрапити до прихожої (в плані мала приблизно $5,8 \times 5$ м). Далі вздовж головного фасаду знаходилась контора ($2,7 \times 5$ м). В конторі зафіксовано два столи й дзеркало, а також піч для опалення. Вздовж протилежної довгої сторони споруди знаходились: навпроти контори – архів, навпроти прихожої – комора і, нарешті, навпроти сіней – комора “караульні”. У всіх останніх трьох приміщеннях печі на кресленні відсутні [97]. Подібне планування мали сотенні канцелярії також у Батурині, Березні, Любечі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Сосниці, Стольному, Носівці та інших сотенних центрах [98].

Більш складне планування мав будинок чернігівського полковника Павла Полуботка. Збудований він, мабуть, ще бать-

ком Павла Полуботка Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень на невеликому пагорбі. До наших днів збереглося графічне (мальоване) зображення цього мурованого будинку на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. [99]. Докладний опис маєностей Павла Полуботка 1724 р. (опублікований 1862 р.) містить цікаві відомості про споруди і майно, що належали полковнику [100]. Ці два джерела XVIII ст. мають важливе значення для відтворення зовнішнього вигляду споруди. О. Шафонський в 1786 р. писав, що 1776 р. чернігівський Колегіум переведений за річку Стрижень до казенного дому, який раніше належав чернігівському полковнику П. Полуботку та його нащадкам. Будинок перебудований чернігівським єпископом Феофілом для навчального закладу [101].

Д.М. Бантиш-Каменський в 1822 р. в своїй праці з історії України писав, що там, де знаходилась тоді семінарія, раніше жив чернігівський полковник Полуботок. Автор зазначав, що він першим мав сміливість збудувати великий мурований двоповерховий будинок поза межами міських укріплень. Саме в цьому будинку зупинявся Петро I під час відвідин Чернігова 2 липня 1706 р. Джерела таких відомостей автор не назвав [102].

В 1846 р. за дорученням Археографічної київської комісії в Чернігові перебував Т.Г. Шевченко. В Археологічних нотатках (записи історико-археологічного характеру) він залишив згадку про те, що будинок духовної семінарії раніше належав полковнику Полуботку [103]. М.А. Маркевич теж відзначив, що будинок Полуботка (за містом над Стрижем) вперше згадується в 1706 р. з нагоди перебування Петра I в Чернігові. Цар перебував тут вночі з 1 на 2 липня. На той час мурований будинок мав два поверхи. Походження цих відомостей автор не назвав [104]. Л. Белоусович в нарисі про будівлі Чернігівської семінарії зазначив, що лише в 1865 р. головний мурований корпус перебудований для потреб навчального закладу. На двох поверхах знаходилось всього 6 кімнат, з яких лише дві були досить просторими [105]. Таке планування вельми близьке до реконструкції плану будинку П. Полуботка, зроблену в 1960-х роках М.П. Цапенком. Маєності П. Полуботка за річкою Стрижень згадував Ф. Гумілевський [106].

В. Литинський писав про пошуки нових приміщень

для чернігівського Колегіума у другій половині XVIII ст. Тоді вибір упав на колишні маєтності чернігівського полковника П. Полуботка за Стрижем. Головний мурований корпус мав 5 кімнат, інша мурована споруда мала 2 кімнати. Був ще й дерев'яний флігель. Спадкоємець П. Полуботка продав все це іншій людині. В 1776 р. будівлі куплені для Колегіума на кошти Чернігівського архієрейського дому [107].

П.М. Савицький на основі згаданих матеріалів 1724 р. описав “подворок” П. Полуботка на лівому березі Стрижня [108]. В 1958–1959 роках М.П. Цапенко, П.Н. Мусієнко та С.А. Таранушенко дослідили й обміряли залишки давніх споруд в складі будинку духовної семінарії. Результати досліджень і реконструкція плану будинку П. Полуботка викладені в монографії М.П. Цапенка, інших його публікаціях та газетній статті В.І. Мурашка (на той час завідуючий відділом Чернігівського історичного музею) [109].

На матеріали “Книги пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка” спирався автор статті про садибу П. Полуботка в Чернігові С.А. Лепявко. Він дійшов висновку, що центральний корпус будинку семінарії (нині військовий госпіталь) це власне і є перебудований будинок полковника. Автор зазначив, що уявлення про зовнішній вигляд споруди можна отримати завдяки зображенню на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. Головна увага приділена опису внутрішнього простору споруд “подворка” [110]. Ф.С. Уманцев відзначив, що будинок П. Полуботка мав два поверхи і на кожному по кілька кімнат [111].

Таким чином, всі автори, які писали про будинок Павла Полуботка в Чернігові, спирались на опис маєтностей 1724 р. Майже не задіяно в дослідженнях зображення споруди на плані Чернігова 1706 р. Важливе значення мають результати натурних досліджень 1950-х років, адже нині проводити їх немає можливості.

Зараз історію зведення та існування будинку П. Полуботка можна викласти таким чином. Збудований він, мабуть, в кінці XVII – на початку XVIII століть. В ніч з 1 на 2 липня 1706 р. в ньому зупинявся цар Петро І. Того ж року будинок був

зображений на мальованому плані “Абрис Чернігівський”. Від внука Павла Полуботка бунчукового товариша Василя Полуботка садиба перейшла у власність писаря чернігівського суду Семена Стаїнського. Він в 1754 р. продав її за 700 рублів хорунжому чернігівського полку Петру Григоровичу. У Петра Григоровича “подворок” з будинком придбав у 1776 р. на кошти Чернігівського архієрейського дому чернігівський єпископ Феофіл Ігнатович задля влаштування там Колегіума. З цією метою будівлі були відповідно переобладнані [112]. У другій половині XIX ст. під час будівництва нового приміщення духовної семінарії давня будівля П. Полуботка увійшла до складу центральної частини семінарського корпусу [113]. До 1941 р. там знаходився Інститут народної освіти. Під час Великої вітчизняної війни споруда зазнала значних руйнувань. В післявоєнні роки відбудована й відтоді тут знаходиться військовий шпиталь.

За свідченням М.П. Цапенка розміри цегли, з якої змурований будинок П. Полуботка, складають $34 \times 17,5$ см, що було характерним для того часу [114]. В плані споруда згідно реконструкції М.П. Цапенка мала розміри приблизно 25×25 м [115]. Це на 4 м більше довжини будинку полкової канцелярії в Чернігові. Планування будинку П. Полуботка є дещо ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). З обох його боків знаходилося по три камери. В одній з них дослідженнями 1958–1959 років виявлено склепінчасте перекриття. Під будинком знаходився льох, але на той час він був недоступний для дослідників (завалений сміттям). Подібна планова побудова властива і для архітектури інших слов'янських народів [116].

Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку П. Полуботка. До певної міри може допомогти зображення цієї споруди на “Абрисі Чернігівському” 1706 р., до розгляду якого дослідники зверталися мало. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків “сонцями”. Високий дах із заломом мав також ганок перед входом у центрі фасаду. Схоже на те, що будинок зведений на підкліті. На користь цього свідчить і наявність другого поверху у ганку. На фасаді зображено шість вікон – по три

обабіч ганку. Вже згадуваний В.І. Мурашко в 1958 р. писав, що в той час зруйнований будинок духовної семінарії стояв без тиньку і контури залишків більш давньої споруди проглядались досить чітко. На думку автора одна стіна (мабуть, південна) збереглась повністю. В 1958 р. вона височіла на три поверхи і мала по 8 вікон на кожному. Вікна мали такі розміри – 220 × 105 см. Інші стіни теж збереглися, але в дуже пошкодженому вигляді [117]. Зараз важко сказати без додаткових натурних досліджень про точну кількість первісних вікон на головному фасаді. Малюнок 1706 р. доволі схематичний і умовний.

Слова В.І. Мурашка про кількість вікон на фасаді підтвердив М.П. Цапенко в своїй реконструкції плану будинку П. Полуботка. Обабіч входу до сіней бачимо по четверо вікон. Варто сказати, що М.П. Цапенко беззастережно не називає цю будівлю будинком П. Полуботка, залишаючи це питання відкритим. Одночасно він зауважив, що таке припущення цілком можливе [118]. Згідно свідчень В.І. Мурашка і реконструкції плану будинок виходив своїм головним (південним) фасадом до річки Стрижень. Це цілком вмотивовано особливостями конкретного ландшафту.

Будинок П. Полуботка в Чернігові датований М.П. Цапенком кінцем XVII ст., а можливо зведений дещо раніше. Він доводить це тим, що будував його ще батько Павла Полуботка – Леонтій Артемович [119]. З цією думкою можна погодитись. Не треба відкидати можливість участі у зведенні будинку й самого Павла Полуботка.

Отже, будинок Павла Полуботка мав ускладнений варіант камерної побудови, подібної в загальних рисах до будинку полкової канцелярії в Чернігові. Високий ганок з дашком поділяв головний фасад на дві частини. Завершував об'ємно-просторову композицію високий дах із заломом. Будинок Павла Полуботка в Чернігові являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури.

На території Єлецького монастиря зберігся єдиний житловий будинок з дерева XVII ст. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. Займає місце дещо на захід від мурованої дзвіниці і на північ від Успенського собору й своїм південним

фасадом виходить на площу в центрі монастиря. Споруда відома в літературі як “будинок Феодосія Углицького”. Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України № 128 від 2 червня 1999 р. будинок включений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектура). Охоронний номер 1766.

Мабуть, вперше в фаховій літературі ця споруда розглядалася на початку ХХ ст. Г.Г. Павлуцький в “Истории русского искусства”, яку видав І.Е. Грабар, коротко описав будинок. Він відзначив, що дерев’яна будівля знаходилась на мурованому фундаменті і мала 5 маленьких кімнат, передпокій і коридорчик. В плані має розміри приблизно $9,72 \times 7,2$ м (автор подав розміри в аршинах). За переказами в ньому в XVII ст. мешкали Феодосій Углицький та Дм. Туптало (Ростовський). Поставлений будинок в 1688 р. за Феодосія Углицького, про що й свідчить різьблений напис на сволоку. Подано й фотографію цього сволока з написом [120]. В інших виданнях ХІХ – початку ХХ століть про чернігівський Єлецький монастир ця будівля неодмінно згадувалась, а також наводився текст різьбленого напису на сволоку.

В останні десятиліття цей давній будинок теж привертав увагу авторів видань. Як про унікальну пам’ятку архітектури Лівобережної України XVII ст. писав про нього А.А. Карнабіда [121]. В довідкових виданнях подані короткі історичні відомості про будинок Феодосія, його перебудови й опис в сучасному стані. Стверджується, що збереглася лише східна частина того будинку, який зображений на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. [122]. Ці відомості викладені і в інших виданнях про церковні старожитності Чернігова [123].

Отже, спеціальних досліджень цього унікального будинку не проводилось і стан його вивчення залишає бажати кращого. Його історію та особливості нині можна викласти таким чином. Дату будівництва споруди зафіксовано у різьбленому написі на сосновому сволоку, який зберігся до наших днів: “При Феодосии Углицком року АХПИ (1688)”. Графічне зображення будинку Феодосія на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. являє глядачу одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На повздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон.

Фундамент намічений двома горизонтальними лініями. Високий дах мав один “залом” і вкритий гонтом. Можна погодитись з тим, що існуюча споруда лише частина первісної (можливо, східна). Спочатку в будинку знаходилося житло настоятелів Єлецького монастиря, зокрема Феодосія Углицького та Дмитра Туптала. В XIX ст. тут жили намісники, а з 1892 р. діяла іконописна школа. У великій кімнаті влаштували каплицю [124]. Нині в цьому будинку мешкають черниці жіночого Єлецького монастиря.

Існуюча споруда майже квадратна в плані й поділена всередині внутрішніми стінами на чотири камери, з'єднані між собою дверима. Із заходу зроблена невелика прибудова, в якій через дві вхідні двері можна потрапити до будівлі. Плоске перекриття влаштоване на сволоках. Чотириспадовий дах вкритий бляхою. Стіни зовні оббиті горизонтальними дошками. Сучасного вигляду будинок набув на початку XX ст. Будинок Феодосія Углицького 1688 р. – це найдавніша пам'ятка дерев'яного житла на Лівобережній Україні, яка частково збереглася до наших днів.

Традиції планування народного житла виявились і в будівництві житлових приміщень чернігівських монастирів. Східні келії Єлецького монастиря XVII ст. (Охоронний номер 817/6) зведені у вигляді витягнутого з півночі на південь одноповерхового мурованого корпусу довжиною 71 м. Він поділений на окремі квадратні в плані секції і прямокутні сіни ($6,75 \times 3,75$ м). Сторона квадрата секції дорівнює 6,75 м. Південна секція повторює планування народного житла “хата на дві половини”, а інші – “хата і сіни”. Головний західний фасад келійного корпусу, який представляє лінійно-камерний тип, звернений до Успенського собору й тому найбільше оздоблений. Архітектурний декор фасаду органічно пов'язаний із структурою споруди. Широкі пілястри (лопатки) без капітелей відповідають внутрішнім поперековим стінам. Їхня ширина відповідає товщині стін, яка є досить значною – понад 1 м. Провідну роль відіграють оздоблення вікон, розміщених по троє в кожному приміщенні. Вони об'єднані гранчастими півколонками з карнизом над віконними отворами. Карниз має розкріповки над півколонками, які виступають тут як капітелі. Подібні деталі виділяють на фасаді і двері до сіней. Композицію фасаду завершує профільований

карниз. Східний фасад виходить до господарчого двору і тому декор тут відсутній.

Високий дах із заломом вкритий бляхою. Пофарбування стін в жовтий колір і архітектурних деталей в білий надає будівлі мальовничого вигляду. Житлові камери всередині перекриті хрестовими склепіннями, а сіни півциркульними. Датувати зведення східних келій 1670-ми роками за сприяння чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського. Про це свідчить і текст надгробку над його могилою в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові:

“...Оными отнoвися и трапеза создана
И келій каменніи инная многа
Чрез него имать сия обитель оубога” [125].

Південно-західні келії Єлецького монастиря XVII ст. (Охоронний номер 817/3) і в плануванні, і в оздобленні фасадів повторили східні келії. Сучасний мурований корпус має довжину 40 м і ширину 9 м. Споруда неодноразово перебудовувалась і поєднала житлові і господарські функції. Мурування виконано з цегли на вапняному розчині. Товщина давніх стін складає більше 1 м. Келії перекриті зімкнутими, а сіни півциркульними склепіннями. Поперекові стіни позначені пілястрами на фасадах. Архітектурний декор доповнюють карниз і гранчасті пів колонки, які об’єднують (як і в східних келіях) віконні отвори [126].

Північні келії Єлецького монастиря в Чернігові (Охоронний номер 817/4) займають важливе місце в архітектурному ансамблі монастиря між головною брамою під дзвіницею та Успенським собором. Дослідження встановили, що на цьому місці раніше знаходились дерев’яні келії кінця XV–XVI століть. Існуючі муровані келії, на думку дослідників, зведені в кінці XVI – на початку XVII ст. Такої думки дійшли в результаті вивчення залишків кахляних печей, які були влаштовані в келіях [127]. В плані споруда має вигляд літери “Н”. Повздовжня вісь спрямована за напрямком “схід – захід”. Головний фасад – південний. Він звернений до головної споруди архітектурного ансамблю монастиря – Успенського собору. Будівля складається з трьох частин, Центральна частина має в центрі сіни і дві камери обабіч. Зі сходу й заходу до них примикають два крила з таким самим

плануванням. Вони своїми повздовжніми осями спрямовані по лініям “південь – північ”. За взірць правив тип українського народного житла “хата на дві половини”.

Північні келії одноповерхові, з підвалами під північними камерами, які перекриті коробовими склепіннями. Приміщення першого поверху мають плоскі стелі, влаштовані на балках. Інтер’єри споруди являють особливу історичну й мистецьку цінність разом з кахляними печами, камінами та підлогами, вимощеними із цегли. Такого вигляду будівля набула після реставраційних робіт головним чином 1954–1958 років. Були відновлені двоспадові дахи з дерев’яним покриттям, яке пізніше замінили бляхою [128]. Північні келії Єлецького монастиря вважаються найбільш давньою мурованою житловою спорудою Лівобережної України.

Схоже планування мають і муровані північно-східні Троїцько – Іллінського монастиря в Чернігові. Зведені у 1670–1680-х роках (Охоронний номер 819/6). Вони утворюють у північно-східному куті монастирського подвір’я невеликий внутрішній двір, відокремлений від іншої території монастиря. Східна частина келій зведена у XVII ст., а північне крило в 1770–1780-х роках. Більш рання частина мала секційне планування. Східна секція – камера й сіни. Три інші повторили тип народного житла “хата на дві половини” (обабіч сіней дві камери). Сіни мали по двое дверей. Житлові приміщення перекриті хрестовими склепіннями, а сіни – півциркульними з розпалубками. Первісно на фасадах вертикальні лопатки позначали внутрішні стіни. Вікна обрамляли “вухасті” наличники. Внизу виділялись цоколь, а вгорі профільований карниз. В результаті пізніших перебудов планування цього корпусу дещо змінилось [129].

Чернігівська кам’яниця Костянтиновича знаходилась на початку нинішньої вулиці імені Горького і до наших днів не збереглася. Одну з перших згадок про неї вміщено у спільній праці В.Л. Модзалевського і П.М. Савицького про давнє українське мистецтво на терені Чернігова. Ця частина тексту написана П.М. Савицьким у 1914 р. Автор датував споруду серединою XVIII ст. і відзначив, що в 1914 р. вона ще існувала, слугувала коморою й мала підвальні приміщення [130]. На початку 1930-х

років С.А. Таранушенко зазначив, що кам'яниця Костянтиновича – це видовжена споруда з великим підвалом. На його думку вона збудована у XVIII ст. [131]. М.П. Цапенко в своїх працях коротко описав кам'яницю Костянтиновича, зазначивши, що матеріали про неї надав С.А. Таранушенко. До тексту додано креслення фасаду і повздовжнього розрізу пам'ятки [132].

С.А. Таранушенко дослідив кам'яницю Костянтиновича, зробив її обміри і фотофіксацію ще в червні 1932 р. На основі цих матеріалів він написав в 1967 р. статтю, яка побачила світ в 1992 р. Зважаючи на те, що пам'ятка до наших днів не збереглася, згадана стаття С.А. Таранушенка є основним джерелом про історію та особливості цієї споруди.

Кам'яниця Костянтиновича мала прямокутний план. Повздовжня вісь спрямована по лінії “схід – захід” як і в будинку полкової канцелярії в Чернігові. Своїм головним фасадом будівля була звернена на південь. Споруда мурована з цегли, розміри якої здебільшого складали $37\text{--}35 \times 17 \times 5,5$ см. Товщина шару вапняного розчину між цеглинами – $2\text{--}2,5$ см. Кам'яниця мала один поверх і підвальне приміщення. Вона складалась із двох ізольованих камер. Західна прямокутна в плані, а східна майже квадратна. До західної камери можна було потрапити через двері у західній стіні. Для її освітлення в південній стіні зробили два вікна. В північній і східній стінах зроблено по одній ніші. Західна камера перекрита коробовим склепінням з розпалубками з півночі й півдня. Дещо подібне планування мають комора у Козельці першої половини XVIII ст. та кам'яниця в Любечі другої половини XVII ст.

Східне приміщення С.А. Таранушенко назвав “каретником”. Воно мало два вікна в південній та східній стінах, а також широкі двері у північній стіні. Плоска стеля влаштована з дерева. Підвал, подібно до першого поверху, складався з двох камер, сполучених між собою проходом. Вони освітлювались люкарнами, які зовні знаходились на рівні землі. На першому поверсі була дубова підлога, а в підвальних приміщеннях земляна долівка. У вікнах і люкарнах – ковані ґрати. Зовні вони закривались залізними віконницями. Двосхилий дах влаштовано досить крутим.

Архітектурний декор фасадів кам'яниці Костянтиновича

мав відмінності. Північний членували лише лопатки. Західний мав лише двоє дверей. Площину східного фасаду збагачували три лопатки, вікна і люкарни. Значно більше уваги приділено головному південному фасаду. На тлі потинькованої стіни з лопатками виділяються вікна з лиштвою та люкарни з обрамленням. Впадає в очі контраст між стриманим оздобленням фасадів і суворістю інтер'єру.

С.А. Таранушенко датував зведення кам'яниці другою половиною XVIII ст. на основі порівняння розмірів цегли пам'яток XVII і XVIII століть, а також через наявність приміщення, яке він назвав “каретником”(тобто воно призначалось для зберігання карет) [133]. Супроти цих міркувань виникають такі заперечення. Як відомо, в ті часи точних стандартних розмірів цегли не існувало. Часто навіть в одній споруді зустрічалась цегла різних розмірів. Нині, коли кам'яниця вже не існує, важко сказати, коли двері до “каретника” стали широкими – первісно чи їх розширили пізніше. Якщо ж двері спочатку були більш вузькими, то й призначались вони не для карет чи возів. Та й у другій половині XVII – на початку XVIII століть могли зробити спеціальне приміщення для карет. Тому можна пристати до думки автора статті про кам'яницю Костянтиновича в енциклопедичному довіднику “Чернігівщина” згідно якої ця споруда зведена на початку XVIII ст. [134].

На території чернігівського Дитинця на залишках стародавнього валу височить ошатна біла споруда, відома в спеціальній літературі під назвою “Будинок Колегіума”. Традиційно вважається, що саме тут знаходився у 1700–1776 роках навчальний заклад – чернігівський Колегіум. Давні джерела і останні дослідження засвідчили, що заняття учнів Колегіума проводились не лише в цьому будинку, а й в інших приміщеннях, зведених з цією метою в південно-західній частині Борисоглібського монастиря (“в четырех избах каменных об одном аппартеиенте с накатными потолками”) [135]. В 1776 р. Колегіум переведено до іншого приміщення на протилежному березі річки Стрижень, а в 1786 р. він був перетворений на духовну семінарію. Як видатну пам'ятку української архітектури будинок Колегіума в Чернігові Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та

житлової політики України № 128 від 2 червня 1999 р. включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 813.

Перші згадки про цю неординарну споруду з'явилися уже в XVIII ст. невдовзі після закінчення будівництва. В 1705 р. в чернігівській друкарні побачила світ велика книга “Зерцало от писания божественного”. Передмову до варіанта цієї книги, присвяченого гетьману І. Мазепі, написав префект чернігівського Колегіума Антоній Стаховський. Зокрема, він зазначив, що гетьман І. Мазепа збудував “каменний коліос, дзвонницю” з церквою на честь свого патронального святого Іоанна Предтечі. У дзвіниці висів вилитий “власним коштом” гетьмана дзвін (арк. 5 зв. – 6) [136]. На мальованому плані міста “Абрисі Чернігівському” 1706 р. вміщено схематичне зображення плану сучасного будинку Колегіума, дуже близького до нинішнього. О.Ф. Шафонський, описуючи в 1786 р. Борисо-Глібський монастир у Чернігові, зазначив: “2. церковь каменная Всех Святых, трапезная... 3. колокольня каменная, архиепископом И. Максимовичем 1701 г. сооруженная”. Під час копання землі для будівництва дзвіниці “найден в земле сребный идол”. Далі він писав, що Колегіум спочатку знаходився в Борисо-Глібському монастирі, а в 1776 р. переведений за річку Стрижень у будинок Павла Полуботка [137]. Будинок Колегіума (трапезна, церква Всіх Святих і дзвіниця) згадуються в Описах Чернігова та Лівобережної України другої половини XVIII – початку XIX століть [138].

В 1809 р. завдяки клопотанням О.М. Оленіна (на той час обер-прокурор Сенату, з 1811 р. – директор Імператорської публічної бібліотеки, з 1817 р. – Президент Академії мистецтв) і під патронатом імператора Олександра І створено спеціальну комісію. До її складу увійшли К.М. Бороздін (пізніше він став сенатором), О.М. Єрмолаєв (в 1800 р. закінчив Академію мистецтв у Петербурзі) та художник Д.І. Іванов. Комісія мала описувати й досліджувати старожитності. Дороги першої експедиції пролягли у 1809 р. по Росії. З літа 1810 р. експедиція працювала на Лівобережній Україні. В другій половині серпня – першій половині вересня 1810 р. місцем її перебування і роботи

став Чернігів [139]. Тоді ж була створена акварель Д.І. Іванова, на якій зображений будинок Колегіума разом з іншими пам'ятками Дитинця з протилежного берега річки Стрижень. На будинку Колегіума вже відсутні бані Всіхсвятської церкви [140].

У лютому–березні 1846 р. в Чернігові за дорученням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) перебував Т.Г. Шевченко. В археологічних нотатках, зроблених ним у той час, подані такі відомості про будівництво дзвіниці Борисо-Глібського монастиря, яка входить нині до складу будинку Колегіума: “При копании фундамента для колокольни, в нескольких шагах от храма Спаса, найдены два серебряных идола, из которых по воле гетмана Мазепы сделаны царские врата с надписью: 1702 года оные врата наданы в теплую Борисо-Глебскую церковь” [141].

В “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” у статтях М. Докучаєва та Ф. Гумілевського йшлося про те, що церква Всіх Святих влаштована в колишньому домініканському костьолі. Мовилось також про пошуки коштів для зведення дзвіниці [142]. М. Марков писав про зведення будинку Колегіума в кілька етапів. В 1701 р. побудована дзвіниця, в середині XVIII ст. до неї прибудована трапезна церква, яка в 1765 р. освячена як церква Всіх Святих. Зазначено також про використання будівлі після закриття Борисо-Глібського монастиря та переведення Колегіума в інше приміщення [143]. Насправді будинок остаточно завершений будівництвом у 1702 р. Автор походження таких відомостей не назвав.

П.М. Савицький у спільній праці з В.Л. Модзалевським про давнє українське мистецтво Чернігова в 1914 р. (опублікована в 1992 р.) торкається й будинку Колегіума, який дійшов до ХХ ст., на думку автора, із змінами. Автор вважав час зведення дзвіниці початком XVIII ст. Він згадав рисунок 1805 р. (не зберігся), який зафіксував первісний вигляд дзвіниці. Далі подано короткий опис споруди та порівняння її з дзвіницею чернігівського Єлецького монастиря [144].

Після Великої Вітчизняної війни про будинок Колегіума в Чернігові йшлося в усіх виданнях з історії української архітектури та мистецтва, у багатьох збірниках наукових праць, статтях у

періодичних виданнях. Авторами виступають провідні дослідники. І.О. Ігнаткін згадував, що в 1951 р. під час реставраційних робіт знайдена керамічна плита з текстом про будівництво дзвіниці у 1700–1702 роках. Він повторив услід за деякими авторами XIX ст. думку, що на дзвіниці первісно діяла церква Іоанна Богослова (а не І. Предтечі, як було насправді). Посилаючись на історичні дані, автор зупинився на структурі споруди і зазначив, що будинок спочатку не був потинькований. У пам'ятці своєрідно поєдналися особливості московської і української архітектури [145].

Г.Н. Логвин велику увагу виявив до декору фасадів будинку Колегіума і керамічним рельєфам. Дослідник помилково назвав рельєф з написом і датуванням (текст його подано) закладною дошкою. Він зосередив увагу на художніх особливостях споруди й опублікував фотознімки пам'ятки [146]. П.Г. Юрченко зауважив, що будинок Колегіума являє для науки винятковий інтерес. Він датував споруду 1700–1702 роками, подав її опис, підкреслив її унікальність і наявність рис московської архітектурної школи кінця XVII ст., які виявились головним чином в декорі чернігівської споруди [147]. А.А. Карнабіда зосередив свою увагу на містобудівному значенні будинку Колегіума, відображенні в художніх особливостях будівлі взаємозв'язків української і російської архітектури. Дослідник висвітлив деякі питання перебудов і реставрації пам'ятки [148].

В довідниках-путівниках 1960-х років відзначалась участь у зведенні споруди українських і російських зодчих. Важливою є згадка про те, що в результаті післявоєнних реставраційних робіт повністю відновлено первісне оздоблення фасадів [149]. М.П. Цапенко звернув головну увагу на особливості архітектурного декору будинку Колегіума після реставраційних робіт 1940-х – 1950-х років. На його думку, декоративні прийоми занадто різноманітні. Особливий інтерес викликає оригінальне вирішення верхнього ярусу дзвіниці [150]. Деякі результати реставраційних робіт станом на 1960-і роки виклав у своїй публікації М.В. Холостенко [151]. А.К. Адрог дійшов висновку на основі порівняльного аналізу про причетність до зведення будинку Колегіума московського зодчого Д.В. Аксамитова. Він

висвітлив також історію пам'ятки та її особливості [152].

Л.А. Плешко подала історичні відомості про будинок Колегіума, його перебудови й реставрації та опис пам'ятки. Вона відзначила, що в архітектурних особливостях споруди відбилися характерні риси бароко [153]. Ю.С. Асеев визначив час побудови будинку Колегіума 1700–1702 роками. Він вказав, що в тлумаченні архітектури споруди відчувається рука архітектора московської школи кінця XVII ст. В одній із останніх своїх книг він повторив думку про причетність до будівництва російського зодчого Д.В. Аксамитова [154]. Короткий опис будинку Колегіума, історію його побудови та реставрації подавались у багатьох довідкових та популярних виданнях.

Київський дослідник В. Чепелик писав, що будинок Колегіума зводився у кілька етапів частинами, об'єднаними в одне ціле – аудиторія, церква І. Богослова з дзвіницею. На його думку, елементи декору фасадів свідчать про вплив московської архітектури кінця XVII ст. [155]. Треба зауважити, що автор не точно назвав частини споруди. Первісно ж у дзвіниці знаходилась церква І. Предтечі. Д.В. Віроцький описав історію побудови, реставрації та особливостей будинку Колегіума на основі згаданих праць М. Маркова, Л.А. Плешко та Г.Н. Логвина [156]. Помилки і неточності із вказаних робіт перейшли до книги Д.В. Віроцького. В.В. Вечерський в інтернетівській версії циклу статей “Монастирі Чернігово-Сіверщини” в розділі про Борисоглібський монастир відзначив, що чернігівський Колегіум знаходився в монастирських келіях, які добудували в 1701–1702 роках. Із заходу прибудували церкву І. Богослова з дзвіницею, а зі сходу церкву Всіх Святих. Вслід за Г.Н. Логвиним він назвав керамічну дошку з текстом “закладною таблицею”. В іншому виданні В.В. Вечерський подав і опис будинку Колегіума, спираючись на попередні праці [157]. В останніх виданнях подані фотознімки споруди, її коротка історія та особливості пластичного оздоблення фасадів [158].

Ступінь наукового вивчення будинку Колегіума в Чернігові в цілому можна назвати задовільним. Про нього писали майже від дня завершення будівництва споруди й до наших днів. Фотознімки пам'ятки або фрагментів її фасадів часто публікувались. Відоме і зображення будинку із втратами на акварелі 1810 р. Всі автори

відзначали вплив московської архітектури. В загальних рисах висвітлені етапи будівництва і реставрації, але без залучення архівних матеріалів. Проте досі ще немає спеціальної праці, яка б стала результатом комплексного дослідження цієї визначної пам'ятки української архітектури.

Будинок Колегіума в Чернігові, який зберігся, був частиною великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Споруда розміщена на підвищеному місці, на залишках північного валу стародавнього чернігівського Дитинця. Дзвіниця будинку Колегіума була і є вертикальною домікантою давньої частини міста. Від комплексу споруд Борисоглібського монастиря залишилися ще собор Бориса й Гліба та будинок архієпископа. Нині на місці Дитинця знаходиться ландшафтний міський парк. Дещо на північ від будинку Колегіума проходить вулиця Преображенська (раніше називалась вулиця ім. Карла Маркса). Від неї починається сучасна забудова Чернігова.

Як показали натурні дослідження, проведені під час реставраційних робіт, існуюча споруда складається із кількох частин, зведених неодноразово. Вони зараз являють одне ціле. За результатами натурних досліджень архітектора-реставратора М.М. Говденко найдавніша частина споруди знаходиться в західній половині в основі дзвіниці. Вона являє собою залишки келій Борисоглібського монастиря й датується кінцем XVI – початком XVII століть. Вважається, що перший поверх центральної частини споруди зведений у другій половині XVII ст. для трапезної [159].

Остаточного спорудження будинку Колегіума завершилось у 1702 р. Це засвідчив напис на керамічній дошці, яку віднайшли під час реставраційних робіт 1951 р. в ніші на південному фасаді під дзвіницею. Цю дошку помилково називали закладною. Нині вона зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику “Чернігів стародавній”. Напис розміщений у верхній частині дошки в два рядки і внизу в чотири рядки: “Сей храм создан Божиим благословением и прещедрым даянием и иждивением от ясне вельможного пана Иоанна Мазеппы славного войск Российских гетмана. Над тысяща в симсотном року здать начася и втором поспишеством Божиим скончася”. Таким чином,

завершальні будівельні роботи почались в 1700 р. і закінчились в 1702 р. Тоді над західною частиною споруди побудували дзвіницю, а з другого боку будівлю поширили на схід і надбудували другий поверх над східною і центральною частиною, де влаштували трапезну та церкву Всіх Святих з двома банями [160]. Про це свідчить і наявність великих підвальних приміщень під усією спорудою, які були влаштовані одночасно. Обриси плану будинку Колегіума на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. (як вже зазначалось) вельми близькі до плану існуючої споруди. Це свідчить про те, що в плановій побудові будинок Колегіума дійшов до наших днів без суттєвих змін.

Під час проведення земляних робіт 1701 р. при будівництві дзвіниці знайдено “срібного ідола”, тобто скульптурне зображення язичницького бога. Воно було перелито для влаштування срібних царських врат Борисоглібського собору в Чернігові [161]. Без перебільшення можна стверджувати, що якби ця скульптура збереглася до наших днів, вона стала б пам’яткою світового значення. Адже науці зараз майже невідомі подібні витвори. Використання срібла засвідчує, що найбільш вірогідно, йдеться про скульптурне зображення головного бога давніх слов’ян – Перуна. На користь цього свідчить “Повість минулих літ”, де під 980 роком записано: “І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумирів на пагорбі за теремним двором: Перуна дерев’яного, а голова його була срібна, а вус – золотий, і Хорса, і Дажьбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош” [162].

Можна припустити, що якраз на місці, де зараз знаходиться будинок Колегіума, в давнину знаходилось капище (храм) Перуна. Під час проведення другого етапу реставраційних робіт А.А. Карнабед звернув увагу на те, що в цегляне мурування в нижній частині четверика дзвіниці добавлено великі брили пісковика кількох типів (за розмірами). Всього нараховано 18 каменів. Майже половина з них має довжину 80–90 см і висоту 52–58 см. Майже третина має довжину 60–70 см і висоту 57 см. Три камені завдовжки 110–140 см і заввишки 45–52 см. Всі 18 каменів начебто поясом оперізують цокольну частину споруди. Покладені вони головним чином лицем донизу. В підвальних приміщеннях також знайдені подібні кам’яні деталі.

На південно-східному розі четверика брила (90 × 72 см) знизу має рельєфне зображення висотою 3,5–4 см, яке наближається за своїм характером до рельєфу каменя, який був знайдений у південному порталі чернігівської Іллінської церкви XII ст. На основі цих даних А.А. Карнабед дійшов висновку про вірогідність існування на місці будинку Колегіума язичницького храму, поряд з яким знайдені залишки жител IX–X ст. [163]. Отже, цілком можливо, що будинок Колегіума зведений на місці і підвалинах капища Перуна.

Азимут церкви Всіх Святих, яка входить до складу будинку Колегіума, складає 50 градусів. Він складає кут, утворений меридіаном, який перетинає місце розташування храму і повздовжньою віссю споруди. Ця вісь церкви Всіх Святих вказує приблизно на ту точку горизонту, де сходило сонце в день Всіх Святих (25 червня за новим стилем, 12 червня за старим стилем). Можливо також, що орієнтацію храму і всієї споруди до певної міри зумовив ландшафт і перш за все спрямування давнього валу.

Для будівництва будинку Колегіума були задіяні кошти Борисоглібського монастиря, а також кошти, надані гетьманом І. Мазепою. Відомо, що на відновлення Борисоглібського монастиря витрачено державних грошей 10 тисяч золотих [164]. Мабуть, більшість з них пішла на будівництво будинку Колегіума. Треба згадати також про допомогу приватних осіб. Універсал гетьмана від 26 березня 1701 р. підтвердив право Борисоглібського монастиря на володіння неданчицькою руднею, яка була подарована “Иваном Єфимовичем для помощи вновь фундуемой в Чернигове каменной звонницы” [165].

В 1776 р. чернігівський Колегіум переведено з Борисоглібського монастиря в інше місце на протилежному березі річки Стрижень. В 1786 р. в зв’язку з секуляризацією монастирських маєтностей його закрили і перетворили на архієрейський дім, який в 1790 р. перенесли до чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У звільнених приміщеннях розмістили державні установи. При цьому розібрали муровану огорожу, келії та інші споруди. З 1802 р. у трапезній і церкві Всіх Святих розташувались губернський архів і комора казенної пала-

ти [166]. 31 грудня 1839 р. в рапорті чернігівського губернатора В. Шереметєва імператору Миколі I зазначалось, що в Чернігові існує “каменный корпус в одной связи с соборною колокольнею, занимаемый казенною кладовою и архивом казенной палаты” [167]. Мабуть, до того ж часу відносяться певні перебудови – зроблено внутрішнє перепланування і знято бані Всіхсвятської церкви. Згадаємо, що на акварелі художника Д.І. Іванова 1810 р. будинок Колегіума зображений без двох церковних бань. Певно, тоді ж на фасадах збили елементи архітектурного декору.

Пізніше, в 1836 р. споруду передали для користування Борисоглібському собору. У східній частині на першому поверсі стала діяти проскурня, а в інших приміщеннях і в церкві Всіх Святих розмістили квартири для людей, які служили у Борисоглібському соборі. В 1861 р. баню дзвіниці вкрили позолотою. У 1891 р. із заходу прибудували сіни і ганок у формах давньоруської архітектури для влаштування входу до приміщення, де торгували іконами й книгами. Чернігівський губернатор А. Анастасьєв (він же і церковний староста Борисоглібського собору) спеціально їздив до Петербурга за дозволом пробити отвір для дверей у давній стіні [168]. Постановою Раднаркому УСРР від 18 травня 1926 р. ансамбль стародавніх споруд на території давнього Дитинця в Чернігові оголошено Державним історико-архітектурним заповідником. До його складу включено й будинок Колегіума на Валі [169].

Під час Великої вітчизняної війни будинок Колегіума зазнав руйнувань. Авторитетні фахівці у складі комісії Комітету у справах архітектури при РНК СРСР – начальника Головного управління з питань охорони і реставрації пам'яток архітектури М.І. Рзяніна, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР професора Д.П. Сухова, начальника відділу реставрації Головного управління П.Д. Барановського, начальника державної інспекції Головного управління архітектури М.П. Цапєнка, начальника відділу охорони пам'яток Управління в справах архітектури при РНК УРСР І.А. Ігнаткіна за участю головного архітектора Чернігова П.Ф. Букловського 16–17 липня 1945 р. обстежила пам'ятки архітектури Чернігова, які перебували під державною охороною. Комісія засвідчила, що будинок Колегіума дуже

постраждав під час війни. Дах згорів. Карнизи і лиштва вікон пошкоджені пожежею та осколками бомб. Пам'ятка знаходилась на той час у віданні військ протиповітряної оборони. Ремонтних робіт не проводилось. Без дозволу внесено зміни у споруді, які довели її до катастрофічного стану. Комісія вирішила порушити клопотання перед Чернігівським обкомом КП(б) України та Облвиконкомом про проведення невідкладних ремонтних робіт. Перш за все необхідно звести дах [170].

Згідно Постанови № 1017 виконкому Чернігівської міської Ради депутатів трудящих від 19 листопада 1946 р. будинок Колегіума переданий Чернігівському обласному відділу у справах архітектури для проведення ремонтно-реставраційних робіт і подальшого використання [171].

5–6 червня 1947 р. в Чернігові відбулось засідання комісії Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР за участю Чернігівського обласного відділу в справах архітектури. Розглянуто актуальні питання реставрації і відновлення пам'яток архітектури Чернігова на 1947 р. Комісія ухвалила рекомендувати для проведення необхідні першочергові заходи в будинку Колегіума, які передбачені планом робіт і кошторисом на 1947 р. Комісія вважала за необхідне провести в 1947 р. консерваційно-відновлювальні роботи в центральній і західній частині споруди. З цією метою передбачалось звільнити споруду від сміття і завалів, відновити зруйновані склепіння, влаштувати покриття даху з шиферу чи толі. У відповідності з проектом передбачалось відкрити давні замуровані додаткові вікна й забезпечити їх столярними виробами, запровадити пічне опалення і провести повне внутрішнє оздоблення приміщень у відповідності з їхнім призначенням. Комісія особливо наголосила на необхідності відновлення у первісному вигляді ліхтарика дзвіниці з покриттям бляхою. Це зумовлювалось важливим містобудівельним значенням дзвіниці як вертикальної домінанти [172].

3 вересня 1947 р. інспектор з питань охорони пам'яток Чернігівського обласного відділу архітектури Барбаров доповів начальнику відділу охорони пам'яток архітектури Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР І.О. Ігнаткіну про те, що склепіння будинку Колегіума вже розчищені. Подальші

роботи припинено і це може призвести до насичення вологою перекриття. Барбаров просив вимагати від тресту “Будмонумент” приступити до закріплення склепінь [173].

15 жовтня 1948 р. начальник відділу охорони пам'яток Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР І.О. Ігнаткін погодив завдання на проект реставрації будинку Колегіума в Чернігові. Передбачалось відновити його у формах, які він мав до 1941 р. Проект реставрації створювався на основі матеріалів архітектурно-археологічних досліджень 1946 р. Науково-дослідницьким сектором Московського архітектурного інституту. Були долучені також додаткові обміри висотної частини дзвіниці, виконані творчими проектними майстернями тресту “Будмонумент”. В будинку Колегіума планувалось розмістити проектну майстерню Чернігівського обласного відділу архітектури без порушень основних конструктивних елементів. В підвальних приміщеннях передбачалось зберегти пункт протиповітряної оборони. На першому поверсі планувалось влаштувати скульптурну майстерню, буфет, фотолабораторію, світлокопіювання та склад. На другому – сектори об'ємного проектування та планувально-геодезичний, канцелярію, технічний архів і бібліотеку. На третьому поверсі у дзвіниці – постійну виставку проектів, макетів, скульптур, створених у проектній майстерні. Опалення всіх приміщень пічне з використанням існуючих димових каналів. Всередині стіни і склепіння потинькувати й побілити. Фасади споруди передбачалось відновити в тому вигляді, який вони мали до 1941 р., а ганок і прибудову ХІХ ст. із заходу зберегти [174].

Відновлювальні роботи почались у грудні 1948 р. [175]. Станом на 1 березня 1949 р. поставлені конструкції даху і перекриття горища, влаштовані риштування, робились віконні рами. Ці роботи проводив Чернігівський облсільбуд. Однак вони зупинились через нестачу покрівельного матеріалу й цементу. Начальник Чернігівського обласного відділу в справах архітектури П.С. Козицький сповіщав 13 травня 1949 р. начальника Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР М.О. Остапенка, що згідно титульного списку і затверджених асигнувань обласний відділ має вже 1949 р. завершити

першочергові роботи з відновлення будинку Колегіума й почати його експлуатацію [176]. Спочатку відновлювальні роботи проводив Облсільбудтрест, а з березня 1950 р. київський трест “Будмонумент” [177]. З відкриттям у кінці 1950 р. Чернігівських науково-реставраційних виробничих майстерень вони перебрали цю функцію на себе. В будинку Колегіума розмістився офіс майстерень. На деякий час у будинку зберігалось зерно Чернігівського міськхарчокомбінату. В зв’язку з проведенням відновлювальних робіт запропоновано звільнити споруду до 10 червня 1950 року [178].

Варто зазначити, що для проведення згаданих робіт частково використали цеглу з церкви Вознесіння, яку розібрали в 1950 р. для звільнення проїзду по сучасній вулиці імені Т.Г. Шевченка на перехресті з нинішньою вулицею імені О. Молодчого [179]. В ході робіт виникла потреба відновити архітектурний декор фасадів у первісних формах. Тому зупинили тинькування і подальшу роботу доручили вести спеціальній бригаді за консультаціями архітектора М.В. Холостенка [180]. Для оздоблення південного фасаду споруди за давніми зразками спеціально виготовили керамічні плитки з кольоровою поливою [181]. З 1953 р. дзвіниця Колегіума використовувалась як майстерня чернігівських художників А.М. Мордовця та А.Н. Шкурка [182].

В 1954 р. перший етап відновлювально-реставраційних робіт будинку Колегіума завершився. З огляду на це наказом № 100 від 22 грудня 1954 р. начальника Чернігівського обласного відділу у справах архітектури П.С. Козицького створена комісія в складі трьох осіб для прийняття будинку Колегіума Чернігівським обласним відділом у справах архітектури від виконавця робіт – Чернігівських науково-реставраційних виробничих майстерень до 25 грудня 1954 р. [183].

В 1970-х роках реставраційні роботи в будинку Колегіума продовжились. Так, в 1971 р. зроблена й позолочена покрівля бані дзвіниці. На фасадах дзвіниці відкрили з-під набілів розетки, відреставрували і закріпили керамічні рельєфи. Група проектного відділу під керівництвом автора проекту реставрації М.М. Говденко зробили обміри й провели додаткові архітектурно-археологічні обміри [184]. Наступного 1972 р. продовжено

обстеження стін і фундаментів будинку Колегіума, а також розкопки в підвальних приміщеннях у зв'язку з прокладкою каналу теплотраси. Того ж року влаштували центральне опалення та внутрішнє електроосвітлення [185]. В 1973 р. також проводились роботи в дзвіниці. Встановлено металевий стяжний пояс біля міжярусного карнизу. Після цього зроблена ін'єкція цементом тріщин та зондажі на стінах [186]. В 1974 р. крім ремонтних робіт розібрали пізні цегляні закладки входів на сходи в західній стіні дзвіниці та реставрували склепіння над ними [187]. В 1976 р. реставраційні роботи велись переважно у східній частині будинку. Проведена реставрація арочних завершень вікон, цегляних наріжних півколон з базами й капітелями, мурування карниза, що увінчує фасад і декоративного поясу під ним. 1978 р. зроблено планування території біля північного фасаду, влаштована відмостка з плиточного каменю [188].

У 1970-х роках під час реставраційних робіт під керівництвом архітектора М.М. Говденко знято облицювання цокольної частини і відкрито кам'яний надгробок, вмурований у підвалини споруди. Під південно-східним рогом дзвіниці знаходиться віко з білого вапняку розміром 178 × 66 × 40 см. На ньому можна бачити різьблений картуш в обрамленні листя аканту. Вирізьблений з каменю текст епітафії засвідчує, що тут поховано купця Єнька, померлого 5 квітня 1768 р. Для поховання в уже існуючому муруванні зроблена ніша. Пізніше поховання було закрито новим муруванням. Можливо, (Григорій) Єнько підтримував чернігівський Колегіум матеріально, допомагав опоряджувати церкву Всіх Святих, трапезну і дзвіницю. Безперечно, він бував у цьому будинку, адже двір Єньків знаходився поряд з Борисоглібським монастирем [189].

Після Великої вітчизняної війни в будинку Колегіума знаходились різні установи – бібліотека, проектна організація (Облпроект), дирекція Чернігівських міжобласних науково-виробничих реставраційних майстерень № 3, екскурсбюро, дирекція міського парку культури та відпочинку. Після створення в 1967 р. Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей” (нині Національний

архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”) в будинку розмістились дирекція заповідника та виставкові зали. Пам’ятка передана на баланс заповідника.

Існуючий будинок Колегіума в Чернігові в плані як першого, так і другого поверху має чітко виявлену тридільність. Найвужча східна частина, на другому поверсі якої знаходилась церква Всіх Святих. Центральна частина, де була трапезна, дещо виступає на південь. І нарешті, західна частина – дзвіниця має в плані майже квадрат, який значно виступає на північ і південь відносно т трапезної приблизно на 2 м. Загальна довжина будинку Колегіума складає 41 м, ширина дзвіниці 16 м, центральної частини 12 м, а східної 11 м. Висота споруди без хреста – 32 м. Підвальні приміщення повторюють загальний план будівлі. Це свідчить про те, що їх влаштовували під всю споруду ще на початку будівництва.

На плані другого поверху чітко виділяються східна частина (церква Всіх Святих) і центральна (трапезна), які не мають внутрішніх перегородок. Це планування повторено з деякими змінами і на першому поверсі (з’явилися перегородки). На другому поверсі між трапезною і дзвіницею знаходиться прямокутний в плані коридор за віссю північ – південь. Під ним на першому поверсі первісно влаштували вхід у вигляді арки. Пізніше її замурували й влаштували двері.

Планування дзвіниці ідентичне на перших двох поверхах та в підвалі. В південно-східному куті розташовані квадратні в плані приміщення. З півночі до них примикають прямокутні приміщення, видовжені зі сходу на захід. Із заходу – вузький коридор, в якому влаштовані сходи, якими можна дістатись з другого поверху донизу. У товщі південної стіни перших двох поверхів дзвіниці також є сходи. Дзвіниця в третьому ярусі має в плані форму восьмикутника і первісно там були відкриті отвори, в які зараз вставлені віконні рами. В четвертому ярусі знаходилась церква Іоанна Предтечі.

Об’ємно-просторова композиція будинку Колегіума повторює її планову побудову. Тридільність плану виявляється в об’ємній композиції. Майже кубічний об’єм західної частини увінчує висока дзвіниця. Її вертикаль контрастує з горизонталлю

об'єму паралелепіпеда, який складають двоповерхові центральна і східна частини споруди. На другому поверсі в центральній частині знаходилась трапезна, а в східній – церква Всіх Святих з двома банями, які не збереглися. Разом із завершенням дзвіниці вони утворюють трибаннясть, характерну для української архітектури. На першому ж поверсі під трапезною і церквою містились, вірогідно, господарчі приміщення. Це – підкліт, який зазвичай мав службово-господарське призначення. Подібні приміщення влаштовані також під дзвіницею.

Будинок Колегіума зведений із жолобчастої цегли і великих каменів-валунів (у муруванні фундаменту й цоколя) на вапняному розчині. Як відомо, точних стандартних розмірів цегли на той час не існувало. Найбільш поширений розмір – $32 \times 16 \times 8$ см [190]. В чернігівській споруді використана цегла близьких розмірів. В різних частинах будівлі її розміри відрізняються. В нижній частині дзвіниці зустрічається цегла розміром $30 \times 16 \times 7$ см та $37 \times 18 \times 6$ см. В центральній частині – $30 \times 20 \times 5,5$ см. В серпні 2008 р. працівники ДП НДУ Охоронної археологічної служби України Інституту археології Національної академії наук України та НАІЗ “Чернігів стародавній” під керівництвом О.Є. Черненко провели розкопки біля північного фасаду будинку Колегіума. Недалеко від сучасного рівня землі поруч із північною стіною першого ярусу дзвіниці виявлено залишки давньої каналізації у вигляді труби із цегли з невеликим ухилом у бік фортечного рову. Цегла така ж сама, що використана для зведення споруди. В 2003–2004 роках на схід від трапезної та біля покоїв настоятеля новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря були знайдені подібні каналізаційні системи.

Перекриття в існуючому будинку Колегіума склепінчасті і плоскі. У церкві І. Предтечі зімкнуті склепіння з гуртами оздоблені тягами з намистинками. Є також ліплені елементи декору. Інші приміщення перекриті зімкнутими і півциркульними склепіннями з розпалубками й без них. Нині трапезна і церква Всіх Святих на другому поверсі мають пізніші плоскі перекриття. Від двох первісних бань Всіхсвятської церкви збереглися лише частина великого підбанника та парусу зі сходу. Висота приміщень на першому поверсі приблизно 3,5 м, а на другому 4,5 м. Дах над

церквою і трапезною двоспадовий і вкритий бляхою. Дзвіницю увінчує маківка на високому підбаннику діаметром 2,75 м.

Об'ємно-просторова композиція будинку Колегіума походить від типу російського безстовпного храму, відомого під назвою “корабель”, де на повздовжній осі споруди знаходились церква з вівтарем, трапезна і дзвіниця. Цей тип храму був широко розповсюджений в Росії в посадському будівництві з середини XVII ст. [191]. Своєю композицією будинок Колегіума близький до рідкісного для кінця XVII ст. мурованого садибного будинку в селі Сафаріно під Москвою. Збудований він “ближним боярином” Ф.П. Салтиковим в 1691 р. і являв собою витягнуту вздовж осі будову “на подцерковье” і складався із садибного будинку, приміщення трапезної та церкви-дзвіниці [192].

Дзвіниця чернігівської споруди має чотири яруси. Два нижні утворюють четверик, на який спирається восьмерик третього ярусу. В четвертому ярусі вісім півциліндрів фіксують грані восьмерика нижнього ярусу. Композицію завершує вже згаданий ліхтарик з маківкою. У дзвіниці чернігівської пам'ятки дзвони висіли у відкритому третьому ярусі, а на четвертому знаходилась церква І. Предтечі. Восьмерик дзвіниці над другим ярусом оточує по периметру балюстрада із цегли. Такий прийом застосований в Росії в храмі села Сінниці на околиці Зарайська 1709 р. На межі XVII і XVIII століть відбулася заміна декоративних гребенів таких відомих пам'яток російської архітектури того часу як храми Покрови в Філях, Спаса в Уборах, Трійці в Троїцькому-Ликовому на балюстради [193].

Окремо взята дзвіниця будинку Колегіума з церквою І. Предтечі над дзвонами близька за своєю композицією до російського ярусного храму “иже под колоколы”. Найбільш відомі пам'ятки такого типу в Росії – церкви Покрови в Філях 1693 р. та Спаса в Уборах 1694–1697 рр., храм Трійці в селі Троїцькому-Ликовому 1698–1703 рр. під Москвою. А найдавнішою відомою спорудою, яка поєднала храм і дзвіницю є Духівська церква Троїце-Сергієва монастиря 1476 р. [194]. Цікаво відзначити, що круглі стовпи біля дзвонів Духівської церкви, які підтримують верх, нагадують півциліндри четвертого ярусу дзвіниці Колегіума.

Більшість авторів, які писали про чернігівську пам'ятку,

згадували про подібні форми в церкві І. Предтечі в селі Дяковому під Москвою 1547 р. Але цю подібність ніхто не зміг пояснити. На нашу думку, вона полягає не лише в спільних архітектурних формах, а і в ідейному задумі. Як відзначають дослідники історії російської архітектури, церква І. Предтечі в селі Дяковому побудована в царській садибі на честь прийняття Іваном Грозним в 1547 р. царського титулу [195]. Іван Грозний народився у 1529 р. в кінці серпня і день його тезоіменитства припадав на 29 серпня. Якщо на той час Іван Грозний знаходився в Москві, він урочисто відзначав його в селі Дяковому у церкві, присвяченій його небесному патрону Іоанну Предтечі. Головний престол цього храму освячений на честь свята Усікновення голови І. Предтечі, яке припадає саме на день народження Івана Грозного [196]. Церква у дзвіниці будинку Колегіума теж присвячена І. Предтечі, який був патрональним святим гетьмана Івана Мазепи. Мабуть, не випадково прототипом для зведення дзвіниці Колегіума в 1700–1702 роках була обрана церква І. Предтечі в селі Дяковому під Москвою. І. Мазепа неодноразово бував у Москві, бачив цей храм і знав з якої нагоди він збудований.

Отже, типологічно будинок Колегіума в Чернігові представляє споруду, яка об'єднала дзвіницю, трапезну і церкву Всіх Святих, піднятих на підкліті. У другій половині XVII ст. сформувались два типи трапезних. Українська – одноповерхова, видовжена по горизонталі. Російська – двоповерхова з вертикальною домінантою [197]. Існуючий будинок Колегіума близький саме до російського типу.

Найбільше рис, які зближують архітектуру чернігівської пам'ятки з російським зодчеством, виявилось у формах декору фасадів. Саме форми будівель в Росії слугували прототипом для створення вишуканого мережива, начебто накинутого на гладінь стін будинку Колегіума. Основну частину оздоблення фасадів складає лиштва вікон. Серед них можна виділити два головних типи – допетрівський та ранньопетрівський. Вони набули поширення в архітектурі Московської держави. Допетрівський тип – це трикутні, кильоподібні або із щипцями завершення над перспективною рамкою віконного обрамлення чи півколонками. Така лиштва виглядає спрощеною і знаходиться головним чином

на другорядному північному фасаді і лише частково на провідному південному.

Провідне ж місце в архітектурному декорі будинку Колегіума займає лиштва ранньопетрівського типу як своїм положенням в загальній композиції, так і своїми розвинутими декоративним формами. Вона складається з легких ажурних завершень на півколонках, які підтримують знизу кронштейни. Вартий на увагу той факт, що в російській архітектурі ранньопетрівські форми набули найбільшого поширення серед інших типів декору на початку XVIII ст. [198], тобто на час будівництва будинку Колегіума в Чернігові.

Південний фасад центральної частини споруди оздоблює накладний аркатурно – колончастий фриз. Він часто застосовувався на фасадах храмів та інших споруд у Володимиро-Суздальському князівстві ще у домонгольські часи. Аркатурні фризи можна бачити й на фасадах чернігівських Успенського та Борисоглібського соборів XII ст. У другій половині XVII ст. аркатурно – колончастий фриз зустрічається у декорі московських храмів. Більш близький чернігівський фриз до подібних елементів на підбанниках трапезної церкви Високопетрівського монастиря і в соборі Новоспаського монастиря в Москві.

Приклад застосування такого декоративного елемента в цивільних спорудах знаходимо в оздобленні першого поверху головного фасаду палат В.В. Голіцина в Охотному ряду у Москві (кінець 1680-х років). Викладені із цегли і забарвлені під білий камінь, вони знаходились на тлі червоної цегляної стіни під міжповерховим карнизом на рівні фронтончиків над вікнами [199]. В чернігівській споруді аркатурно-колончастий фриз розміщений дещо нижче – на рівні віконних отворів. Розміри цих елементів в обох пам'ятках майже однакові.

Аркатурно-колончастий фриз на південному фасаді будинку Колегіума фланкує композицію обрамлень вікон і підкреслює її симетричність. Нижні частини фризу – гирьки створюють зорове враження легкості. Враження піднесеності, ажурності підтримують обрамлення чотирьох вікон, які складаються із півколонок на кронштейнах і вишуканих фронтончиків. Кожний фронтончик увінчує стилізована вазочка з кулею. Такі ж елементи

декору можна бачити в оздобленні вікон південного фасаду надбрамної башти Преображенської церкви 1688 р. та на дзвіниці Новодівочого монастиря в Москві, на фасадах Крутицького терему 1693–1694 років, трапезної Троїте-Сергієва монастиря 1686–1692 років поблизу Москви. Більш близькі форми має завершення західного порталу Воскресенської церкви 1687 р. в Кадашах у Москві. Заокруглені форми фронтончиків вікон на південному фасаді будинку Колегіума розроблені профілями. Відтак з'являється перспективне обрамлення, яке підводить погляд до площини стіни всередині фронтончика, де знаходяться керамічні плитки. Вкриті зеленою поливою, вони є важливими кольоровими акцентами в композиції фасаду.

Між віконними отворами знаходиться фронтончик вікна в підвал. Він трикутний з розривом у центрі, де стоїть стилізована ваза. Над ним два пластичні півкола, об'єднані в центрі щипцем. Майже повна аналогія цього елемента декору є над вікнами другого поверху палат В.В. Голіцина в Москві, у будинку Судоплатова в Горохівці другої половини XVII ст. і трапезній Новодівочого монастиря в Москві 1685–1687 рр. Згаданий фронтончик спирається на тонкі півколонки з перехватами. Обрамлення вікна до підвалу позначає вертикальний центр композиції центральної частини південного фасаду. Високі вікна другого поверху трапезної обрамлені лиштвами з півколонок на кронштейнах та невисоких фронтонів з піднятими догори краями. Подібні обрамлення можна бачити і на фасаді церкви Всіх Святих.

Деталі декору нижнього ярусу центральної частини будинку менші за розмірами та більш витончені, ніж у другому ярусі. Це пояснюється тим, що перший поверх виконував роль підкліту і в ньому влаштували невисокі й більш вузькі вікна. Через це залишилось більше вільної площини стін для розміщення складних фронтончиків лиштв. На другому ярусі (їхня висота однакова) високі вікна обрамлені довгими півколонками, а фронтончики невисокі і мають спрощену форму і невисокі.

На південному фасаді двох нижніх ярусів дзвіниці проглядає спроба підкреслити площину стіни. Його композиція розкреслена горизонталями карнизів та вертикалями пілястр та півколонок. Центральне місце займає міжповерховий

багатопрофільний карниз, підсилений знизу смугою “ширинок” та двома рядами “поребрика”. Ряд “поребрика” підкреслює межу цоколя. Поява “ширинок” під карнизом зумовила влаштування невисоких фронтончиків простої геометричної форми. Натомість у другому ярусі фронтончики на півколонках ускладненої форми. Таким чином, під дзвіницею спрощені форми декору є в першому ярусі, а в центральній частині будинку Колегіума в другому. Два верхні яруси дзвіниці декоровані досить стримано. Вправно і масштабно оздоблений верхній ярус карнизом і фризом із розеток. Увінчує дзвіницю грушовидна маківка на світловому підбаннику з півколонками і широким карнизом.

Незалежно від того, які лиштва оздоблюють фасади, вікна виділяються перспективними рамками. Вони начебто відводять отвори вглиб стіни. Розташовані під різними кутами до глядача, ще й підкреслюють товщину й масивність стін. На першому поверсі будинку Колегіума вертикальні членування представлені головним чином пілястрами, а на другому – колонками у три чверті. По горизонталі фасади поділяють міжповерхові карнизи, а у західній частині ще й ряди “ширинок” і “поребрика”. Другорядний північний фасад споруди декорований набагато скромніше і лаконічніше. Обрамлення вікон другого поверху такі ж самі, як і на південному фасаді. На першому поверсі декор відсутній зовсім.

В цілому декоративне оздоблення фасадів симетричне, виконане в формах ордерної системи бароко. Ордерні членування виконують не конструктивну, а суто декоративну роль. Пілястри, напівколонки, лопатки за своїм походженням сягають ренесансної архітектури. Характер художнього образу споруди багато в чому зумовлений особливостями обрамлень вікон. Архітектурний декор будинку Колегіума відрізняється розмаїттям та ошатністю і застосований в складній об’ємно-просторовій композиції.

Важливу роль в оздобленні будинку відіграють керамічні вставки у вигляді окремих вкраплень полив’яних плиток в композиції лиштв та окремих керамічних композицій “Спас Нерукотворний” та “Богоматір з дитиною”. У другому ярусі під дзвіницею над двома вікнами на окремих виступах знаходяться об’ємні зображення херувимів. Реалістично ліплені голівки

пластично виділяються на тлі сплоснених крил. Такі ж скульптурні зображення розміщені в інтер'єрі дзвіниці, а також на західному фасаді Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. Подібні твори властиві і для Росії того часу. Їх можна побачити, наприклад, над вікнами західної частини четверика надбрамної Предтеченської церкви Троїте-Сергієва монастиря поблизу Москви (1693–1699 рр.).

Дослідження фахівців показали, що поверхня цегляних стін багатьох споруд в Лівобережній Україні кінця XVII – початку XVIII століть часто тиньком не вкривалась. Вона залишалась відкритою і оздоблювалась лише фігурною цеглою з керамічними вставками. Саме таке мурування під час досліджень і реставрації будинку Колегіума в кінці 1940-х – початку 1950-х років. Стало зрозуміло, що під час поточного ремонту у XVIII ст. обрамлення віконних отворів були збиті, а стіни потиньковані. Лише під час реставраційних робіт у післявоєнні роки втрачені форми відтворили [200].

Особливості об'ємно-просторової композиції і архітектурного декору будинку Колегіума в Чернігові свідчать про стилістичну близькість до видатних пам'яток архітектури Москви і Підмосков'я того часу. Зодчий, який збудував будинок Колегіума, був добре обізнаний з російською архітектурою другої половини XVII – початку XVIII століть. Це був, мабуть, один із відомих московських зодчих того часу.

На нашу думку, ним міг бути Дмитро Васильович Аксамитов. Факт роботи зодчого в Україні давно знаний в історії української архітектури. Довгий час вважалося, що Д.В. Аксамитов збудував у Києво-Печерській Лаврі церкву Всіх Святих над Економічною брамою, мурувану огорожу і ряд інших будов. Йому приписувалось також зведення Георгіївського собору Видубицького монастиря в Києві та Катерининської церкви в Чернігові, будівництво в Батурині й Глухові [201]. Відомий дослідник української архітектури того часу М.П. Цапенко про ці припущення не згадав [202]. А.К. Адруг дійшов висновку про помилковість таких тверджень, бо Д.В. Аксамитов прибув до України в другій половині 1700 р., коли приписувані йому споруди вже були зведені [203]. Дещо пізніше М.Г. Дегтярьов

зробив висновок, що згадувані споруди звів якийсь інший майстер (можливо, М. Єфимов) [204]. Незважаючи на це, в статтях про творчість Д.В. Аксамитова в останніх енциклопедичних виданнях повторені попередні дані без змін.

Дійсно, зодчий прибув в Україну у другій половині 1700 р. [205]. А церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври збудована кількома роками раніше – в 1696–1698 роках. Раніше почалось зведення і Георгіївського собору Видубицького монастиря в Києві (1696–1701 рр.). Мабуть, ще в кінці XVII ст. почалось будівництво Катерининської церкви в Чернігові, а оздоблювальні роботи повністю завершилися в 1715 р. Отже, до будівництва перерахованих споруд Д.В. Аксамитов навряд чи мав відношення.

Д.В. Аксамитов – московський будівничий 1690-х років і початку XVIII століття. Один із провідних зодчих “Приказа каменных дел” Російської держави. Рік його народження невідомий. За деякими відомостями він помер у 1708 р. [206]. В тогочасних документах архітектора називали “палатных дел мастер” та “каменных зданий художник”, що свідчило не лише про його високий фаховий рівень, але й художню спрямованість творчості майстра. Найвідоміша робота Д.В. Аксамитова – центральний корпус палацу Ф. Лефорта на Яузї в Москві (1697–1698 рр.). Його ще називають палацом О. Меншикова, бо зведений первісно для улюбленця Петра I і на початку 1707 року став належати О. Меншикову, який суттєво розбудував споруду. Найбільш рання її частина і є дуже перебудований палац Ф. Лефорта, який був типовим для Москви кінця XVII ст. [207]. Палати цього палацу за давньоруською традицією підняті на підкліт і з’єднані між собою сіннями.

У травні 1700 р. гетьман І. Мазепа звернувся до Петра I через адмірала Ф.О. Головіна з проською прислати одного із московських архітекторів. Просьба була задоволена і в Україну направили Д.В. Аксамитова. Ф.О. Головін писав того ж року до Мазепи: “пришлю каменных дел мастера, который совершенно архитектуру знает, а ныне затем не прислал, что у некоторого есть дела, и вскоре освободится.” [208]. Петро I видав архітектору грамоту на вільний проїзд із Москви в Україну, в якій зазначалось:

“постельному истопнику каменных зданий художнику Дмитрию Васильеву сыну Аксамитову”. Зодчий віз із собою зразки оздоб для споруд – “к церковному делу две каменные резные слупы (колони), две капители, киот...”. Разом з ним із Москви вирушив “сницер” (різьбяр) Сергій, який також віз зразок дерев’яної різьбленої колони з капітеллю. Автори, які про це писали, посилались на архівні матеріали [209].

Для обґрунтування припущення про роботу в Чернігові Д.В. Аксамитова виникає необхідність порівняти художні особливості будинку Колегіума в Чернігові і Лефортовського палацу на Яузі в Москві, авторство якого належить Д.В. Аксамитову і підтверджено документами. В плані палац Ф.Я. Лефорта поділяється на три частини. Вони мають у плані вигляд рівних між собою квадратів з довжиною сторін близько 16 м. В центрі знаходилась велика столова палата, з’єднана з двома іншими палатами через сіни. Споруда складалась із п’яти симетрично розташованих об’ємів, кожний з яких виділявся окремим пірамідальним дахом. План підкліту повторював планування головного другого поверху. Однак у центрі під великою столовою палатою приміщень не було. В тому місці влаштували три поперекові аркові отвори, які утворили вільний прохід під будинком [210].

Тридільну побудову має і будинок Колегіума в Чернігові. В центрі, подібно до столової палати, знаходиться приміщення трапезної. Західна частина споруди – дзвіниця має в плані квадрат. Його розміри наближаються до розмірів квадратів планів об’ємів палацу Ф.Я. Лефорта в Москві. Під час дослідницьких і реставраційних робіт 1970-х років під керівництвом М.М. Говденко виявилось, що на першому поверсі будинку Колегіума первісно був влаштований поперековий наскрізний прохід, перекритий аркою. На другому поверсі йому відповідає коридор, який з’єднує трапезну і дзвіницю Колегіума. Їхня ширина не набагато менша ширини кожного з трьох проїздів палацу Ф.Я. Лефорта. Біля основи третього ярусу дзвіниці Колегіума восьмерик оточений по периметру відкритою галереєю. Її обмежує парапет з балясинами, зроблений із цегли. Відкрита галерея – “гульбище” є і в московському палаці, і знаходиться

вона на рівні другого поверху.

Багато спільного знаходимо також в архітектурному декорі обох споруд. Реконструкцію Лефортовського палацу в Москві М.М. Соболева [211] ми порівнюємо з головним південним фасадом будинку Колегіума в Чернігові. Подібним чином вирішені загальні членування фасадів згаданих споруд. У перших поверхах вертикальні членування на кутах і на площинах стін – широкі пілястри. В інших ярусах вони замінені напівколонками. В будинку Колегіума напівколонки завершуються виступами розвинутого карнизу. Те ж саме бачимо на бічних об'ємах Лефортовського палацу. А під виступами карнизу великої столової палати Д.В. Аксамитов залишив лише верхні частини напівколоннок. Вони зорозово сприймаються так, начебто вони висять.

Дуже близькі своїми профілями карнизи. В обох спорудах їх доповнюють горизонтальні ряди “поребрика”. “Поребрик” відділяє й цокольну частину будинку Колегіума. В Лефортовському палаці лінія із гострих кутів цегли йде вниз навколо арочних отворів проїзду, як і на восьмерику дзвіниці Колегіума. Варто відзначити близьку подібність лиштв вікон нижнього поверху Лефортовського палацу і східних вікон на другому поверсі будинку Колегіума. Їхні фронтончики ідентичні, а напівколонки мають деякі відмінності.

Показовим є застосування під карнизом великої столової палати і сіней палацу в Москві аркатурно-колончастого фризу. Такий фриз присутній в декорі головного фасаду палат В.В. Голіцина в Охотному ряду в Москві (біля 1689 р.). Ще одна пам'ятка з таким елементом декору – будинок чернігівського Колегіума. В двох останніх випадках фриз розташований на рівні вікон. Ідентичні форми цього елемента оздоблення і незначна його поширеність дозволяють говорити про можливість роботи Д.В. Аксамитова над зведенням будинку Колегіума.

Порівняння дати приїзду Д.В. Аксамитова в Україну (1700 р.) з часом завершального періоду будівництва будинку Колегіума в Чернігові (1700–1702 рр.) свідчить про збіг цих подій у часі. Порівняльний аналіз художніх особливостей побудованого зодчим у Москві Лефортовського палацу (цей факт підтверджено документами, опублікованими в 1951 р. Р. Подольським) і будинку

Колегіума в Чернігові виявив ряд спільних прийомів в об'ємно – просторовій композиції і архітектурному декорі фасадів споруд. Все викладене дозволяє зробити припущення, що до завершення зведення будинку Колегіума в Чернігові причетний архітектор із Москви Дмитро Васильович Аксамитов. Треба взяти до уваги, що того ж часу (кінець XVII – початок XVIII століть) заходами Лизогубів в Чернігові зводилась мурована Катерининська церква. На нашу думку на цьому об'єкті працювала група будівельників під проводом архітектора із Москви Й.Д. Старцева. Не треба виключати можливості співпраці двох московських зодчих під час роботи в Чернігові.

Отже, цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представлена як житловими, так і адміністративними та господарськими будівлями. Забудова міста всередині фортеці та поза її стінами була садибною. Це стосується дерев'яних споруд і жител московських стрільців залоги штатної чернігівської фортеці, а також і забудови садиб козацької старшини та інших представників козацтва. Споруди будувались як державним коштом, так і за монастирські гроші чи за сприяння приватних осіб. Замовниками виступали козацька старшина (гетьмани, полковники) та вище духовництво.

Цивільні споруди, незважаючи на різне функціональне призначення мали багато спільних рис. Адміністративні споруди, житлові та господарчі будинки майже нічим не відрізнялися між собою. Їх об'єднували подібні об'ємно-просторові та планові композиції, а також архітектурний декор фасадів.

Своїми художніми якостями виділяється будинок полкової канцелярії в Чернігові. В результаті дослідження ми дійшли висновку, що будинок зведений як житлова споруда за полковництва в Чернігові Якова Кіндратовича Лизогуба та його сина Юхима Яковича, вірогідно, в 1690-х роках та на початку XVIII ст. московським майстром чи кількома будівничими. Аналіз документальних джерел дозволив спростувати твердження деяких дослідників про значні пошкодження споруди під час великої пожежі в Чернігові, яка сталась в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. На основі архівних документів відтворено хід ремонтних, реставраційних та дослідницьких робіт у будинку (особливо у

повоєнний період) та його використання.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла “хата на дві половини”. Дещо подібне планування мала чернігівська сотенна канцелярія, поставлена з дерева в один поверх. Більш складне планування мав будинок П. Полуботка на лівому березі Стрижня. Це – ускладнений варіант камерної побудови. Дерев’яну забудову Чернігова того часу представляє дуже перебудований “будинок Феодосія Углицького” 1688 р. в Єлецькому монастирі.

Традиції українського народного будівництва виявились в об’ємно-планувальній структурі не лише мурованого житла, а й келій чернігівських монастирів. Саме об’ємно-планувальна структура є головною типологічною ознакою. Але треба зауважити, що функціональне призначення на той час не завжди впливало на типологічну визначеність і характерні особливості споруди. Згідно досліджень В.П. Самойловича у північній і лісостеповій смузі українське народне житло в плані часто мало співвідношення сторін 1:1,4 [212]. Подібне спостерігаємо в чернігівських пам’ятках (будинок полкової канцелярії – 1:1,3; сотенна канцелярія – 1:1,4). Всі чернігівські кам’яниці своїми повздовжніми осями орієнтовані на схід – захід. Головні фасади будинку П. Полуботка і кам’яниці Константиновича звернені на південь. А в будинку полкової канцелярії головний фасад північний, що зумовила містобудівна ситуація.

Осібнo виділяється будинок Колегіума в Чернігові, який входив до складу великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Можливо, над його зведенням працював колектив будівельників за участю московських архітекторів Д.В. Аксамитова та Й.Д. Старцева.

Традиції народного будівництва виявились і в архітектурному декорі фасадів. Але в пластичному оздобленні стін більше елементів із російського зодчества другої половини XVII – початку XVIII століть, що свідчить і про роботу в Чернігові московських майстрів. Елементи декору і принципи його застосування ідентичні у всіх пам’ятках цивільного зодчества Чернігова того часу. Провідну композиційну та формотворчу роль відіграє архітектурний ордер, тлумачений як декоративна

система.

Таким чином, у Чернігові в другій половині XVII – початку XVIII століть створені визначні пам'ятки цивільної архітектури, які за своєю оригінальністю й неповторністю займають визначне місце в історії українського зодчества.

1.3. ВІДБУДОВА ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В розвитку української архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть велику роль відіграла відбудова пам'яток слави предків – визначних споруд часів Київської Русі. Стародавні споруди завжди нагадували про героїчне минуле. Коли в першій половині XVII ст. розгорнулась боротьба за національне визволення українського народу, відбудові давньоруських споруд набула важливого політичного значення.

Одним із перших, хто звернув пильну увагу на виховне й ідеологічне значення пам'яток Київської Русі як втіленні культурної самобутності, був Петро Могила. В 1627 р. він став архімандритом Києво-Печерської Лаври, а в 1633 р. митрополитом Київським. Відбудова давніх пам'яток в руслі візантійської традиції стимулювала відновлення будівельної діяльності і поживлення культурного життя [1]. Заходами П. Могили в Києві відбудовано Софійський собор, Десятинну і Трьохсвятительську церкву, Михайлівський собор Видубицького монастиря та церкву Спаса на Берестові. Відновлюючи, він хотів показати давність історії від часів Київської Русі. Успенську церкву на київському Подолі відбудував італієць Себастьяно Брачі, а Софійський собор архітектор із Італії Октавіано Манчіні. Вони виконували роботу згідно вимог замовників за місцевими звичаями у традиційних формах [2].

1 грудня 1618 р. в селі Деуліно поблизу Москви між Польщею й Росією укладено перемир'я на 14 з половиною років, згідно якого Чернігово-Сіверська земля перейшла під владу Речі Посполитої. За цим договором православне духовенство залишило Чернігів і перебралось до Росії. На сіверських землях провадилась політика поширення і зміцнення католицьких орденів. Окремою сеймовою конституцією 1635 р. підтверджені фундації домініканців у Чернігові, Ніжині та Новгороді-Сіверському. Незважаючи на протести городян чернігівський Борисоглібський собор перетворено на домініканський храм. Домініканці перебудували собор, надали йому вигляду костьолу – на фасадах збили напівколони, пробили високі стрільчасті вікна

подібно до готичних споруд. В 1626 р. утворена греко-католицька архімандрія, яка довгий час існувала формально в чернігівському Єлецькому монастирі. Прихильників унії було мало, позиції греко-католиків виглядали непереконливо і архімандрит Кирило Транквіліон-Ставровецький не зміг відбудувати напівзруйнований Єлецький монастир [3].

Чернігів здавна славився своїми давньоруськими храмами і тому після переможного завершення національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постало актуальне завдання – відновити і відбудувати православні святині. Один із найдавніших чернігівський Спасо-Преображенський собор зведений в центрі стародавнього Дитинця в 30–50-х роках XI ст. Він є найдавнішим храмом доби Київської Русі, що зберігся до наших днів на території України. Ця визначна пам'ятка вітчизняного зодчества внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування та архітектури України). Охоронний номер 811. Постановою Ради Міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. храм увійшов до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (Нині Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”). З початку 1990-х років чернігівський Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом. В ньому відбуваються богослужіння і він є чудовим туристичним об'єктом.

Давньоруська основа храму збереглася до наших днів, хоча протягом століть він не один раз відновлювався і перебудовувався. Споруда являє собою хрестово-купольну будову з трьома навами й нартексом (бабинцем). Має 5 бань на кутах центральної частини плану споруди та три апсиди зі сходу. Центральний підбанник спирається на чотири стовпи. В загальній композиції інтер'єру поєднана візантійська хрестово-купольна система з елементами базиліки – двохярусні аркади-трифорії влаштовані на мармурових колонах під північною і південною підпружними арками. Просторовий хрест перекритий коробовими склепіннями, які на фасадах виявлені у формах за комар. Над бабинцем влаштовані хори, на які можна дістатись сходами у західній вежі. Первісно хори продовжувались на настилах з дерева у північній і

південній навах.

Храм змуровано з цегли та каменю на цем'яночному розчині. Застосовано також в конструкціях мармур і природний шифер. Розміри плану споруди – 22,40 × 35,25 м. Висота від підлоги до zenіту центральної бані складає 30 м. Для інтер'єру будівлі характерна чітка структурованість, тенденція до об'єднання простору, своєрідна ритмічність архітектурних членувань [4].

Спасо-Преображенський собор постраждав під час захоплення Чернігова монголо-татарами в 1239 р. Згодом головний храм чернігівської землі відремонтували і він продовжував діяти. Відомо, що в 1610 р. польські війська захопили Чернігів і собор знову постраждав. Деякий час простояв без нагляду і знову був відновлений.

Більш значні роботи проведені в храмі в другій половині XVII ст. за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Вони досліджені недостатньо. Відомостей про ці роботи в літературі вміщено замало. Для більш докладного висвітлення проведених в другій половині XVII ст. відбудовчих робіт необхідно залучити іконографічні матеріали – зображення Спасо-Преображенського собору на чудотворній іконі чернігівської “Єлецької Богоматері” 1690-х років та на мальованому плані Чернігова (“Абриси”) 1706 р. Ці твори з'явилися приблизно в 10-річний проміжок часу і зафіксували зовнішній вигляд пам'ятки станом на кінець XVII – початок XVIII століть. Цінність і важливість їхнього залучення полягає ще і в тому, що з такою конкретною метою вони дослідниками не розглядались.

Всі автори, які писали про Спасо-Преображенський собор, відзначали, що його відновлення в другій половині XVII ст. відбувалось за сприяння чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. На цій посаді він перебував в 1672–1686 роках. Джерелом таких відомостей, безумовно, була епітафія, текст якої був вигравірований на металевій пластині, яка знаходилась над похованням В. Дуніна-Борковського в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря до початку XX ст. Текст епітафії неодноразово публікувався ще в XIX ст. До Спасо-Преображенському собору в епітафії мають відношення чотири рядки:

Церков соборна чрез брань бяше опустела,
Его тшанієм вскорє сотворися цела,
Своим ю именем претвори на нову
В честь преобразившуся Христу Богу Слову [5].

Т.Г. Шевченко в своїх “Археологічних нотатках” зазначив, що чернігівський Спасо-Преображенський собор відновлений в 1675 р. генеральним обозним В. Дуніним-Борковським. Храм простояв в занепаді 436 років після розорення Чернігова ханом Батисем в 1239 р. [6]. Ці нотатки Т.Г. Шевченко зробив за дорученням Археографічної комісії (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві). З цією метою він перебував у Чернігові в лютому–березні 1846 р. [7]. Слід зауважити, що автор нотаток не точно вказав тогочасну посаду В. Дуніна-Борковського. Інші літературні джерела подають досить скупі відомості про відновлювальні роботи 1675 р. Повідомляється про надбудову апсид, відновлення перекрить і бань. Припускається втрата барокових бань під час пожежі 1750 р. Форми сучасних завершень храму постали в основному в кінці XVIII ст. в результаті відбудовчих робіт після пожежі 1750 р. [8].

Відсутність достатніх письмових свідчень надолужують іконографічні матеріали. Найраніше відоме зображення Спасо-Преображенського собору знаходиться в нижній частині чудотворної ікони чернігівської “Єлецької Богоматері”. Вона написана чернігівським живописцем в 1690-х роках (до 1698 р.) Імені художника поки що назвати немає можливості. Ліворуч від стовбура ялини серед міської забудови височить білостінний Спасо-Преображенський собор, звернений до глядача своїм головним західним фасадом. Тут храм зображений після відбудовчих робіт 1675 р. В давньоруські часи стіни не були потиньковані, а в XVII ст. і стіни, і підбанники поштукатурили й побілили. Бароків бані вкрили бляхою, яку імітує на іконі срібне покриття.

Центральна баня стала двохярусною. Дві менші мають по одному ярусу і знаходяться на південно-західному й північно-західному кутах об’єму споруди. Тобто відтворена дійсна об’ємно-просторова композиція будівлі. У відомих спорудах Чернігова доби Київської Русі вона більше не зустрічається. Двоспадові

дахи над кожним нефом влаштовані на дерев'яних кроквах. Тому західний фасад завершували трикутні фронтони. Невеликої хрещальні біля південно-західного рогу споруди не видно (мабуть, її на той час вже не було), а висока башта із шпилем, яка стоїть і зараз, збудована в кінці XVIII ст. Північна сходова вежа (її давньоруська нижня частина збереглася до наших днів) до поля зору художника не потрапила – вона не увійшла до композиційної площини ікони. Її межа майже збігається з краєм головного об'єму споруди.

Про те, що на іконі представлений саме Спасо-Преображенський собор, свідчить також і зображення над центральною закомарою храму. Художник досить схематично представив композицію, імовірно, “Преображення”. В центрі постать І. Христа, а обабіч від нього, можливо, фігури пророків Мойсея та Іллі. Про те, що це Спасо-Преображенський собор свідчить і загальна композиція розміщення бань храму і його чільне місце серед міської забудови на іконі і в реальній містобудівельній ситуації [9]. Раніше ми ідентифікували зображення цього храму на чудотворній іконі чернігівської “Єлецької Богоматері” 1690-х років з чернігівським Борисоглібським собором XII ст., який знаходиться й нині трохи на північний захід від Спасо-Преображенського собору. Але саме наявність живописної композиції та відсутність прибудови із заходу до Борисоглібського собору (на час створення ікони вона вже існувала) свідчить на користь Спасо-Преображенського храму.

Приблизно через десять років Спасо-Преображенський собор було зображено на мальованому плані Чернігова “Абриси чернігівському” 1706 р. В центрі стародавнього Дитинця (на плані він позначений як “перший черкаський замок”) зображений храм. Над ним напис: “соборная”, а внизу дещо ліворуч: “каменная”. Ці слова засвідчують, що перед нами зображення Спасо-Преображенського собору. За всіма ознаками він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує дійсну орієнтацію споруди щодо сторін світу. Подібне бачимо і в зображенні інших храмів на “Абрисі” (наприклад, Троїцького собору). Як і в зображенні на іконі “Єлецької Богоматері” центральна баня отримала двохярусне завершення.

Первісно ж собор мав завершення в один ярус. Обабіч центральної бані дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Всі підбанники світлові й мають вікна. Чітко сприймається центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає майже так, як і в наші дні. Цей малюнок підтвердив думку М.М. Говденко, що закомар над бічними пряслами первісно не було. В сучасному вигляді на західному фасаді бічні закомари лише позначені і мають плоский дах. Біля північно-західного кута Спасо-Преображенського собору можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. На іконі їх немає, а місце де вона знаходилась, майже повністю закрито будівлями. Храм і пізніше зображували художники. Наприклад, Г.І. Нарбут помістив його на обкладинці книги В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського “Малоросійській гербовник” 1914 р. Храм з плоским головним куполом і високими шпилями над баштами після перебудов XVIII – XIX століть. Пропорції споруди дещо видовжені.

Отже, давньоруський Спасо-Преображенський собор у другій половині XVII ст. відбудовано у нових формах, які були прийнятні для інших часів. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об’ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось в надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форми завершень усіх бань. Це було пов’язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях. В домонгольські часи побутувало так зване позакомарне покриття, при якому листи олова вкладались безпосередньо на цегляне склепіння. Конструкції даху з дерева покривали склепіння над трьома навами, які виходять на фасад не напівкруглими закомарами, а трикутними фронтонами. Стіни і підбанники собору вкрили тиньком і побілили. Все це змінило образ Спасо-Преображенського собору згідно естетичних поглядів другої половини XVII ст.

Чернігівську архітектурну школу XII ст. гідно репрезентує мурований Борисоглібський собор, який знаходиться на території Дитинця неподалік від Спасо-Преображенського собору. Пам’ятка внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектури

України). Охоронний номер 812. За своїм типом Борисоглібський собор – шестистопний хрестово-купольний храм з однією банею і трьома апсидами зі сходу. Первісно з трьох боків (крім східного) споруду оточували галереї. У східній частині галерей були влаштовані однокамерні каплиці. Фасади будови розчленовані напівколонами. Кути підкреслено лопатками. На апсидах нижче карнизу знаходиться аркатурний фриз, який продовжується й далі на фасадах. Подібний фриз можна бачити і на єдиному підбаннику. В середині храму-усипальні в північній і південній стінах влаштовано по три ніші-аркасолії. На хори ведуть сходи у товщі західної стіни.

Протягом століть Борисоглібський собор зазнавав багатьох руйнувань і перебудов. Під час татаро-монгольської навали у 1239 р. у вогні пожеж постраждали коробові склепіння і галереї. У другій половині XIII ст. споруду відновили – покрівлю влаштували із дерева, переклали тимпани порталів. Під час цих робіт північна галерея не відновлювалась. В 1627–1628 роках собор перебудували для домініканського костюлу – східну частину споруди дещо розширили, на фасадах збили напівколони, а також пробили видовжені стрільчасті вікна.

У другій половині XVII ст. Борисоглібський собор відбудовується як православний храм. В 1672 р. із західного боку до нього прибудовується восьмикутна в плані башта [10]. Разом з новозведеною східною банею, великою центральною банею і завершенням західної башти собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого храму. Таким його й представив в своїй реконструкції автор дослідження і проекту реставрації цієї пам'ятки архітектор М.В. Холостенко [11].

Але вивчення іконографічних матеріалів засвідчило, що чернігівський Борисоглібський собор після відновлювальних робіт другої половини XVII ст. отримав дещо іншу об'ємно-просторову композицію, ніж це було відомо раніше. Вона відрізняється від тієї, яку запропонував М.В. Холостенко. Єдине відоме зображення Борисоглібського собору в чернігівських стародруках знаходиться на титульному аркуші великої книги “Алфавит собранный рифмами сложенный” Івана Максимовича, яка побачила світ у Чернігові 15 грудня 1705 р. Зміст книги склали

віршовані оповіді, взяті із житій святих і патериків. П.М. Попов висловив припущення, що гравюру виконав відомий український гравер Іван Стрельбицький [12]. Раніше дослідники вбачали в цьому зображенні храму різні споруди. В. Січинський вважав, що це – один з київських соборів [13]. Т.Н. Каменєва висловила припущення, що тут зображена Іллінська церква чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря [14]. Я.П. Запаско припустив, що це Успенський собор Києво-Печерської Лаври [15]. Г.Н. Логвин же впевнений, що художник представив чернігівський Троїцький собор [16]. Такий різнобій думок можна пояснити тим, що автори є фахівцями різних спеціальностей і більшість з них історією чернігівської архітектури безпосередньо не займались.

Насправді ж на титульному аркуші вміщено зображення Борисоглібського собору в Чернігові. Цю думку підтверджують зображення святих Гліба й Бориса (храм зведений на їхню честь) над зображенням собору. На той час собор називали не Борисоглібським, а Глібоборисівським і тому бачимо Гліба першим зліва. Ліворуч від собору стоїть княгиня Ольга, а праворуч – князь Володимир. Над ними (і біля бань собору) поясні зображення князів Гліба й Бориса. Далі догори можна бачити зображення представників династії Романових – від Філарета до сина Петра І Олексія Петровича. Крім того, в тексті книги сказано, що в її складанні брали участь учні чернігівського Колегіума, який знаходився на території Борисоглібського монастиря. Як відомо, чернігівський Колегіум заснував в 1700 р. архієпископ Іван Максимович, яки й став і автором (або редактором) книги “Алфавіт” 1705 р. Цікаво, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні є один, який виконаний під впливом згаданої гравюри. На ньому між постатями Бориса й Гліба можна бачити храм дуже подібний до зображеного на титульному аркуші “Алфавита” 1705 р.

Ця гравюра на металі зафіксувала зовнішній вигляд чернігівського Борисоглібського собору після перебудов XVII ст. Вона допомогла встановити той факт, що з півдня й півночі додатково ще були зведені дві невеликі бані. Центральна і бічні бані мають двохярусне завершення. Теж саме бачимо і в прибудові із заходу. Художник позначив і двоспадовий дах над західною

частиною споруди. Чітко показано й невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, мабуть, дошками. Над ним видно невеликий трикутний фронтон. Подібне влаштування даху проглядає з північного боку. Існування цих бань підтвердили й інші іконографічні матеріали. У такому ж вигляді чернігівський Борисоглібський собор намалював художник Д.І. Іванов в акварелі 1810 р., яка увійшла до альбому К.М. Бороздіна.

В 1857 р. Борисоглібський собор розширили на схід шляхом прибудови нової апсиди, переробили північний і південний фронти. Мабуть, тоді ж зняли і дві бічні невеликі бані, а форми завершень інших змінили. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у храмі пошкоджені склепіння, вигоріли всі конструкції з дерева. В кінці 1940–1950-х роках пам'ятка досліджувалась і реставрувалась за проектом архітектора М.В. Холостенка в гаданих первісних формах доби Київської Русі. Всі нашарування XVII–XIX століть зняли, а західну прибудову XVII ст. у формах українського бароко розібрали [17]. Такий підхід до реставрації може викликати заперечення. Адже оригінальна українська архітектура другої половини XVII ст. не менш вартісна, ніж давньоруська. Викликає деякі сумніви й імітація в сучасних матеріалах (бетон, оргскло) давньої підлоги та капітелей на фасадах. В 1972 році Борисоглібський собор став одним із музеїв Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”). Всередині споруди розміщена постійна експозиція, яка знайомить відвідувачів з історією пам'ятки та її особливостями.

Отже, після домініканського костюлу чернігівський Борисоглібський собор відбудували як православний храм. Щоб надати кубічному об'єму давньоруської споруди рис українського п'ятибанного храму із заходу прибудували ротонду з двохярусною банею. Двохярусні бані звели на північ і на південь від центрального підбанника. Разом з невеликою східною банею вони утворили об'ємно-просторову композицію з п'ятьма банями, коли чотири бані розміщувались навколо центральної вздовж осей північ–південь і схід–захід. Об'єм споруди покрили чотириспадовим дахом, який із заходу мав невеликий трикутний

фронтон. В цілому ж був створений мальовничий образ барокової споруди.

Мурований Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові зведений на одному з відрогів високого правого берега Десни. Як вертикальна домінанта споруда відігравала і відіграє важливу роль у панорамі міста. Пам'ятка внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 817/1. Успенський собор – це тринальний триапсидний храм із шістьма стовпами. Розміри в плані разом з апсидами – 20 × 30 м. Висота всередині споруди до zenіту центрального купола дорівнює 25 м [18].

У дослідників немає єдиної думки про кількість первісних бань за часів Київської Русі. І.В. Моргілевський, І.О. Ігнаткін та Г.Н. Логвин вважали, що Успенський собор звели з однією банею згідно усталених канонів [19]. М.В. Холостенко запропонував реконструкцію Успенського собору з трьома банями – центральна і дві бічні [20]. Ю.С. Асеев підтвердив існування думки про трибанне завершення Успенського собору [21]. До цієї думки схиляється і В.В. Вечерський. Він зазначив, що навряд бічні бані могли звести в 1445 р., коли за князювання Івана Можайського проводились відбудовчі роботи. Дослідник пристав до думки М.В. Холостенка, який уявляв Успенський собор за доби Київської Русі з трьома банями і з притворами біля західного, південного й північного фасадів [22]. Треба додати, що І. Галятовський в книзі “Скарбница” 1676 р. засвідчив наявність в давнину в Успенському соборі багато мурованих бань “що давня от початку ей форма и диспозиція, на муре учиненная, показует”. Автор мав на увазі, мабуть, зображення макету Успенського собору на фресці у храмі, яке не збереглося. Подібне зображення відоме, наприклад, у київському Софійському соборі. Відносно дати побудови Успенського собору теж не існує єдиної думки. Автори ХІХ – початку ХХ століть вважали часом зведення споруди другу половину ХІ ст. М.В. Холостенко відносив завершення будівництва до 90-х років ХІ ст., а І.В. Моргілевський, О.О. Тіц, Ю.С. Асеев, І.О. Ігнаткін, Г.Н. Логвин до середини – другої половини ХІІ ст. На нашу думку, найбільш вірогідна остання

точка зору, бо вона враховує багато аспектів цього питання.

Про відновлення Успенського собору Єлецького монастиря в другій половині XVII ст. автори досліджень пишуть не дуже багато. І майже завжди вони посилаються на книгу І. Галятовського “Скарбница потребная”, яка побачила світ у новгород-сіверській друкарні 1676 р. Ця невелика книга в чверть аркуша і зараз залишається важливим першоджерелом з історії Єлецького монастиря. Про відновлення Успенського собору і Єлецького монастиря згадує Т.Г. Шевченко в “Археологічних нотатках” [23]. “Скарбница потребная”, а також зображення Успенського собору на гравюрі з цієї книги, на іконі “Єлецької Богоматері” 1690-х років та на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. є головними першоджерелами для висвітлення історії відбудови храму. Варто зауважити, що згадані іконографічні матеріали для докладного аналізу історії пам’ятки майже не використовувались.

Під час нашествия монголо-татар Єлецький монастир та Успенський собор були поруйновані. В XVI ст. споруду відбудували. Про це І. Галятовський писав: “потим знову направленный был и збудованный за панования в Чернигове великих князей московских”. “Церков Елецкая по Батыю од якого князя московского ест направлена” [24]. Мається на увазі той період, коли з 1499 р. до 1611 р. Чернігів знаходився під владою Москви.

Люди поважного віку Авдій Дорошович із Тупичева, Максим Костомаха та Сила Денисович Бохня розповіли І. Галятовському в 1676 р., що вони були ще молодими, коли Чернігів знаходився під владою московських князів, і пам’ятають яким був на той час Єлецький монастир. За їхніми словами, Єлецький монастир тоді був оточений палями (частоколом), а Успенський собор мав багато мурованих бань. В монастирі тоді мешкали московські ченці. С.Д. Бохня уточнив, що бані Успенського собору тоді вкрили просмоленими дубовими дошками.

В 1610 р. Чернігів захопили польські війська під проводом Горностая. Споруди Єлецького монастиря зазнали руйнувань. З цього приводу І. Галятовський писав: “Потым верхи мурованные над хорами и по боках упали, наостаток великий верх, мурованный в засклепеню ея проламал и упал, и учинил громот великий,

который по всему Чернигову люде чули” [25]. Далі І. Галятовський розповідає, що 1671 р. руїни каплиць розібрано, а в Успенському соборі стіни довкола в багатьох місцях і центральний підбанник (простінки між вікнами) відбудовано і відремонтовано. Зняли також землю, яка вкривала споруду і зробили дах. А до того, як висловився І. Галятовський, там жили звірі і птахи вили гнізда [26].

І. Галятовський навів цікаві деталі відбудови Успенського собору. Чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський в 1675 р. “поставил цегельню и робил цеглу коштом и стараньем своим для засклепения церкви Елецкой и для мурования трапезы в монастыру Елецком”. Працював там цегельник Яким Філоненко, який прийшов до Чернігова з Гадяча. Промовиста деталь – “цеглу за гроши од полковника нанятый робил” [27]. Таким чином зафіксовано факт використання найманої праці робітників. Поет Климентій Зіновіїв, який жив на Чернігівщині на початку XVIII ст., також писав, що цегельники працювали по найму за гроші [28].

Є ще один цікавий момент в оповіді І. Галятовського. Він написав, що в Успенському соборі шар тиньку на склепіннях і в нішах-аркосоліях для міцності поприбивали великими залізними цвяхами до мурів. Автор назвав відновлення Успенського собору великим чудом, бо все це було зроблено за кілька літ і не в мирні часи, а у воєнне лихоліття. У вступній частині до своєї книги І. Галятовський побажав гетьману Івану Самойловичу доброго здоров’я і щасливого життя за те, що він відбудував і реставрував Успенський собор у Чернігові [29].

В тому ж виданні “Скарбници потребной” 1676 р. вміщена гравюра на дереві із зображенням чудотворної ікони “Єлецької Богоматері” на ялині серед сяючих променів. Під деревом на стрічці напис “Образ Пресвятой Богородицы Елецкой Черниговской”. Ліворуч від стовбура дерева башта і фрагмент фортечної стіни уособлюють місто Чернігів. Праворуч внизу видніється приблизно на половину висоти Успенський собор Єлецького монастиря. Він звернений до глядача своїм західним фасадом. Чітко проглядається центральна баня з двохярусним завершенням та дві бічні і одна в центрі над нартексом. Останні

мають завершення в один ярус. На фасаді підкреслено три напівкруглі закомари, а над ними трикутні фронтони. Це свідчить про те, що над закомарами влаштували двосхилі дахи.

Важливим джерелом є чудотворна ікона “Єлецької Богоматері” – творіння невідомого чернігівського маляра 1690-х років. Нині вона знаходиться в діючому Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові. В центрі цієї цікавої історичної композиції зображена велика ялина з міцним гладеньким стовбуром, який поділяє нижню частину твору навпіл. Внизу праворуч від стовбура серед окремих невеликих ялинок бачимо зображення західного фасаду Успенського собору Єлецького монастиря. На користь цього свідчить і така характерна деталь. Обабіч собору дещо вдалині серед зелені намальовані темні дерев’яні палі, про які згадував у книзі “Скарбница потребная” 1676 р. І. Галятовський. Успенський собор відрізняє і такий елемент архітектурного декору як аркатурний фриз на фасаді, ретельно прописаний художником.

Дослідження М.В. Холостенка 1951–1954 років підтвердили оповідь І. Галятовського. За українською традицією звели три бані по осі схід–захід. На схід від надбудованої центральної бані над центральною апсидою збудували нову баню, а також ще одну із заходу над хорами. Додаткові дві бані змурували у місцях первісних давньоруських бань трохи західніше від центрального барабану над північною і південною навами [30]. Таким чином, об’ємно-просторова композиція Успенського собору набула рис українських дерев’яних п’ятибаневих церков. Бані на побілених барабанах набули пружної барокової форми. Маляр вкрив на іконі бані сріблом з розграфленими чорними лініями, імітуючи покриття бляхою.

Художник документально засвідчив існування нового даху над храмом. Подібне ми бачили на графічному зображенні ікони 1676 р. В часи Київської Русі покрівля із олов’яних листів укладалась безпосередньо на склепіння над навами та на купольні перекриття. Західний фасад тоді завершувався напівкруглими закомарами. В 1670-х роках дах влаштували на дерев’яних конструкціях. В результаті на фасаді утворились три трикутні фронтони. Живописець добре виявив матеріальність дерева в

порівнянні з побіленою стіною. Такий дах (дещо перероблений) існував і протягом XIX ст., що засвідчують фотографії [31].

На “Абрисі Чернігівському” 1706 р. Успенський собор зображений в центрі Єлецького монастиря. Напис на стрічці вгорі над монастирською огорожею засвідчує, що це саме Єлецький монастир. Під храмом напис: “каменна”. Успенський собор постав трибаневим – центральна баня з двохярусним завершенням та дві одноярусні бічні. Бані представлені так само, як і на іконі “Єлецької Богоматері”. Проте на “Абрисі” відсутня західна баня над хорами. А східної не видно за головною банею. На самому ж храмі в дійсності бічні бані мають два яруси, а центральна три. Можливо, ці додаткові яруси з’явилися пізніше у XVIII ст. Праворуч біля південного фасаду художник показав каплицю святого Іакова, освячену 14 вересня 1701 року. В цілому ж західний фасад представлений досить умовно. Чітко виділені лише пілястри, портал входу та вікна.

Отже, Успенський собор Єлецького монастиря відбудовано в 1670-х роках нових формах. Будівничі дбайливо поставились до пам’ятки XII ст., не порушуючи давніх конструкцій і форм. Надбудовано центральну баню, зведені менші бані над хорами та центральною апсидою. Ще дві бані постали з півдня і півночі трохи на захід від центру споруди. Успенський собор у композиції набув рис п’ятибаневого українського дерев’яного храму. Новий дах утворив на західному фасаді трикутні фронтони. Після завершення цих робіт Успенський собор Єлецького монастиря поєднав особливості архітектури Київської Русі та українського зодчества другої половини XVII – початку XVIII століть.

Іллінська церква в Чернігові зведена з цегли в XII ст. у мальовничому місці на південних схилах Болдиних гір на захід від Дитинця біля входу до Антонієвих печер. Первісно це був невеликий однобанний безстовпний храм з однією апсидою. Південна і північна стіни споруди влаштовані в одній площині з підпружними арками. Вхід до храму із заходу і півдня. У північній стіні зробили вхід до печер. Архітектурний декор фасадів досить скромний і простий. Його складають пілястри, карнизи та лиштва вікон. Фасади завершувались закомарами. Над невеликим бабинцем спочатку розмістились дерев’яні хори,

до яких можна було потрапити з верхньої частини гори. Будівлю вкривав тиньк з членуванням на квадрати. Іллінська церква внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 819/9.

Протягом тривалої історії споруда зазнавала пошкоджень і руйнувань. Проводились відновлювальні роботи. Про час провадження відбудовчих робіт в Іллінській церкві у дослідників немає єдиної думки. Одна з них висловлена відомим культурним і церковним діячем, письменником Дмитром Тупталом в своїй книзі “Руно орошенное”, перше видання якої вийшло в чернігівській друкарні 1680 р. Потім ця книга друкувалась у Чернігові в 1683, 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 роках. В передмові автор писав про будівельні роботи таким чином: “По збуреню Чернигова и всех градов злочестивым Батыем, который бурил землю Русскую року 6745, пустава през чetyреста и дванадцать лет, потым в року 7157 (1649), Божию церковь Пророка Ильи, при ней же и монастырь старанием и коштом благочестивого ктитора, пана Стефана Подобайло, бывшего полковника Черниговского, реставровал всечестный иеромонах Зосима Тышевич, игумен того ж монастыря” [32].

Про відбудовчі роботи в Іллінській церкві згадується і в літопису С. Величка 1720 р. в зв'язку із загибеллю в 1654 р. чернігівського полковника Стефана Подобайла під Старим Биховом. “Його припроваджено до Чернігова і поховано 20 вересня в Іллінському Чернігівському монастирі, бо цей монастир, який багато років стояв після Батисового розору занедбаний, він – таки, Подобайло, і відновив своїм старанням та коштом” [33]. С. Величко, вірогідно, запозичив ці відомості із вже згаданої книги “Руно орошенное” Дмитра Туптала.

Ці відомості повторювали автори в XIX ст. [34]. В XX ст. до них також звертались дослідники. І.О. Ігнаткін, Г.Н. Логвин, В.Д. Віроцький досить докладно описали зміни, яких набула Іллінська церква в результаті будівельних робіт середини XVII ст. На думку авторів храм в такому вигляді в основному дійшов до наших днів. Г.Н. Логвин долучив до своїх аргументів і зображення Іллінської церкви (правда, без його аналізу) на

титульному аркуші “Нового заповіту” чернігівського видання 1717 р. [35]. А.А. Карнабед дещо уточнив етапи перебудов. Згідно його міркувань у 1649 р. добудували дві невеликі бані – над апсидою і над хорами. Церква стала трибанною. Мабуть, у першій половині XVIII ст. із заходу на місці притвору-паперті побудовано новий притвор-бабинець, а з південно-східного боку ризницю. Над бабинцем звели нову баню замість декоративного верху попереднього століття. Іллінська церква набула сучасного вигляду. Автор подав графічні зображення південного фасаду храму станом на XII ст., а також на XVII і XVIII століття [36].

Деякі висновки про особливості архітектури та періодизацію будівельної історії Іллінської церкви опубліковані Л.А. Плешко в четвертому томі видання “Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР” та в паспорті на пам’ятку. Пізніше вони стисло повторені в інших виданнях [37]. До цього питання звернулась архітектор-реставратор М.М. Говденко. Вона зазначила, що архітектурні форми храму змінились не пізніше початку XVII ст. Ця думка ґрунтується на тому, що під час будівельних робіт в кінці XVI – на початку XVII ст. використана тонка жолобчаста цегла, яка (на думку автора) не зустрічається в датованих пам’ятках архітектури Чернігова XVII ст. Її розміри 35–37 × 16–17 × 4–4,5 см. Саме такою цеглою надбудовані стіни до рівня верху закомар. Для завершення фасадів влаштували багатопрофільні карнизи. Їхні залишки збереглися під дахом на давньоруській західній стіні. Над апсидою звели баню, яка існує до наших днів. Над бабинцем теж звели баню і храм став трибаним. До південно-східного кута споруди прибудували невелику ризницю. На той час ще залишався давньоруський бабинець, про що засвідчили залишки підлоги із жолобчастої цегли біля стін притвору.

Перебудови середини XVII ст. на думку М.М. Говденко полягали в розширенні храму шляхом прибудови до західного фасаду гранчастого об’єму на висоту і ширину давньоруської церкви. З цією метою розібрали давню західну стіну з порталом і бабинець. В нартексі ліквідували хори, замурували аркосолії і вхід з церкви до печер. На місці південного portalу зробили вікно. На склепінні західної прибудови звели баню, а попередню

розібрали. Від першої західної бані zostались лише залишки мурування на склепінні нартекса. Тоді ж надбудували центральну давньоруську баню. Всі бані стали багатоярусними. Після цих робіт Іллінська церква набула таких розмірів в плані – $27 \times 7,7$ м, а висота до даху досягла 8,7 м. В статті подано також повздовжні розрізи пам'ятки станом на XII, XVI та XVII століття, які близькі до раніше опублікованих А.А. Карнабедом [38]. Різниця полягає лише в датуванні етапів будівельних робіт. У А.А.Карнабеда замість XVI і XVII століть позначені XVII і XVIII століття.

В 1996–1999 роках співробітники Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” провели натурні дослідження Іллінської церкви, під час яких виявлено сліди кількох етапів реставрації споруди. Перший етап припадає на середину – другу половину XIII ст. Тоді було втрачено мурування конхи апсиди і значної частини її стіни. Для відбудови використана цегла другої половини XII – початку XIII століть. На другому етапі (XIV – 1630–1640-ті роки) відновлено мурування верхньої частини північної стіни, а також, можливо, склепіння бабинця. З цієї метою використана цегла, аналогічна тій, що у первісній будівлі, а також плінфа XIII ст. Третій етап відноситься до 1649 р. На кошти, надані чернігівським полковником С. Подобайлом, відновлено мурування апсиди майже на дві третини висоти. Імовірно, перероблені і перекриття. В усіх випадках використовувалась плінфа. Вона бралась із поруйнованих частин Іллінської церкви та з інших споруд Чернігова, які ремонтувались чи розбирались [39]. За дослідженнями М.В. Холостенка 1964–1965 років підлогу в Іллінській церкві у XVII ст. вимостили із червоної жолобчастої цегли по піску. Розміри цегли $35 \times 18 \times 5,5$ см та $30 \times 16 \times 5,5$ см. Таку саму підлогу зробили в тогочасній прибудові. Тоді ж у вівтарі підлогу виклали із керамічних плиток ($25 \times 25 \times 4$ см чи $27 \times 26 \times 4$ см) [40].

Натурні дослідження пам'ятки необхідно доповнити даними іконографічних матеріалів, які раніше активно не використовувались. На “Абрисі Чернігівському” 1706 р. Іллінська церква зображена досить схематично і лише пунктиром як невелика споруда з трьома банями. Деталі відсутні. Назва

споруди на плані не вказана. На титульному аркуші “Нового заповіту”, надрукованого в чернігівській друкарні 1717 р. ліворуч від зображення Троїцького собору бачимо Іллінську церкву. З боку Троїцького собору до неї ведуть сходи. Тут Іллінська церква представлена з трьома банями. Центральна баня має двохярусне завершення. Дві інші зображені більш схематично і мають завершення в один ярус. Тобто всі бані храму завершуються на один ярус менше, ніж спостерігаємо в наші дні. Біля апсиди з південної сторони можна бачити невелику прибудову – ризницю. Західна прибудова з невеликою банею не має зрізаних кутів (як у дійсності), а являє собою в плані прямокутник. Можливо, художник просто зпростив зображення.

Отже, найбільші відбудовчі роботи в чернігівській Іллінській церкві проведені в середині XVII ст. Саме в результаті цих робіт пам’ятка отримала той вигляд, який в основному дійшов до наших днів. Головна мета згаданих робіт полягала у відновленні храму, тобто із вже раніше поруйнованої і відремонтованої споруди зробити діючу церкву згідно вимог свого часу. Для цього вимагалось, щоб відбудована споруда мала більшу площу. Залишки давньоруської будівлі не зносились, не руйнувались, а використовувались для зведення споруди XVII ст. Будівничі тактовно залишили давню планову побудову – тридільність. Вони тридільну споруду з однією банею доповнили ще двома банями – зі сходу й заходу. В результаті Іллінська церква стала тридільною з трьома банями і таким чином продовжила традицію українських дерев’яних церков. Показово, що нові бані мають світлові барабани, як і давньоруська центральна. Іллінська церква в об’ємно-просторовій композиції та архітектурному декорі набула рис українського зодчества XVII–XVIII століть і чудово вписалась в мальовничий ландшафт околиці Чернігова. Будівля розширилась на захід і з’явилися додаткові площі в ризниці. Зміни відбулися також в інтер’єрі – храм став краще освітленим. Додатково на місці закладеного південного portalу зробили вікно. Можна припустити, що в першій половині XVIII ст. всі бані отримали ще один ярус і Іллінська церква набула в основному сучасного вигляду. Під час будівельних робіт 1890 р. планову побудову і конструкції будівлі збережено. Додаткових вікон і

дверей не пробивали [41].

П'ятницька церква в Чернігові є справжньою перлиною давньоруської архітектури останнього періоду її розвитку. Охоронний номер 815. Звели її чернігівські майстри на торговому майдані в кінці XII – на початку XIII століть. Цей храм має порівняно невеликі розміри в плані – $11,5 \times 15$ м. Висота до zenіту купола складає 27 м. П'ятницька церква – це хрестово-купольна споруда з чотирма стовпами, трьома навами і трьома апсидами зі сходу. Єдиний купол увінчує циліндричний підбанник, який спирається на прямокутну основу через триступеневу систему злегка стрільчастих арок-закомар. Вони позначають на фасадах центральну наву. Бічні нави перекриті чвертьциркульними склепіннями. Разом вони утворюють на всіх чотирьох фасадах трилопатеві завершення.

В оздобленні споруди декоративні якості цегли використані в повній мірі. Пілястри, аркатурні пояси, декоративні ніші, перспективні портали виконані з цегли-плінфи. Апсиди оздоблені струнками напівколонками. Над ними пояс аркових ніш і карниз. Застосований також сітчастий ромбовидний поребрик. Поміж вікнами підбанника – тонкі напівколонки, а під карнизом – аркатурний фриз. Існує припущення, що будівничим П'ятницької церкви був зодчий Милоніг (християнське ім'я Петро) [42].

Як вважається, П'ятницька церква зазнала пошкоджень в 1239 р. під час нашествия монголо-татар. Про відновлення і перебудови в XVII ст. автори найчастіше лише згадували про це, не вдаючись у деталі. Називалось при цьому ім'я чернігівського полковника, а згодом генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, за сприяння якого проводились ці роботи. Джерелом для таких думок, мабуть, була епітафія (надгробок) над похованням В.Дуніна-Борковського в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові. Сама епітафія, написана на металевій пластині, не збереглася. Але її текст неодноразово публікувався і ми можемо звернутись до цього джерела. У досить розлогому віршованому тексті епітафії нас цікавлять два рядки, в яких написано таке:

“Он от основанія девичу обитель
Воздвиге и бысть оной прещедрый кормитель” [43].

В XVII–XVIII століттях П'ятницькій монастир існував як дівочий. Крім П'ятницької церкви до його складу входили дзвіниця з храмом Прокопія, трапезна та келії [44]. М.С. Марков, мабуть виходячи з процитованих рядків надгробку, вказав у своїй праці, що П'ятницька церква після відновлення освятили в 1676 р. Тоді ж за сприяння В. Дуніна-Борковського монастир обнесли дерев'яною огорожею і збудували з дерева келії. Автор вважав, що тоді й був заснований П'ятницькій дівочий монастир у Чернігові [45]. Отже, вперше П'ятницька церква була відновлена в XVII ст. в 1670-х роках. На думку Г.Н.Логвина тоді зробили нову покрівлю [46].

Більш ґрунтовні роботи проведені в 1690-х роках. Відносно цього етапу відновлення П'ятницької церкви єдиної думки не існує. А.А. Карнабед, Л.А. Плешко, В.Д. Віроцький та автор статті про П'ятницьку церкву в енциклопедичному довіднику “Чернігівщина” писали, що в 1690-х роках над західною стіною та зі сходу звели барокові фронтони, а бані надали багатоярусне завершення, властиве для української архітектури того часу. Більш значні зміни в загальному вигляді храму відбулися після пожежі 1750 року та в XIX ст., коли з'явилися прибудови з південного, західного і північного боку. Церква стала семибанною разом з невеликим баньками на апсидах. В 1818–1820-х роках за проектом А. Карташевського із заходу збудована дзвіниця-ротонда [47].

Г.Н. Логвин зазначив, що після пожежі 1750 р. в 1755 р. П'ятницьку церкву не лише відновили, а й розширили. З північного боку зробили прибудову. Над нею і над трьома апсидами звели невеликі грушовидні бані. До центральної бані добудували бароковий двохярусний верх [48]. П.М. Савицький відносив появу фронтонів, вибагливих баньок і ліпних прикрас до середини XVIII ст. (після пожежі 1750 р.) [49]. Розбіжності у вирішенні цього питання пояснюються відсутністю достатніх натурних досліджень залишків фундаментів прибудов у землі та ретельного аналізу зразків використаної цегли.

Внести ясність може допомогти зображення П'ятницького монастиря на “Абрисі чернігівському” 1706 р. Монастирська огорожа позначена умовно у вигляді трапеції. Вгорі на стрічці напис: “Пятницкий девичей монастир”. В центрі території

монастиря намальовано П'ятницьку церкву, звернену до глядача своїм західним фасадом. Підцентральним входом напис "каменна". Те, що це саме П'ятницька церква, засвідчує зображення portalу входу у прибудові до західного фасаду, увінчаної невеликою банею. Обабіч від центрального об'єму бачимо південну і північну прибудову з банями. У кутах між ними та західною прибудовою намальовано дещо нижчі об'єми з вікнами. Центральна баня має лише два яруси, а не три (як можна бачити на фотографіях храму, зроблених до 1941 р.). На цьому рисунку пам'ятки жодних слідів західного фронтона марно відшукати. А східного не можна було б побачити, навіть якщо б він існував на той час. Можна припустити наявність східної бані, закритої центральним підбанником. Автор "Абрису чернігівського" намітив головні об'єми і елементи, а на дрібні деталі не звернув уваги. Подібне зустрічається і в зображенні інших пам'яток.

Отже, можна констатувати проведення в 1670–1690-х роках значних відновлювальних робіт у П'ятницькій церкві. Їхня мета полягала в розширенні приміщення храму. Для цього з півночі, заходу та півдня звели прибудови, увінчані банями. Цілком вірогідно, із сходу з'явилась ще одна баня. Разом вони відтворили композицію українських п'ятибанних церков, витворених спочатку в дереві, а згодом і мурованих. Дещо пізніше зроблені добудови, в результаті яких церква стала семибанною. Над східною і західною стіною звели фронтони із стовпчиками-ріпідами. В результаті П'ятницька церква стала більшою за площею, а вигляд споруди набув мальовничості й виразності.

Г.Н. Логвин неодноразово висловлював думку про причетність до відбудовчих робіт у П'ятницькій церкві в 1690-х роках відомого архітектора І.П. Зарудного. Він спирався у своїх твердженнях на подібність деяких елементів (фронтонів) у П'ятницькій церкві Чернігові та Миколаївському і Богоявленському соборів у Києві, збудованих у 1690-х роках московським архітектором Й.Д. Старцевим. Можливо, тоді в Києві працював з майстрами із Москви і І.П. Зарудний. Г.Н. Логвин зазначив, що вперше міркування про участь І.П. Зарудного у зведенні двох згаданих київських соборів висловив І.Е. Грабар. На думку

Г.Н. Логвина, це припущення І.Е. Грабаря підтверджують як історико-архітектурний аналіз, так і історичні обставини. Знаючи І.П. Зарудного як талановитого архітектора, Петро І запросив його до Москви, а щоб компенсувати гетьману І. Мазепі втрату досвідченого фахівця, надсилає до Києва московського зодчого Й.Д. Старцева. На користь цього свідчить тотожність деяких деталей архітектури П'ятницької церкви в Чернігові кінця 1690-х років і київських Богоявленського та Миколаївського соборів. Г.Н. Логвин не вказав, в якому виданні опубліковано згадане припущення І.Е. Грабаря [50].

Вірогідно, мались на увазі друковані праці 1950–1960-х років про московську архітектуру початку XVIII ст. та творчість І.П. Зарудного. В них І.Е. Грабар наголошував на міцних зв'язках І.П. Зарудного та Й.Д. Старцева й це навело на думку про їхню спільну роботу на зведенні в Києві згаданих храмів. Адже в кінці 1690-х років Й.Д. Старцев виступав не лише як зодчий, але часто брав підряди на будівництво. Це вимагало витрачати багато часу на поїздки до різних міст і доручати роботу своїм досвідченим помічникам. Крім того, архітектура тих київських храмів помітно відрізняється від попередніх робіт Й.Д. Старцева, тому й виникла думка про співпрацю з місцевим зодчим [51]. Варто зауважити, що І.Е. Грабар не взяв до уваги роль смаків замовників в тогочасній архітектурно-будівельній практиці. А вони якраз справляли вирішальний вплив на творчість зодчих. Про це свідчать конкретні приклади з історії архітектури як України, так і Росії. Але на нашу думку, все таки не слід виключати можливості співробітництва І.П. Зарудного з Й.Д. Старцевим в Києві і його роботи в Чернігові.

Про життєвий і творчий шлях Івана Петровича Зарудного відомо не дуже багато. Він народився в родині української козацької старшини. Рік і місце народження залишаються невідомими. У 1680-х роках навчався в Києво-Могилянській колегії. Там на нього звернув увагу професор Стефан Яворський, який надавав всіляку підтримку своєму підопічному протягом багатьох років. Вважається, що після Києва І.П. Зарудний продовжив освіту в університетах Італії. Повернувшись до України, деякий час відбував службу в гетьманській канцелярії в Батурині, а згодом

в Ромнах і Києві. У документах Малоросійського приказу зафіксовано перший приїзд І.П. Зарудного до Москви 30 грудня 1690 р. за дорученням гетьмана І. Мазепи в справах церковного будівництва в Україні. Цей факт засвідчив обізнаність молодого фахівця в будівельній справі. В 1690-х роках кілька разів бував у Москві. Можливо, прилучився до зведення Миколаївського (1690–1696 рр.) та Богоявленського (1690–1693 рр.) соборів у Києві, де керував Й.Д. Старцев. В 1696 р. за проектом І.П. Зарудного в Москві збудована з дерева триумфальна арка на честь здобуття турецької фортеці Азов.

Після призначення у квітні 1700 р. Стефана Яворського рязанським митрополитом І.П. Зарудний повертається в 1701 р. до Москви. Там виконує відповідальні завдання – будує за своїми проектами. Серед них виділяється церква архангела Гавриїла (1704–1707 рр.), яка більше відома як Меншикова вежа. На той час вона стала найвищою спорудою Москви. Можливо, брав участь у зведенні Спаського собору Заіконоспаського монастиря, в якому знаходилась Московська слов'яно-греко-латинська академія, та церкви Івана Воїна на Яким'янці. З 1707 р. І.П. Зарудний здійснював контроль над всіма архітекторами та художниками Росії. Через деякий час керував відділом Оружейної палати, в якому створювались проекти і робились іконостаси для церков Росії. Сам І.П. Зарудний розробив сім проектів іконостасів. З них збереглися лише два – в Петропавлівському соборі в Петербурзі (1722–1724 рр.) та в Преображенському соборі в Талліні 1722 р. Збудував шпиталь і будинок синоду. Можливо, кам'яницю І. Мазепи в Москві. Певний час виконував обов'язки “головного над житлами” в Москві, тобто був головним архітектором міста. Працював як архітектор, художник, різьб'яр. Помер 1727 р. в Петербурзі [52].

Дослідник творчості І.П. Зарудного О.Б. Мозгова налічувала 34 його твори [53]. Відомий з публікацій текст указу Петра І від 1707 р. про призначення І.П. Зарудного головним наглядачем над писанням ікон в державі. Зокрема в Указі зазначено: “И ведать ему, Ивану (Зарудному) с ведома преосвященного Стефана митрополита: а за высочайшую честь, святых икон и в благопотребном изуграфстве управительного надсмотрения

писатися ему, Ивану, суперинтендентором” [54].

В світлі всього викладеного вище можна визнати вірогідність праці І.П. Зарудного в Чернігові над відновленням П'ятницької церкви в 1690-х роках. В такому випадку саме І.П. Зарудному багато в чому могло належати створення барокового образу чернігівської перлини давньоруського зодчества.

Отже, в XVII ст. будівничі зберегли первісну основу П'ятницької церкви в Чернігові. Всі прибудовий надбудови начебто футляром вкрили витвір зодчих Київської Русі. Як засвідчив малюнок храму 1706 р. на “Абрисі чернігівському”, замість одnobанної церкви постала споруда з виразними композиційними рисами українського п'ятибаневого храму. Додаткові чотири бані розташувались навколо центральної за осями схід–захід і північ–південь. Домонгольську будівлю вдягнули у барокові шати, які надали їй архітектурному образу нової естетичної якості.

Визначні чернігівські пам'ятки давньоруської архітектури протягом століть нагадували народу про славу предків, про героїчні часи Київської Русі. В конкретній історичній обстановці другої половини XVII – початку XVIII століть відбудові давніх споруд Чернігова надавалось важливого політичного значення. Відбудовані перлини давньоруської архітектури Чернігова XI – кінця XII – початку XIII століть справили вплив на формування стилістичних рис українського зодчества того часу. Чернігівський Спасо-Преображенський собор певною мірою типологічно вплинув на створення такої визначальної пам'ятки української архітектури другої половини XVII ст. як Троїцький собор у Чернігові. За зразком саме Троїцького собору звели Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен, Миколаївський та Богоявленський собори в Києві. Вельми важливою для формування національних рис українського зодчества стала східно-слов'янська композиційна ідея. На думку відомого дослідника давньоруської архітектури Ю.С. Асєєва вона полягала в наростанні форм вгору до центру об'ємно-просторової композиції і яскраво виявилась в чернігівській Катерининській церкві.

Будівничі другої половини XVII – початку XVIII століть як правило зберігали первісну конструктивну основу давньоруських

споруд. Зміни з'явилися в конструкціях дахів, які влаштовувались не безпосередньо по склепінням (як у Київській Русі), а над склепіннями. Замість напівциркульних закомар на фасадах постали трикутні фронтони. Все це суттєво змінило силует давньоруських споруд. Пружні грушовидні завершення бань в кілька ярусів надали зовсім іншого характеру художньому образу будівель.

В тих випадках, коли треба було відбудовувати поруйновані споруди (Борисо-Глібський та Успенський собори), зодчі надавали їм композиційних рис українського храму з п'ятьма банями. Причому бані розміщувались над кубічним об'ємом споруди по сторонам світу як у п'ятизрубних храмах з дерева чи мурованих церквах кола чернігівської Катерининської церкви. До Іллінської та П'ятницької церков з метою розширення площі зробили прибудови. В результаті Іллінська церква набула характерних рис українського тридільного храму з трьома банями, а П'ятницька церква рис вже згадуваного центричного храму з п'ятьма банями. В усіх цих спорудах поєдналися особливості архітектури Київської Русі та українського зодчества другої половини XVII – початку XVIII століть. Життєдайні багатовікові традиції стали важливим чинником подальшого розвитку архітектури українського народу.

1.4. НОВЕ КУЛЬТОВЕ БУДІВНИЦТВО

На “Абрисі чернігівському” 1706 р. намальовано й позначено 15 культових будівель. Крім п’яти відбудованих пам’яток доби Київської Русі бачимо дерев’яні і муровані храми, збудовані у другій половині XVII – початку XVIII століть, які не збереглися до наших днів. Неіснуючим чернігівським храмам свого часу була присвячена спеціальна стаття П.М. Добровольського “Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы гор. Чернигова”, надрукована в “Черниговских епархиальных известиях” за 1908 р. (№ 6–14). Автор спирався в основному на відому працю О.Ф. Шафонського, тому вважаємо за доцільне звертатись до першоджерела.

У східній частині Верхнього замку на “Абрисі” зображений тризрубний храм з трьома банями, поставлений з дерева. Якщо споруда мурована, це окремо зазначалось. Напис над ним засвідчує, що перед нами Михайлівська церква. Як писав О.Ф. Шафонський, в 1691 р. чернігівський воєвода Богдан Полубін за клопотаннями солдат і стрільців гарнізону збудував у Верхньому замку дерев’яну церкву Михайла і Федора. Її можна ідентифікувати з церквою, намальованою на плані. Через недостатню збереженість її в 1760-х роках розібрано й передано до села Халявин (нині Чернігівський район Чернігівської області). Це ж саме повторив і М. Марков [1]. У Розписному списку Чернігова 1701 р. дерев’яна церква Михайла і Федора у Верхньому замку названа “ною” [2].

У першому черкаському замку на схід від Спасо-Преображенського собору ближче до фортечної стіни намальована мурована церква з трьома банями. Вгорі на рівні бань напис: “Воскресенская”, а внизу: “каменная”. Центральна баня має два яруси. Можливо, поруч дзвіниця. О.Ф. Шафонський зазначив, що Воскресенська церква зведена в 1682 р. заходами В. Дуніна-Борковського. В середині XVIII ст. почала руйнуватись, а в 1772 р. повністю розібрана. Цегла з цієї будівлі пішла на мурування нової Воскресенської церкви на цвинтарі. Туди ж перенесли іконостас і начиння [3]. Ця споруда збереглася до наших днів. В епітафії біля поховання В. Дуніна-Борковського в Успенському соборі Єлецького монастиря були такі слова:

“Его тшанія дело и храм Воскресенський
Каменный, его память храм Благовещенский,
Их же создав, оукраси иконами зело,
Чая себе от Бога мзды за сіе дело” [4].

Тут згадується і Благовіщенська церква, яка на “Абрисі чернігівському” зображена дерев’яною п’ятизрубною з п’ятьма банями. На рівні бань можна побачити напис: “Благовещенска”. О.Ф. Шафонський підтвердив, що вона збудована чернігівським полковником В. Дуніним-Борковським. Рік побудови не названий [5]. Дослідження Б.О. Рибаківа 1946–1947 років виявили, що дерев’яна церква Благовіщення споруджена на місці мурованої давньоруської, згаданої в літопису під 1186 роком. Вона дуже постраждала в середині XIII ст. і згодом її розібрали. В 1676 р. на місці мурованої церкви збудували нову Благовіщенську з дерева. При цьому у давньому муруванні зробили отвори для дерев’яних стояків. Новий вівтар знаходився точно на місці старого. Підкупольний простір давньоруського храму залишився поза межами нової церкви. Вважається, що дерев’яна церква пізніше згоріла [6].

Згідно “Абрису чернігівського” 1706 р. Богословська дерев’яна церква знаходилась дещо на північний захід від Верхнього замку на території Першого черкаського замку. Вона намальована тризрубною з трьома банями. Над центральною двохярусною банею напис: “Богословская”. Із заходу біля неї позначено невеличкий тамбур. О.Ф. Шафонський зазначав, що Богословська церква поставлена з дерева поблизу замка. Ким і коли збудована, автору невідомо [7]. На нашу думку, храм збудували у другій половині XVII ст. Існують відомості про надання для будівництва цього храму з вівтарем гетьманом І. Мазепою понад 5000 золотих [8].

У східній частині Другого черкаського замку (посаду) представлена дерев’яна церква з п’ятьма зрубами і п’ятьма верхами. Із заходу проглядає прибудова з невеликою банею. Всі завершення мають по два яруси. Зверху напис: “Николаевская”. Можна припустити наявність опасання. О.Ф. Шафонський писав, що в 1732 р. збудували нову дерев’яну Миколаївську церкву спільним коштом на місці “обветшалой” дерев’яної

церкви тієї ж назви [9]. Згідно нинішньої топографії Чернігова місцезнаходження Миколаївської церкви можна визначити початком сучасної вулиці ім. Горького трохи вбік до Стрижня по Миколаївській вулиці.

У західній частині Другого черкаського замку зображена дерев'яна тризрубна церква з трьома банями в два яруси та дзвіницею із заходу. Споруда оточена опасанням. Вгорі напис: “церква Здвиження”. О.Ф. Шафонський писав, що церква Здвиження знаходилась на одноіменній вулиці і згоріла в 1770 р. Неподалік від того місця в 1759–1778 роках збудована нова церква того ж імені [10]. Нині це місце можна визначити у дворі магазину “Янтар” на проспекті Миру, 19. На території Третьяка між Другим черкаським замком та Єлецьким монастирем на “Абрисі” намальована дерев'яна тризрубна церква з трьома банями. Вгорі напис: “церква Покровская”. За свідченням О.Ф. Шафонського в 1764 р. її розібрали й поставили нову церкву з дерева [11]. На цьому ж мальованому плані у заплаві річки Десни навпроти мурованої Катерининської церкви зображений курган з невеликою дерев'яною капличкою.

Три бані первісно мала мурована каплиця в ім'я святого Якова, зведена як усипальниця чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба, померлого 9 серпня 1698 р. в Чернігові. Приземкувата споруда примикає на всю довжину південної стіни до Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря. На початку ХХ ст. в архіві Єлецького монастиря зберігався документ про освячення цієї каплиці. В ньому зазначено, що вона освячена чернігівським архієпископом І. Максимовичем 14 вересня 1701 р. Зведена будівля чернігівським полковником Юхимом Лизогубом – сином покійного Якова Лизогуба [12]. Почали будувати каплицю, вірогідно, в кінці 1690-х років і до осені 1701 р. роботи завершили. Праворуч від дверей у зовнішню стіну вмурована плита з каменю, на якому накреслені слова епітафії Я.К. Лизогуба. Об'ємно-просторова композиція та планова побудова каплиці святого Якова походить від українських дерев'яних церков з трьома зрубами й трьома банями. Ширину в плані зумовили, мабуть, розміри залишків прибудов до Успенського собору часів Київської Русі. Гранчаста апсида каплиці нагадує про дерев'яний

зруб. Це було поширено в той час у мурованій архітектурі. Ребра граней на фасадах позначені пілястрами.

Висота каплиці сягає десь третини висоти південного фасаду Успенського собору, а маківки бань ледь не дійшли до рівня даху. Лиштва вікон та загальна планова побудова каплиці виявляють спорідненість з тогочасними кам'яницями (наприклад, з будинком полкової канцелярії у Чернігові). Ми вже згадували раніше про інтенсивну будівельну діяльність Лизогубів у Чернігові та Седневі. Для цього були необхідні досвідчені зодчі та кваліфіковані будівельники. Можливо, що той самий колектив, який будував чернігівський будинок полкової канцелярії, був задіяний і для зведення каплиці святого Якова. Не треба забувати про початок будівництва заходами Лизогубів в той же самий час мурованої Катерининської церкви в Чернігові. Отже, каплиця святого Якова в об'ємно-просторовій композиції наслідувала тридільні трибаневі українські церкви. В архітектурному декорі фасадів будівлі відчувається рука московського майстра.

Введенська церква з трапезною Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 819/3. Будівля привернула до себе увагу вже у XVIII ст. У 1720 р. її зображення з'явилося на титульному аркуші чернігівського видання "Правила к божественному причащенію". Споруда представлена досить схематично. Господарські приміщення із заходу, які збереглися, відтворені на гравюрі. Це засвідчує, що художник вибрав точку зору перед західним фасадом Троїцького собору, який представлений ліворуч. Головна баня Введенської церкви має два яруси. Виступи західних прибудов із півдня і півночі позначені зверху хрестами. Це зображення засвідчило, що споруда дійшла до наших днів без особливих змін в своїх формах. Зміни торкнулись головним чином завершень бань.

В літературі Введенська церква згадувалась доволі часто. Мабуть, вперше згадка про неї з'явилась у праці О.Ф. Шафонського про Чернігівське намісництво 1786 р. Навіть у такому ґрунтовному виданні як "Историко-статистическое описание Черниговской епархии" не вміщено нових докладних відомостей

про будівлю. На початку ХХ ст. О. Єфимов зафіксував незадовільний стан споруди і подав крім року зведення церкви (біля 1677 р.) також її головні розміри. Всередині довжина складала 23 аршини, ширина 11 аршин, а висота до 15 аршин [13]. В.Л. Модзалевський та П.М. Савицький зазначали в 1914 р., що Введенську церкву псують форми перекриття, які постали десь 1808 р. після пожежі. Завершення бань не мають витончених обрисів, властивих іншим українським церквам [14].

В післявоєнний час про Введенську церкву йшлося майже у всіх працях з історії української архітектури і мистецтва, а також в довідкових виданнях. З-поміж них варто виділити дослідження Д.Н. Яблонського та М.П. Цапенка, в яких вони звернулись до аналізу загальної композиції та пластичного оздоблення фасадів, визначили місце пам'ятки в розвитку архітектури того часу [15]. Всі автори одностайні в тому, що Введенська церква з трапезною є найкращим зразком цього типу будівель у другій половині ХVІІ – початку ХVІІІ століть.

В літературі набула поширення думка, що Введенська церква збудована в 1677–1679 роках. Як уже зазначалось, у другій половині ХІХ століття богослужіння у Введенській церкві не велось. У ХХ ст. після закриття чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Введенська церква з трапезною палатою використовувалась як складське приміщення. В 1970-х роках постало питання більш раціонального використання пам'яток архітектури для потреб туристичної галузі. На кафедрі основ архітектури Київського інженерно-будівельного інституту колектив фахівців (кандидат архітектури В. Савченко, архітектори О. Заварова, Л. Добровольський, Л. Василенко) опрацював проект пристосування споруд чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря під туристичний центр. Трапезний надавалась функція, яка відповідала первісному призначенню споруди і тому планували влаштувати там ресторан. Це дозволило планувальну і функціонально-технологічну схему ресторану поєднати з плануванням пам'ятки. Інтер'єр ресторану “Трапезна” пропонувалось вирішити за принципом “нюансності”, коли тлумачення нових елементів підпорядковувалось особливостям архітектури другої половини ХVІІ ст.

Головна увагу приділялась інтер'єру споруди. Меблі і обладнання планувалось розмістити таким чином, щоб вони не порушували первісну композицію будівлі. В проєкті акцентована архітектура трапезної зали із склепіннями і розпалубками, які утворюють чіткий ритм і створюють атмосферу урочистості і піднесеності. Інтер'єри в проєкті вирішувались з максимальним лаконізмом і строгістю – прості, побілені стіни, темні меблі з матовою поверхнею, ковані ґрати на вікнах. Автори проєкту намагались втілити ідею “братства” присутніх на трапезі [16]. Загалом цікавий і актуальний для того часу проєкт через певні причини не був виконаний.

В 1980-х роках у Введенській церкві проведені реставраційні роботи. Для створення проєкту реставрації група фахівців під керівництвом архітектора В.І. Маркіза зробила обміри пам'ятки, ретельно обстежила споруду, її конструктивні елементи. В ході досліджень підтвердилась одночасність побудови основних частин споруди. і визначилась думка про більш раннє датування зведення пам'ятки. Реставраційне завдання затверджено Держбудом УРСР 24 грудня 1982 р. Після комплексних наукових досліджень опрацьовано ескізний проєкт реставрації споруди в первісних формах із відтворенням втрачених елементів. Можна назвати важливим відтворення гранчастої прибудови до південного фасаду. Правильність цього підтверджена спеціальними дослідженнями фундаментів і існуючого мурування стін. Автори проєкту завдяки графо-аналітичному аналізу визначили схему пропорційних відношень будівлі і обґрунтовано запропонували архітектурне вирішення форм даху й бань. В цьому конкретному випадку метод повної реставрації Введенської церкви був обґрунтованим і переконливим [17]. Після завершення реставраційних робіт Введенська церква з трапезною постала в первісній красі. В кінці 1980-х років в Троїцько-Іллінському монастирі відкрилось духовне училище, головний Троїцький собор став діючим. Будинок трапезної з Введенською церквою використовується за своїм первісним призначенням.

Як відомо, у другій половині XVII ст. сформувались два типи монастирських трапезних. Одноповерхова, видовжена по горизонталі – українська. Двоповерхова, з вертикальною

спрямованістю представляла російський варіант цього типу споруд [18]. Трапезна з Введенською церквою репрезентує українську традицію, а трапезна з церквою Всіх Святих на підкліті, яка увійшла до складу сучасного будинку чернігівського Колегіума, – російську. Пам'ятка Троїцько-Іллінського монастиря, про яку йде мова, покликана виконувати кілька функцій і поєднала Введенську церкву, безстовпний трапезний зал, сіни, кухню та службові приміщення. Її об'ємно-просторова композиція лінійна, витягнута вздовж осі схід-захід. Чернігівська пам'ятка стала зразком для інших споруд. Її загальну планувальну структуру повторили в трапезних Михайлівського та Видубицького монастирів у Києві, а також Гамаліївського та Густинського монастирів. На відміну від згаданих споруд чернігівська пам'ятка має дві бані. Дві бані мала також церква Всіх Святих з трапезною, яка є складовою частиною будинку Колегіума. Мабуть, в цьому виявилась певна чернігівська традиція.

Трапезна Троїцько-Іллінського монастиря традиційно складається з цілого ряду приміщень, з'єднаних між собою. У східній частині безстовпна Введенська церква з однією навою. Введенська церква орієнтована повздовжньою віссю на схід так само, як і головний храм монастиря Троїцький собор, що постав поряд. Це свідчить про єдиний задум зведення споруд Троїцько-Іллінського монастиря. Гранчаста апсида перекрита зімкнутим склепінням, яке увінчує баня із світловим підбанником. Церковну наву утворює четверик, який через плоскі паруси переходить у восьмирік. Його в свою чергу перекриває зімкнуте склепіння з банею також із світловим барабаном. Трапезна зала перекрита півциркульним склепінням з розпалубками над вікнами. Сіни і господарчі приміщення перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками. Відновлена прибудова до північного фасаду первісно, мабуть, була перекрита зімкнутим склепінням.

Наявність цієї прибудови підтвердили не лише натурні дослідження напередодні та під час проведення реставраційних робіт, а й графічні зображення. Дослідники досі не звертались до зображень Введенської церкви на сторінках чернігівських стародруків. Це можна пояснити і складністю ідентифікації. Перше зображення Введенської церкви, на нашу думку,

можна бачити в нижній частині рамки на титульному аркуші чернігівського видання “Нового заповіту” 1717 р. Вона виконана в техніці гравюри на дереві. Праворуч від Троїцького собору художник зобразив видовжену споруду із завершенням. На фасаді, зверненому до собору, проглядають віконні отвори. Зображення споруди схематичне й умовне. Причому вона представлена не повністю. Лише її східна частина видніється із-за постаті Антонія Печерського.

В 1720 р. в чернігівській друкарні вийшло друком “Правило к божественному причащенію”. В нижній частині рамки на титульному аркуші (гравюра на дереві) вміщено панорамне зображення споруд чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. В центрі представлено Троїцький собор, ліворуч на деякому узвишші височить Іллінська церква. Її зображення досить схематичне, але можна побачити, що храм має три бані. Праворуч від Троїцького собору дещо в глибину зображений західний фасад Введенської церкви з трапезною, а також монастирська огорожа. Раніше ми ідентифікували це зображення з Іллінською церквою цього ж монастиря [19]. Нині погляд змінився. Розташування споруд в панорамі Троїцько-Іллінського монастиря відповідає дійсному і цим повторює подібне зображення на титульному аркуші “Нового заповіту” 1717 р. Саме це зображення трапезної із Введенською церквою підтверджує наявність первісної прибудови до північного фасаду споруди біля входу. Розташування споруд в панорамі відповідає дійсному і повторює подібне зображення на титульному аркуші “Нового заповіту” 1717 р.

Для зведення Введенської церкви використали цеглу темного вохристого кольору на вапняному розчині. Розміри цегли складають переважно $32 \times 16 \times 5,5$ см. В акті обстеження технічного стану пам’ятки від 26 лютого 1981 р. зазначалось, що стан мурування на той час був задовільний [20]. За характером пластичного оздоблення фасадів Введенська церква з трапезною нагадують інші чернігівські пам’ятки і перш за все будинок полкової канцелярії. На відміну від останнього фасади Введенської церкви мають нерівноцінне вирішення. Головним є північний фасад, звернений до Троїцького собору. Його пластичне оздоблення виділяє кожну частину споруди і виявляє її функціональне

призначення. Вони виділяються перш за все різним ритмом вертикальних членувань. Трапезний зал в центрі акцентований чітким ритмом напівколоннок з поясками, які чергуються з темними амбразурами віконних отворів. Напівколонки на фасаді Введенської церкви розставлені більш широко і вони зорозово дещо зупиняють рух від центральної частини споруди. Оздоблення фасадів сіней та відновленої прибудови складають пілястри та лиштви вікон з напівколоннок та трикутних фронтончиків. Споруду оперізують з усіх боків цоколь та карниз. Другорядний південний фасад має досить скромне оздоблення, яке складається з нешироких пілястр. Грані восьмимериків церкви підкреслюють пілястри з позначеними капітелями. Трапезну залу і господарські приміщення перекриває спільний дах із заломом, вкритий бляхою. Під час реставраційних робіт відтворено кольорову гаму пам'ятки. На жовтаво-вохристому тлі стін соковито і рельєфно виступають побілені елементи архітектурного декору. Насичений брунатний колір цоколю контрастно підкреслює вишуканість форм оздоблення.

Трапезна зала всередині затишна. Її пропорції і членування масштабні до людини. Стримані декоративні елементи надають інтер'єру інтимного і скромного характеру. Художньому образу Введенської церкви властиві цілісність загальної композиції і переконлива виразність соковитих деталей архітектурного декору, в яких яскраво виявились барокові риси.

Отже, Введенська церква з трапезною чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря зведена в 1670-х роках, можливо, московським майстром. Вона займає важливе місце в ансамблі монастиря. В 1980-х роках проведена повна реставрація пам'ятки. На основі обстежень і натурних досліджень відновлено гранчасту прибудову до північного фасаду. Правильність такого рішення реставраторів підтвердили розглянуті нами зображення Введенської церкви на сторінках чернігівських стародруків. Чернігівська пам'ятка представляє українську традицію зведення таких споруд, хоча в цілому повторено прийом, розроблений у московському зодчестві XVII ст. Відмінність полягає у відсутності підкліту і появи другої бані над приміщенням церкви. Чернігівська споруда стала зразком для побудови трапезних інших монастирях

України. Введенська церква з трапезною є видатною пам'яткою української архітектури, в якій яскраво виявились (особливо в декорі фасадів) барокові тенденції.

Кожного, хто під'їжджає по шосе до Чернігова з боку Києва, зустрічає струнка, біла й ошатна споруда на високому пагорбі. Це – мурована Катерининська церква. Вона одразу привертає увагу подорожніх своїм чітким силуетом і пружними позолоченими банями. Як видатну пам'ятку української архітектури чернігівську Катерининську церкву внесено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 816.

Перше писемне свідчення про Катерининську церкву належить О.Ф. Шафонському. В 1786 р. в своїй праці про Чернігівське намісництво (вийшла друком у Києві 1851 р.) він зазначив, що церква зведена коштом і стараннями померлих братів Семена і Якова Лизогубів згідно заповіту їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба. Якого року це сталося – не відомо. Але відомо, що освячена Катерининська церква в 1715 р. чернігівським архієпископом Антонієм Стаховським [21]. Про походження таких відомостей автор не вказав. У топографічному опису Чернігова кінця XVIII ст. зафіксовано наявність біля Катерининської церкви дерев'яної дзвіниці [22].

Додав відомостей про Катерининську церкву Філарет Гумілевський. Він навів навіть кількість вікон у будівлі – 40. На його думку це робить споруду світлою всередині і красивою зовні. Мабуть, вперше зафіксовано стан первісного іконостасу на 1860-і роки. Важливе значення мала публікація напису на зворотньому боці ікони Спасителя з давнього іконостасу, яка не збереглась. Напис свідчив, що “року 1715 стали иконы сии трудами Якима”. Ф. Гумілевський опублікував також напис на Євангелії московського друку 1688 р.: “Подал до церкви мурованой Катерининской черниговской раб божий Іаков Ефимович Лизогуб, генеральний бунчужний, року 1715 апр. 14”. Інше Євангеліє львівського друку 1690 р. “дано до храму св. великомученицы Екатерины рабом божим Ерофеем Петровым року 1698”. Ф. Гумілевський зробив висновок, що в цьому написі малась на увазі більш рання дерев'яна церква, яка стояла на цьому

місці [23].

П.М. Савицький в 1914 р. у спільній праці з В.Л. Модзалевським про давнє мистецтво Чернігова головну увагу приділив опису споруди. Він відзначив, що Катерининська церква виділяється серед інших храмів, які відтворили форми української народної дерев'яної архітектури. Вона найбільш цілісна і грандіозна. Автор майже дослівно переповів дані про замовників споруди та рік її освячення, наведені в згаданих працях О. Шафонського та Ф. Гумілевського. Окрему увагу звернув на хрестоподібний план і залими. П.М. Савицький впевнений в тому, що Катерининська церква втілила в цеглі саме той тип дерев'яного храму, який найбільш повно відповідав життєвим потребам. Всередині церква заповнена світлом, але вже нема давнього пишного іконостасу з гербом Лизогубів. Для архітектурного декору фасадів характерне розмаїття і разом з тим присутні стриманість і простота. На думку автора бароко найбільше виявилось у формах порталів входів і лиштвах вікон. Простота відрізняє Катерининську церкву від київського, а ще більше від західноєвропейського бароко [24]. В.Л. Модзалевський назвав Катерининську церкву зразком “щиро-українського архітектурного церковного стилю”. Він повторив відомості про будівлю із публікацій О. Шафонського та Ф. Гумілевського, зупинив увагу на плановій побудові храму та його структури [25].

Влітку 1944 р. Чернігів відвідала група фахівців Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Б.О. Рибаківа з метою з'ясування стану пам'яток після звільнення міста від німецько-фашистських загарбників. Було встановлено, що Катерининська церква перебувала на той час в жахливому стані [26].

Після Великої вітчизняної війни всі автори, які писали про українську архітектуру XVII–XVIII століть, вели мову про два напрямки сакрального зодчества. Той напрямок, який продовжив досягнення і традиції української народної дерев'яної архітектури, гідно представляє Катерининська церква в Чернігові. У переважній більшості публікацій чернігівський храм розглядається у групі видатних пам'яток української архітектури,

до складу якої входять ще Всіхсвятська церква Києво-Печерської Лаври, Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві та Успенський собор у Новгороді-Сіверському.

В монографічних виданнях з історії українського мистецтва і архітектури, а також у виданнях про старожитності Чернігова автори неодмінно звертають увагу і на Катерининську церкву. І.О. Ігнаткін датував зведення Катерининської церкви початком XVIII ст., а освячення відбулось у 1715 р. Головну увагу він звернув на типологію споруди та зв'язок її композиції з прийомами дерев'яної архітектури. Автор зазначив, що церква постраждала під час війни і на час виходу в світ книги (1955 р.) велися реставраційні роботи [27].

Г.Н. Логвин підкреслив, що Катерининська церква зведена на честь звитяги козаків. Цьому меморіальному пам'ятнику якнайкраще відповідає центрична композиція. Автор датував споруду початком XVIII ст. і писав (без посилань на джерела) про побудову Катерининської церкви на кошти чернігівського полковника Якова Лизогуба [28]. А.А. Карнабед коротко переповів історію існування церкви, проведення реставраційних робіт. Він повторив думку про зведення споруди на честь героїзму чернігівських козаків нащадками Я.К. Лизогуба в кінці XVII – на початку XVIII століть [29]. У довідкових виданнях відзначалось, що Катерининська церква зведена на місці храму доби Київської Русі на честь подвигів чернігівських козаків. Подана коротка історія споруди, її опис. Освячена 1715 р. [30].

Деякі автори звертались до певних аспектів особливостей і вивчення цієї непересічної пам'ятки. А.К. Адруг звернувся до народних джерел композиції Катерининської церкви та питання її авторства [31]. О.І. Травкіна висловила припущення, що Катерининська церква названа на честь патрональної святої дружини Петра I Катерини [32]. Л.А. Омеляненко торкнулась деяких питань історії споруди [33].

Перше відоме зображення Катерининської церкви можна бачити на мальованому плані міста 1706 р. “Абрисі Чернігівському”. Над рисунком напис “Екатери́нинская”, а під ним “каменная”. Вона постає тридільною з трьома банями. Зображення досить умовне, та й на той час споруда була, мабуть,

ще не завершеною будівництвом. Цей документ засвідчив існування мурованої Катерининської церкви на початку XVIII ст.

Важливе значення мала публікація в подарунковому виданні 1911 р. якісних фотографій, які зафіксували зовнішній і внутрішній вигляд храму. Видно прибудовану в XIX ст. із західного боку теплу Покровську церкву. Всередині споруди розписів не існувало – весь тиньк побілено. На фото можна бачити новий однарусний іконостас, влаштований у XIX ст. замість первісного. Вміщено також фото царських врат XVIII ст. [34].

На обкладинці журналу “Наше минуле” (датована 26 травня 1918 р.) у лівому долішньому куті художник Г.І. Нарбут помістив графічне зображення Катерининської церкви, мабуть, з південного сходу. Пропорції храму дещо видовжені, але митець вдало передав форми восьмимериків та прибудов між раменами планового хреста. Церква зображувалась також у творах інших художників XX ст. У багатьох післявоєнних виданнях вміщені фотографії переважно зовнішнього вигляду храму, який після проведення реставраційних робіт суттєво не змінювався.

Отже, стан наукового вивчення Катерининської церкви не можна назвати задовільним. Відомості про її побудову ґрунтуються на повідомленні О.Ф. Шафонського невідомого походження. Важливим джерелом для дослідників стала публікація Ф. Гумілевським написів на сторінках Євангелій, наданих до Катерининської церкви. Досі немає точного датування споруди, невідомий архітектор, що зводив храм. Виникає потреба розглянути припущення про походження назви церкви.

Катерининська церква в Чернігові знаходиться на одній з високих ділянок правого берега Десни на захід від стародавнього Дитинця. Споруда замикає перспективу шосейної дороги, яка веде до міста з Києва. З боку міста Катерининська церква замикає Алею Героїв, яка починається від Красної площі. Споруда має три входи. Головним є північний (згідно містобудівної ситуації) по центральній осі Алеї Героїв. Храм відіграє важливу твірну роль у панорамі міста і є однією з провідних вертикальних домінант Чернігова. Споруда постала на дуже вигідному місці. Тому не випадково в часи Київської Русі тут зводяться будівлі. Археологічними дослідженнями 1947–1948 років встановлено

наявність культурного шару домонгольського періоду із залишками житлових споруд. За 35 м на південь від існуючої церкви знайдені залишки житла і речей, характерних для доби Київської Русі. У культурному шарі знайшли багато давньої цегли (плінфи) XII ст. з клеймами. Все це дало підставу В.А. Богусевичу дійти висновку про існування на цьому місці в XII ст. мурованого храму, невідомого за писемними джерелами [35].

В 1984 р. працівниками відділу археології Чернігівського історичного музею та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом В.П. Коваленка та П.О. Раппопорта розкопано біля 50 кв. м біля Катерининської церкви на місці вірогідного розміщення храму XII ст. Виявити залишки давньоруського мурування не вдалося, бо, мабуть, воно частково чи повністю залишилось під фундаментами існуючої церкви. Знайдені фрагменти будівельних матеріалів, фресок, кераміки та прикрас. На краю тераси розчищена господарська яма XI ст., куди були звалені браковані вироби гончарів [36]. Таким чином, не викликає сумніву існування давньоруського храму на тому місці, де зараз можна бачити Катерининську церкву. Згідно давньої традиції після розібрання старої церкви новозбудований храм отримував ту ж саму назву. Тому можна сказати, що на цьому місці починаючи з XII ст. знаходиться Катерининська церква. Спочатку вона була мурована, потім дерев'яна і знову мурована.

У післявоєнний час в літературі утвердилась думка про зведення Катерининської церкви в Чернігові на честь бойових подвигів козаків Чернігівського полку під час взяття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. Підстави для такої думки існують. Адже чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб як наказний гетьман командував українськими військами у другому Азовському поході 1696 р. Основу їх складали 4 полки – Чернігівський, Гадяцький, Лубенський та Прилуцький. Під час рішучого штурму українські козаки захопили один бастион і гармати, які були на ньому, повернули на турків. Їм на підмогу прийшли донські козаки та московські стрільці. У неділю 19 липня 1696 р. о другій годині дня турки здалися. Після великого банкету 30 липня козацьке військо рушило додому. У розлогому листі до патріарха Адріана цар Петро I мужність козацьку вельми

похваляв [37].

Петро I також нагородив Чернігівський козацький полк срібним хрестом (розмір $31 \times 16,5$ см). Нині він зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (інв. № И–2525). На звороті держака вирізьблено напис староукраїнською мовою. В ньому зокрема говориться: “Ради служби под Азовом, Єго мл пана Іякова Лизогуба полковника черниговского на то час маючого в злеценню и над иними полками зверхно / крест сей геднь з полковою црквію и всеми утврами црковними євлієм и сосудами / з его вел гдра казни пожалован в полк Черниговскій лета от создания мир: 7204 а от воплощ: Бга слова 1696 мца авг: А (1)” [38]. Все це, можливо, дало поштовх для зведення нового мурованого храму.

Таким чином, думка про побудову нової мурованої церкви Катерини могла виникнути уже в другій половині 1696 р. Якщо пристати до твердження О.Ф. Шафонського, що Катерининська церква зведена братами Семеном і Яковом Лизогубами за заповітом їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба, який помер між січнем і 27 числом вересня 1704 р. [39], то виходить, що почалось будівництво церкви у 1705 р. чи навіть у 1706 р. А на “Абрисі”, створеному, мабуть, влітку 1706 р. після відвідин Чернігова Петром I церква намальована вже збудованою. Час надто малий для підготовки і проведення значного обсягу будівельних робіт.

Звичайно, така споруда зводилась як мінімум за 2–3 будівельних сезони (без опоряджувальних робіт). Сезон починався у квітні. А закінчувався у жовтні з настанням морозів. Початку власне будівельних робіт передували виготовлення цегли, заготівля вапна та інших будівельних матеріалів. Все це займало кілька років. А ще ж треба було знайти архітектора, погодити з ним тип і вигляд майбутньої споруди і запросити будівельних робітників. Звідси виходить, що почався виконуватись цей комплекс робіт ще в кінці XVII ст., можливо, вже після смерті Я.К. Лизогуба, яка сталась 9 серпня 1698 р. Якщо в 1698 р. згідно напису на Євангелії стояла ще дерев’яна церква, то будівництво нової могло початись в 1699 р. Полковником чернігівським став його син Юхим Лизогуб і тоді почались активні дії щодо

будівництва. Отже, початок будівництва Катерининської церкви можна віднести до кінця XVII ст. Робота будівельників закінчилась у 1706–1707 роках. Далі продовжились опоряджувальні роботи й виготовлення іконостаса, а освячення храму відбулось у 1715 р.

Як уже згадувалось, О.І. Травкіна висунула припущення, що Катерининська церква в Чернігові названа на честь патрональної святої дружини Петра I Катерини. Супроти цього виникають суттєві заперечення. Ми вже згадували, що на цьому місці в XII ст. стояла мурована церква. Це означає, що всі храми, які поставали на цьому ж місці, теж були присвячені великомучениці Катерині. Існування Катерининської церкви в 1698 р. засвідчив напис на Євангелії львівського друку 1690 р., про який згадував ще Ф. Гумілевський. Це Євангеліє і досі зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Інв. № АЛ–212). Запис зроблено на аркушах 1–6: “Сия книга глаголемая Евангелие дана до храму святой великомученицы Екатерины рабом божим Ерофеем Петровичем за отпущение грехов его року 1698” [40]. До цього можна додати, що весілля Петра I з Катериною відбулось 19 лютого 1712 р. [41]. На той час Катерининська церква вже була зведена і залишалось провести лише деякі опоряджувальні роботи. Дещо прояснити могла невелика скринька (точніше її вміст та можливі написи), віднайдена під час реставраційних робіт влітку 1975 р. Як розповідав А.А. Карнабед у передачі Чернігівського міського телебачення, її було втрачено і знайти не вдалося.

Вирішити питання про авторство Катерининської церкви в Чернігові нині можна таким чином. Споруда входить до групи видатних пам'яток, які об'єднують спільна об'ємно-просторова композиція, подібні елементи декору та високий технічний і художній рівень виконання. Маються на увазі Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696–1701 pp.), церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври (1696–1698 pp.) і Успенський собор у Новгороді-Сіверському (початок XVIII ст.). З них особливо близькі київські та чернігівська споруди. Все говорить за те, що ці будівлі зводив один зодчий або один колектив будівничих. Для всіх споруд характерні уступи пілястр на гранях об'ємів під своєрідними капітелями з волютами, вигнутими у зворотний бік, ніж звичайно. Такий декоративний прийом в

українській архітектурі того часу більше ніде не зустрічається. В Катерининській церкві волюти відсутні, однак інші деталі і загальний вигляд близькі до київських храмів.

Раніше авторство згаданих київських споруд приписували московському архітектору Д.В. Аксамитову, але він в той час працював у Москві й не міг будувати на Україні. Г.Н. Логвин, розглядаючи будівництво Успенського собору у Новгороді-Сіверському, цитував (без посилання на джерело інформації) Універсал гетьмана І. Скоропадського "...для строения оной (церкви)затягнень нарочно з Києва Архитект, дела подлежащего не хочет начинать без дания себе належных грошей". Автор зробив висновок, що згаданого зодчого запрошували для роботи з Києва до Чернігова і Новгорода-Сіверського. Але імені архітектора вияснити не вдалося [42].

В 1690-х роках на Україні працював досвідчений архітектор та . організатор будівництва Йосип Дмитрович Старцев – провідний зодчий "Приказа каменных дел" у Москві, який на запрошення гетьмана Мазепи прибув до Києва. Тут він збудував Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693 рр.) та Миколаївський собор (1690–1696 рр.). В 1696 році почалось будівництво вже згаданих Георгіївського собору Видубицького монастиря та церкви Всіх Святих Києво-Печерської Лаври. Цілком можливо, звів і ці споруди колектив під керівництвом Й.Д. Старцева. На користь свідчить і наявність уступів пілястр під капітелями на фасадах Богоявленського собору. Все це дозволяє з достатньою мірою вірогідності говорити про те, що колектив будівничих під проводом Й.Д. Старцева причетний до зведення й Катерининської церкви в Чернігові [43].

Опоряджувальні роботи закінчились 1715 р. і того ж року храм освятили. В середині встановили пишний різьблений іконостас з гербом Лизогубів, який у другій половині ХІХ ст. замінили на новий однарусний. Жодних відомостей про стінописи в Катерининській церкві немає.

14 жовтня 1802 р. в Чернігові відчувались підземні поштовхи. Наслідками землетрусу стали тріщини, які з'явились в конструкціях Катерининської церкви. 1 листопада 1802 р. губернський архітектор А. Карташевський доповідав

чернігівському цивільному губернатору І.В. Френсдорфу про обстеження споруди. Виявилось, що на підпружній арці під центральною банею по центру утворилась невелика тріщина, яка продовжилась на куполі. Нижче до дверей теж стали помітні тріщини. На думку А. Карташевського серйозної небезпеки вони не являють, бо і фундаменти, і стіни церкви мають достатню товщину, а в муруванні вжито крім цегли ще й дикий камінь. Щоб запобігти збільшенню тріщин, пропонувалось встановити регулярні спостереження за Катерининською церквою [44]. У документі не вказано, яка саме підпружна арка постраждала. Проте і в ХХ ст. сліди того землетрусу можна було бачити із східного боку.

В 1808 р. постала необхідність проведення ремонтних робіт. 20 лютого 1808 р. чернігівський губернський архітектор А. Карташевський склав кошторис. Згідно цього документу передбачалось проведення комплексу робіт, переважно зовнішніх. Планувалось відновити тинькування й побілку на фасадах і банях. Для нас цікавим є задум покрити куполи лемехом, а дахи дошками. Вказано й розмір дубового лемеху – довжина 1 аршин (72 см), ширина – 3–4 вершки (13,5–18 см). Маківки збирались оббити бляхою. Передбачалось замінити віконні рами, пофарбувати бані і зовнішні двері в зелений колір, а віконні рами в сірий. 5 хрестів мали вкрити позолотою [45].

Цей документ засвідчив, що Катерининська церква протягом ХVІІІ ст. й до 1808 р. була покрита лемехом і дошками. Маківки вкривали бляхою. Про повсюдність покриття дахів з дерева свідчать записи Синодика Крупицько-Батуринського монастиря про будівництво і ремонт монастирських споруд початку ХІХ ст. [46]. Проте в ході робіт сталися зміни, про які йшлося в листі чернігівського архієпископа Михаїла до цивільного губернатора І.В. Френсдорфа від 14 листопада 1808 р. Бані й дахи вкрили бляхою без лемеху й дощок, як було заплановано. Покриття бань пофарбували в зелений колір, а всі хрести вкрили листовим золотом [47]. За цим описом можна уявити зовнішній вигляд пам'ятки на той час. На тлі білих стін та неба чітко вимальовувались пружні обриси зелених бань з позолоченими хрестами. Особливо ефектно Катерининська церква виглядала (і виглядає) з боку річки Десни.

Протягом трьох століть існування храму суттєвих перебудов не зафіксовано. Певний час при церкві була дерев'яна дзвіниця. Після пожежі 1837 р. до Катерининської церкви із заходу прибудована тепла Покровська церква [48]. У довоєнні роки у приміщенні церкви зберігались матеріали обласного архіву. В 1941 р. будівля горіла. Ми вже згадували, що в 1944 р. стан Катерининської церкви був жахливим. Наступного року комісія Комітету в справах архітектури при РНК СРСР обстежила пам'ятку. В Акті від 17 липня 1945 р. зафіксовано таке. Церква вигоріла зовні і всередині, повністю відсутні дах, вікна і двері. Комісія вважала за необхідне того ж року закрити пробоїну в куполі і доступ до споруди через влаштування дверей чи замурування отворів у стінах [49]. Пошкоджено мурування, втрачено дах. Покровська церква наполовину зруйнована. Реставраційні роботи проводились у два етапи. Перший етап почався в 1947 р. 5–6 червня 1947 р. на засіданні комісії Управління в справах архітектури Ради міністрів УРСР за участю Чернігівського обласного відділу в справах архітектури було рекомендовано того ж року вжити ряд заходів. Зокрема, передбачалось розчистити завали, замурувати всі отвори, відновити зруйнований верх південної бані, провести консервацію найбільш постраждалих елементів архітектурних деталей [50]. Автор проекту реставрації архітектор В.Б. Петичинський. Брала участь також архітектори Т. Будянська, Є. Пламеницька, Є. Лопушинська, І. Макушенко та М. Говденко [51].

Реставраційні роботи першого етапу завершилися лише в 1958 р. В листі заступника начальника Державної інспекції архітектурно-будівельного контролю УРСР П. Камінського до начальника Чернігівського обласного відділу в справах архітектури А.І. Гребницького від 9 квітня 1958 р. зазначалось про можливість обмежити першу чергу робіт в Катерининській церкві реставрацією фасадів і влаштуванням відмостки. Роботи в інтер'єрі можна провести пізніше [52].

В 1975 р. почався другий етап реставраційних робіт за проектом М.М. Говденко. В кон'юнктурних оглядах робіт реставраційних майстерень за 1975 і 1976 роки зазначалось про влаштування покриття даху Катерининської церкви з цинку,

розширення хор, встановлення нових дубових рам і дверей, тинькування і побілку зовні і всередині споруди, покриття сусальним золотом маківок бань [53]. Ще в 1974 р. прийнято рішення про використання приміщення храму для музею. В 1979 р. реставраційні роботи і облаштування Катерининської церкви для музею завершено. Згідно кон'юнктурного огляду роботи Чернігівських міжобласних реставраційних майстерень за той рік зафіксовано передачу цього об'єкта Чернігівському історичному музею для експлуатації [54]. В грудні того ж року у приміщенні Катерининської церкви відкрито Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини як відділ Чернігівського обласного історичного музею. В 2003–2004 роках реставратори відновили мурування та втрачений тиньк на фасадах, перекрили листовою міддю дахи (вони залишились без фарбування) та вкрили по-новому позолотою завершення бань.

Катерининська церква – хрестова в плані центрична споруда, яка має 5 бань. Азимут Катерининської складає 40 градусів. Мабуть, була повторена орієнтація більш давнього храму, який знаходився на цьому місці. Навколо центрального четверика знаходяться чотири восьмики по осям північ–південь і схід–захід. Між об'ємами восьмики розміщені квадратні в плані більш низькі приміщення, які підкреслюють центричність і баштоподібність всієї споруди. Грані струнких восьмики підкреслені пілястрами (лопатками), які переходять вгору у багатопрофільний карниз. В основі споруди високий цоколь, який оперізує споруду з усіх боків і створює враження про неї як про меморіальний пам'ятник. Високі вікна на восьмиках обрамлені лиштвами із напівколонок з перехватами і трикутних фронтончиків. Акценти на фасадах відзначають чіткі й виразні обриси вікон у вигляді хрестів. Портали трьох входів мають вишукані форми. Вони надзвичайно виразні і пластичні. Своєю соковитою пластикою вони створюють складну гру світла й тіні. Обрамлення являє собою спарені круглі й гранчасті напівколонки, які підтримують розіркнені фронтончики. Обрамлення порталів пов'язані з іншими елементами декору фасадів, які знаходяться вище, за допомогою вертикальних тяг. Цим прийомом виявляється на фасадах нерозчленованість інтер'єру

і підкреслюється стрункість восьмимериків. Саме в декорі фасадів найбільше виявилось барокових рис. Всередині споруди рамена просторового хреста нічим не розділені й до того ж відсутні хори з південної і північної сторін, що дає можливість зорозово відразу охопити інтер'єр.

Традиція побудови храмів з такою композицією відома ще з часів Київської Русі. На думку Г.Н. Логвина в домонгольський час на Русі ставились з дерева як тризрубні трибанні храми, так і п'ятипільні з п'ятьма банями із заломом [55]. Вважається, що одним із перших мурованих храмів хрещатого плану є Микільський собор в Ніжині 1658 р. За зразком українських храмів типу чернігівської Катерининської церкви почали зводити і в Росії. Так, 14 березня 1681 р. згідно указу царя Федора в Україну для “описания церковных чертежей” послано майстра Оружейной палати живописця Карпа Золотарьова. Він відвідав Київ, Ніжин, Переяслав, Батурин та інші міста. Вважається, що він привіз до Москви креслення, зняті з Миколаївського собору в Ніжині. На їх основі планувалось звести в Москві церкву Воскресіння на Пресні. Але цей задум здійснити не вдалось. Мабуть, його втілили в Новому соборі Донського монастиря в Москві. Таким чином, це стало початком розвитку нової типології, актуальної і продуктивної для російської архітектури кінця XVII і XVIII століть [56]. Про поширеність хрещатих пам'яток такого типу свідчить зведення в Старочеркаську на Дону військового собору Воскресіння кінця XVII – початку XVIII століть. В далекій Тюмені в 1725–1755 роках постала мурована п'ятибанна Петропавлівська церква Троїцького монастиря. Дослідники російського зодчества вважають, що вона зведена за взірцем Георгіївського собору київського Видубицького монастиря. На нашу думку, тюменська пам'ятка набагато ближча до Успенського собору у Новгороді-Сіверському не лише за часом побудови, а за характерним контрастом між масивним центральним підбанником і тендітними малими банями. Цього протиставлення якраз немає в уже згаданих пам'ятках кола Катерининської церкви в Чернігові.

Споруда зведена із червоної цегли (розміри її не однакові) на вапняному розчині. Фундамент стрічковий. В товщині стін

знайдені металеві пов'язі, а також залишки дерев'яних. У перекриттях підбанників застосована конструкція “заломів”, розроблена в дерев'яній архітектурі. Невеликі приміщення між восьмиріками перекриті коробовими склепіннями.

Отже, на такому вдалому місці з погляду містобудівельного мистецтва ще за доби Київської Русі (XII ст.) постала мурована Катерининська церква. У другій половині XVII ст. на цьому ж місці діяла дерев'яна церква. Протягом часу з кінця XVII ст. (1699 р.) до 1715 р. зведена нова мурована церква, яка існує й дотепер. Вірогідно, що до побудови цього храму причетний колектив будівничих під проводом Й.Д. Старцева.

Катерининська церква в Чернігові є одним із кращих зразків провідного напрямку української архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть, який постав під впливом народного дерев'яного будівництва. Зодчий створив урочистий і піднесений образ меморіальної споруди. В композиції Катерининської церкви, її зовнішньому і внутрішньому вигляді наочно втілені принципи барокової естетики, смаки замовників, а можливо й виконавців, серед яких були й місцеві будівничі. Досконалість і довершеність архітектурного твору зумовлені єдністю планової і об'ємної побудови. Внутрішній простір відповідає зовнішнім об'ємам будівлі. Багатовіковий досвід народних будівничих, синтез українських традицій з прийомами російської архітектури своєрідно поєдналися в такій видатній пам'ятці вітчизняного зодчества як Катерининська церква в Чернігові.

Троїцький собор в Чернігові знаходиться на верхньому плато Болдиних гір на захід від давнього Дитинця та на південний захід від Єлецького монастиря. Він є головною спорудою ансамблю Троїцько-Іллінського монастиря і відіграє важливу роль в панорамі міста. Троїцький собор внесено до Державного реєстру національної культурної спадщини (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 819/1. Через важливе суспільно-політичне й культурне значення Троїцького собору інтерес до нього як до визначної пам'ятки виник ще задовго до закінчення його зведення. Вперше про задум побудови Троїцького собору згадав І. Галятовський у передмові до книги “Старий

костьол західний”, яка побачила світ польською мовою в новгород-сіверській друкарні у 1678 р. Цю передмову у 1720 р. С. Величко переказав у своєму літописі [57]. Про будівництво Троїцького собору згадується в листуванні чернігівського архієпископа Л. Барановича та А. Стаховського, а також у передмові до книги “Тріюдь квітна” (Чернігів, 1685 р.). Храм згадується в “Хроніці Павла Полуботка” під 1706 р. з приводу відвідин Чернігова Петром І і влучення в нього блискавки.

В 1786 р. О.Ф. Шафонський зазначив, що Троїцький собор почав будувати своїм коштом гетьман І. Мазепа в 1679 р. Хоча відомо, що гетьманом І. Мазепа став лише влітку 1687 р. Він також написав, що храм просторий і має п’ять верхів, хори і дах із бляхи [58]. Троїцький собор згадується і в інших топографічних описах Лівобережної України й Чернігова того часу.

В ХІХ ст. публікуються в періодичній пресі та виходять окремими виданнями описи Чернігова та його історичних і культурних пам’яток. Серед них можна виділити “Историческое и статистическое описание Чернигова” М. Маркевича. Автор помилково вважав, що Троїцький собор закладений в 1689 р. гетьманом І. Мазепою. Вслід за О.Ф. Шафонським М. Маркевич написав, що Троїцький собор мав п’ять бань [59]. Найбільш повно в ХІХ ст. описав Троїцький собор і подав його історію Ф. Гумілевський. Автор відзначив, що задумав збудувати храм чернігівський архієпископ Л. Баранович. Він опублікував витяги з листів Л. Барановича щодо зведення споруди, тексти написів ХVІІ ст. в центральному барабані (зафарбовані в 1805 р.) про час закладення та освячення собору і причетних до цього осіб. Ф. Гумілевський подав короткий опис будівлі, навів її розміри в плані, згадав пожежі 1734 і 1808 років, від яких постраждала споруда [60]. У виданні, присвяченому 900-літтю Чернігівської єпархії, вказувалось, що план Троїцького собору склав вправний архітектор Адам Зернікау [61].

На початку 1910-х років побачила світ праця про Троїцький монастир в Чернігові О. Єфімова спочатку в “Черниговских епархиальных известиях” (1910–1911 роки), а згодом окремим виданням. Автор відзначив, що Троїцький собор – це один із рідкісних храмів ХVІІ ст., а також подав його опис із зазначенням

кількості вікон і дверей і заміною підлоги з чавунної на дерев'яну в 1849 р. На думку автора собор спочатку мав п'ять бань, а після пожежі 1731 р. їх залишилось три [62]. У великому ілюстрованому подарунковому виданні зазначалось, що Троїцький собор збудував за власним складеним планом Адам Зернікау коштом, головним чином, Івана Мазепи [63]. П.М. Савицький у спільній праці з В.Л. Модзалевським про давнє українське мистецтво (на прикладі Чернігова) в 1914 р. зазначив, що Троїцький собор близький до київських споруд І. Мазепи і найбільш близький до зразків західного бароко. Але відчувається і рука місцевих майстрів. На думку автора проект споруди належить Адаму Зернікау. У примітках вказані й джерела відомостей про храм (праці Ф. Гумілевського, О.Ф. Шафонського та книга “Картины церковной жизни Черниговской епархии”) і наводяться тексти давніх написів у центральному барабані собору [64].

В. Дубровський вважав, що Троїцький собор збудований А. Зернікау. Важливою є згадка про передачу Троїцького собору разом з чернігівськими Успенським і Спаським соборами до відання Чернігівського історичного музею. В 1929 р. ці пам'ятки оголошено Державним історико-культурним заповідником [65]. Спираючись на опубліковані в 1889 р. в “Киевской старине” уривки з літопису Мгарського монастиря М. Голубець в 1937 р. зазначив, що чернігівський Троїцький собор слугував прототипом для собору Мгарського монастиря, Обидва їх побудував віленський зодчий Йоганн-Баптист. Троїцький храм являє собою українізовану західноєвропейську барокову базиліку [66]. В. Січинський наголосив, що Троїцький собор (і йому подібні споруди) типологічно постав із сполуки тринавної церкви і споруди барокового базилікального типу, дуже близького до базиліки візантійського зразка [67]. М.В. Холостенко авторство Троїцького храму приписував А. Зернікау (посилаючись на “Картины церковной жизни”). А Мгарський собор побудував Іван Баптист з Вільно. Як проект собору Мгарського монастиря був представлений “Абрис” Троїцького собору в Чернігові [68].

В 1950–1960-х роках П.Г. Юрченко дещо по-новому охарактеризував Троїцький собор та пам'ятки його кола. Він, на думку дослідника, продовжив і розвинув на новій основі традиції

давньоруської мурованої архітектури. Щодо авторства споруди, то П.Г. Юрченко схилявся до особи А. Зернікау [69]. Таку ж думку про авторство поділяли й інші автори. Важливим став висновок М.П. Цапенка щодо авторства Троїцького собору. Дослідник на основі порівняльного аналізу джерел вважав, що храм будував не Адам Зернікау, а Йоганн Баптист [70]. Г.Н. Логвин відзначив, що в основу плану Троїцького собору покладено тип давньоруського тринавного шестистопного храму. Він підтримав думку про авторство Йоганна Баптиста [71]. А.А. Карнабед писав, що в Троїцькому соборі поєднано композиційні принципи давньоруської, української і західноєвропейської архітектури і збудований він за проектом Йоганна Баптиста. На відміну від А.А. Карнабеда В.І. Мезенцев розглянув внесок литовсько-булоруського бароко в архітектуру Гетьманщини на прикладі чернігівського Троїцького собору та собору Мгарського монастиря. На його думку Й.-Б. Зауєра запросили не для відродження середньовічної архітектури, а для того, щоб він звів в Україні популярну тоді в Європі банясту базиліку з двома вежами і пристосував її до православної української архітектури. В.І. Мезенцев висловив міркування про вплив чернігівського Троїцького собору на побудову тринавного собору Трійці в Батурині початку 1690-х років [72]. А.К. Адруг виявив і опублікував кілька зображень (одне з них вперше) Троїцького собору на сторінках чернігівських стародруків, а також вияснив повне прізвище зодчого, за проектом якого побудовано Троїцький храм [73]. Цікаві відомості про Троїцький собор з'явилися в результаті проведення реставраційних робіт протягом 1973–1985 років за проектом, створеним колективом під керівництвом архітектора М.М. Говденко. Вона виклала свій погляд на історію будівництва та реставрації чернігівського храму і собору Мгарського монастиря., спільне й відмінне в їх композиціях і деталях. Зодчого названо Йоганном Баптистом [74]. В.Д. Віроцький на основі літературних джерел виклав історію зведення храму та дві точки зору про авторство – Йоганн Баптист та А.Зернікау. При цьому автор повторив помилкове твердження М.П. Цапенка про смерть Йоганна Баптиста ще до закінчення будівництва собору Мгарського монастиря. Але за свідченням літопису Мгарського монастиря він помер у 1700 р. під час

зведення не храму (він будувався у 1684–1692 роках), а трапезної [75]. Короткий опис Троїцького собору та його історія викладені в енциклопедіях та довідкових виданнях.

Таким чином, в опублікованих працях викладена історія спорудження, перебудов та реставрації Троїцького храму, розглянуті погляди дослідників на його авторство, художні особливості. Довгий час автором вважався А. Зернікау. М.П. Цапенко дійшов висновку, що автором був Йоганн Баптист. А.К. Адруг вияснив його прізвище і виклав творчий шлях зодчого. Проте виникає потреба більш докладно розповісти про творчість архітектора й особливості його роботи. Недостатньо висвітлені в літературі реставраційні роботи 1973–1985 років, Тому це вимагає окремої уваги. Варто ретельно проаналізувати зображення Троїцького собору в творах мистецтва як вже відомі, так і ті, які ще не введені до наукового обігу. Постає також необхідність комплексно проаналізувати пам'ятку і визначити місце Троїцького собору в Чернігові в історії української архітектури.

Задум про спорудження Троїцького собору виник у Л. Барановича у 1670-х роках Було прийнято рішення розширити давній Іллінський монастир і зводити нові споруди на більш просторому місці – на плато вище Іллінської церкви. Після побудови келій та трапезної із Введенською церквою надійшла черга до головного монастирського храму. За давнім усталеним звичаєм спочатку заготовлялись будівельні матеріали, випалювалась цегла, а вже потім приступали до будівництва. Лист митрополита Сибірського і Тобольського Антонія Стаховського (колишнього чернігівського архієпископа) засвідчив, що Л. Баранович “на многократное приліжное прошение бывшего тогда игумена Троицкого Лаврентия Крщоновича позволил был владіти оным Козлом для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным” [76]. Згаданий Козел – нині селище Михайло-Коцюбинське Чернігівського району Чернігівської області за 20 км від Чернігова. Перейменоване в 1937 р. Отже, печі для випалювання цегли знаходились на певній відстані від будівельного майданчика і виникли проблеми з її підвозом.

Закладення Троїцького храму відбулося 30 квітня 1679 р.

Про це свідчив напис XVII ст. у східній частині центрального барабану собору, зафарбованого в 1805 р.:

В рок над тысяча шесть
Сот семдесят девятый,
Априля в последний день
Храм сей свят зачатый.
Седминадесят лет здася,
Чем не успеваше
Дело доброе скорбей
Многих требоваше [77].

Для підтвердження цієї дати може допомогти азимут Троїцького собору, який має 60 градусів. Азимут в цьому випадку складає кут, утворений меридіаном, який перетинає місце розташування храму і повздовжньою віссю споруди, направленою на схід. Ця вісь вказувала на ту точку горизонту, де 30 квітня 1679 р. сходило сонце. При обчисленні враховано схилення і календарну різницю. Отже, свідчення документального напису XVII ст. у підбаннику храму і азимут споруди вказують на одну й ту саму дату – 30 квітня 1679 р.

Після урочистих закладин Троїцького собору до роботи стали будівельники на чолі із зодчим. Але який же архітектор зводив чернігівський храм? Це важливе питання нині вирішується таким чином. Починаючи з XIX віку автором проекту Троїцького собору в Чернігові вважався Адам Зернікау. Ця думка побутувала до 1960-х років, коли М.П. Цапенко висловив думку, що споруду збудував архітектор Йоганн Баптист, який пізніше звів Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен. До Чернігова зодчого запросили із Вільнюса. Навіть дата його народження і смерті не були встановлені [78]. При цьому не помічалось, що Йоганн-Баптист – це лише ім'я (Іоанн Христитель), а зовсім не прізвище. Вияснити прізвище допомогли праці дослідників історії польської архітектури – Йоганн-Баптист Зауер (в польській транскрипції – Ян Заор, у литовській – Йонас Заор) [79]. Ці відомості цілком погоджуються з даними українського документального джерела XVII століття – Літопису Мгарського монастиря, вперше опублікованого в XIX ст.

Нині є можливість представити творчий шлях зодчого і

визначити його місце в історії української архітектури. Йоганн-Баптист Зауер – архітектор німецького походження. Народився в польському місті Казімеж. Рік його народження невідомий. Можна припустити, що це сталося в першій половині XVII ст. Вважається, що почав працю будівничого біля 1638 р. До перших зведених ним споруд відносять монастирську будівлю в селі Голомб (гміна Пулави Люблінського воєводства). В 1658–1665 роках Й.-Б. Зауер працював старшим майстром цеху мулярів і каменярів в польському місті Краків [80].

Краківський цех мулярів і каменярів вважався одним із найдавніших. Він почав діяти ще в XVI ст. Статути інших цехів створювались за зразком краківського. Престиж цього закладу ґрунтувався не на чисельності майстрів, а на високій фаховій підготовці здібних людей. Майстри цеху працювали на замовлення шляхти, монастирів, церков і міщан. У Статуті цеху зазначалось, що для здобуття звання майстра необхідно виконати ряд завдань. Вимагалось накреслити хрестове склепіння, зробити його макет і втілити в матеріалі. Належало викласти з цегли купол, нішу і кутовий камін. Такі завдання не складали великих труднощів для здобувачів звання майстра, що засвідчувало високий фаховий рівень підготовки кадрів у цеху [81]. Отже, Й.-Б. Зауер, який протягом семи років був старшим майстром цеху, мав ґрунтовну фахову підготовку і значний досвід практичної роботи над зведенням споруд у Польщі.

Друга половина XVII ст. для Польщі була періодом економічного занепаду і політичної кризи. Зодчі змушені працювати на замовлення в інших місцях і країнах, зокрема, в Литві. В Литві зріле бароко припало на 1650–1690-ті роки. На деякий час настали перерви у війнах. Це дало змогу накопичити значні кошти в руках феодальних магнатів і церкви. Інтенсивне будівництво розгорнулось не лише у Вільнюсі і великих містах, а й у провінції. Одним із замовників був знатний і могутній феодал Міхал Казімеж Пац – великий литовський гетьман (з 1667 р.) і воєвода віленський (з 1669 р.). Він став фундатором монастиря Августинів у Вільнюсі і костьолу Петра й Павла при ньому. На тому місці раніше знаходилося язичницьке святилище, а потім костьол з дерева. М.К. Пац вирішив звести величний мурований

храм, який став би усипальницею і свідчив про багатство і велич фундатора.

Для його побудови запросили із Кракова архітектора Й.-Б. Зауера. В 1668 р. він прибув до Вільнюса і привіз уже готовий дерев'яний макет майбутнього костюла, за який отримав 500 злотих. Креслення і ескізи окремих частин будівлі виконувались уже під час будівництва. Кілька років Й.-Б. Зауер безпосередньо керував роботами на будівельному майданчику. Використовували переважно місцеві матеріали. Цеглу підвозили на спеціальному поромі з цегельні на протилежному боці річки Неріс. Вапно випалювали в ямах прямо на будівельному майданчику. Лише гіпс завозили з-за кордону [82].

На будівництві костюлу працювало кілька майстрів із Кракова, більше десяти мулярів із Вільнюса і кріпаки із маєтків М.К. Паца. Загальна кількість працюючих на будові людей коливалась від 70 до 80 чоловік. В грамоті М.К. Паца від 12 липня 1675 р. мовилось про завершення основних будівельних робіт. Згідно литовських джерел остання згадка про архітектора датується саме 1675 р. В 1678–1679 роках башти й баню вкрили бляхою. Завершував будівництво італійський архітектор Фредіані ді Лука, який працював у М.К. Паца. За роботу над зведенням костюлу Й.-Б. Зауер отримав 2519 злотих [83]. Храм Петра і Павла у Вільнюсі зберігся до наших днів. Він в цілому повторює схему цекрви Іль Джезу в Римі 1575 р. (архітектори Д. Віньола, Дж. делла Порта), яка стала першим твором бароко в архітектурі. Є відомості про участь Й.-Б. Зауера у будівництві костюлу монастиря ордену камальдулів поблизу Каунаса. Фундатором тут був великий канцлер литовський Христофор Зигмунт Пац. Костюл закладений в 1667 р., а будівництво завершилось в 1674 р. Першим архітектором був Людовико Фредо із Венеції [84].

Й.-Б. Зауер прибув до Чернігова із Вільнюса на запрошення чернігівського архієпископа Л. Барановича в 1680 р. В документі того часу зазначалось: “...майстра немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы зятягнуено” [85]. Як уже згадувалось, закладення Троїцького собору відбулося 30 квітня 1679 р., тобто за рік до приїзду Й.-Б. Зауера до Чернігова. За перший будівельний сезон

завершилось влаштування фундаментів і почалось зведення стін. Автором першого проекту Троїцького собору міг бути ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який безпосередньо опікувався будівництвом і відомий як вправний гравер. Однак ця справа виявилась для нього надто складною і тому до Чернігова прибув досвідчений зодчий Й.Б. Зауер. У цитованому документі згадується слово “поправа”, що в перекладі з польської мови означає поліпшення. Отже, зодчому довелося поліпшувати зроблене Л. Крщоновичем. Можливо, разом з ним прибуло й кілька майстрів. Й.-Б. Зауер представив власний проект Троїцького собору (“Абрис”), який і був виконаний. Цей “Абрис” являв собою, вірогідно, зображений на папері головний західний фасад споруди.

Образ чернігівського Троїцького собору сподобався гетьману І. Самойловичу і він запросив Й.-Б. Зауера для роботи у Мгарському монастирі на Полтавщині. В 1684 р. зодчий зміг перейти до будівництва мгарського Спасо-Преображенського собору. Як зразок для нової споруди будівничий показав гетьману “Абрис черниговской монастирской церкви”. В серпні 1684 р. зодчий ненадовго їздив до Глухова для допомоги в побудові нової церкви. На початку 1690-х років Й.-Б. Зауер у Польщі керував перебудовою готичного костюлу Павлинів на Ясній Гурі у Ченстохові в барокових формах [86]. Невдовзі повертається в Україну. Згідно договору від 14 травня 1695 р. зобов’язався збудувати трапезну Мгарського монастиря відповідно до наданих креслень і заданих детальних розмірів. Через брак будівельних матеріалів роботи затягнулись. В 1700 р. Й.-Б. Зауер помер не закінчивши зведення трапезної [87].

Отже, до кінця 1683 р. основні будівельні роботи над зведенням Троїцького собору в Чернігові закінчились. А в квітні наступного 1684 р. зодчий працював вже у Мгарському монастирі. Опоряджувальні роботи в Троїцькому соборі завершилися лише в 1695 р. За деякими відомостями на них пішло 10 тисяч золотих [88]. Як засвідчили давні написи в нижній частині центрального підбанника Троїцького собору храм освятили в 1695 р. Є свідчення, що воно відбулось на храмове свято Трійці 12 травня 1695 р. (25 травня за новим стилем) [89].

28 вересня 1731 р. у монастирі сталася велика пожежа, від якої постраждав і Троїцький собор. Настоятель монастиря Г. Кононович писав у листі до гетьмана Д. Апостола: "...на церкви Троицы середняя великая баня под самим крестом занялася, и вси бани сколько було погорилы..." [90]. Після пожежі відновили лише центральну баню і дві невеликі над західними вежами. Натурні дослідження показали, що ці роботи проводились в 1730-х роках. Залишки зруйнованих бань прибрали і забудували стіни, які з'єднали башти із основним об'ємом у другому ярусі [91].

В 1786 р. в зв'язку з секуляризацією монастирських маєностей споруди Троїцько-Іллінського монастиря передані за описом цивільній владі. Протягом чотирьох років вони знаходились без нагляду, хоча богослужіння у храмі не припинялось. Постала потреба в проведенні ремонту. Перший кошторис на ремонт Троїцького собору складений архітектором І. Яснигіним у 1789 р., а другий у 1792 р. Передбачалось відновити з цегли карниз по периметру споруди, замінити стару покрівлю і вкрити її зеленою фарбою. У документі згадувалось, що храм мав тоді три бані. Планувалось зробити 45 віконних рам і 4 парадні ганки. [92]. Цегла для цих робіт випалювалась на казенній цегельні, яка раніше належала Троїцькому монастирю. Документи засвідчують існування цегельні ще в 1730-х роках. Вона знаходилась "За Елецким монастырем с одной стороны рову Елецкого". Загальну суму кошторису склали 3787 руб. 18 коп. Покрівельну бляху поставляв купець Теренін із Калуги [93].

27 вересня 1808 р. Троїцький храм знову постраждав від пожежі. Під час ремонту деталі покрівлі з дерева центральної бані замінили на залізні. В 1849 р. замість чавунних плит на підлозі поклали дошки. В 1876–1878 роках всередині Троїцького собору поновлено живопис. В такому вигляді він дійшов до ХХ ст. [94]. В 1925 р. Троїцький храм разом з Спасо-Преображенським і Успенським соборами в Чернігові передано до відання Чернігівського державного музею, Постановою Ради народних комісарів УСРР від 18 травня 1929 р. ці пам'ятки оголошено Державним історико-культурним заповідником, підпорядкованим Народному комісаріату освіти УСРР [95]. Богослужіння в храмі відновилося на Великдень 5 квітня 1942 р. Замість втраченого

іконостаса в 1940-х роках влаштували новий, який в основному зберігся до наших днів [96]. Храм був діючим до 1961 р., коли закрили Троїцько-Іллінський монастир. Постановою Ради міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. Троїцький собор включено до складу новоствореного Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

Великі реставраційні роботи в Троїцькому соборі проведені в 1973–1985 рр. Їм передувало обстеження пам'ятки. В акті технічного стану будівлі від 18 травня 1972 р. зазначалось, що фундаменти і склепіння перебувають в задовільному стані, а конструкції даху в аварійному. Тиньк на фасадах мав місцеві пошкодження. У реставраційному завданні, затвердженому 19 квітня 1973 р., відзначалось, що для збереження пам'ятки треба провести комплекс реставраційних робіт. Для цього необхідно створити проект реставрації у первісних формах на основі архітектурно-археологічних і інженерних досліджень, вивчення літературних і архівних джерел, натурних обмірів. Була визначена 3 категорія складності пам'ятки, а втрата первісного вигляду становила 50 % [97].

Над створенням проекту реставрації працював колектив фахівців під керівництвом архітектора М.М. Говденко. Для цього використали зображення споруди на сторінках чернігівських стародруків. Це – Тріодь квітна 1685 р., Феатрон І. Максимовича 1708 р., Новий заповіт 1717 р., “Правило к божественному причащению” 1720 р. Але остаточні відповіді на багато питань дали натурні дослідження. Перший огляд мурування фронтонів з боку горища показав, що центральна їх частина викладена з тієї самої цегли, що й стіни. Розміри жолобчастої цегли 30–31 × 15–16 × 6–7,5 см. Бічні ж частини трикутних фронтонів походять з більш пізнього часу. На західному фронтоні виявлено контури волют і обриси замуrowаних віконних отворів. Нижнє прямокутне, а верхнє у вигляді хреста. Залишки хрестових вікон знайшли і на інших фронтонах. Волоти фасадних фронтонів спирались на невисокий парапет. Обабіч фронтонів первісно знаходились шпиль (обеліски). Отже, фронтони фасадів в XVII ст. мали барокові форми і були вужчими й вищими від пізніших трикутних.

На звороті фронтонів фасадів і на центральному підбаннику

віднайдені сліди верхнього кута даху, який вивищувався на 1,2 м над влаштованим пізніше. В ході досліджень виявилось, що в нижньому ярусі Троїцький собор був у плані прямокутним з трьома навами. В другому ж ярусі план споруди виглядав як хрестовий і головний об'єм відділявся від західних кутових веж. Західні ділянки південної і північної стін десь в 1730-х роках після пожежі добудували з метою отримати додаткові приміщення на рівні другого ярусу хор. Перебудови пов'язані з видаленням залишків зруйнованих бань і спрощенням форми даху.

За допомогою зондажів виявили на всіх ребрах шістнадцятигранного центрального підбанника цегляні напівколонки шириною у півцеглини, тобто на 17 см. Віднайдені сліди капітелей і фігурних кронштейнів з “гирьками” цих напівколонок. У прямокутних нішах-ширинках знайшли невеликі круглі ніші з кілеподібними завершеннями, які пізніше замурували. Таким чином дістали біль повне уявлення про первісні форми центрального барабана.

Важливе значення мало віднайдення на місці втраченої невеликої південно-східної бані підпружної арки й парусів на рівні вінцевого карнизу споруди. Взаємне розміщення парусів і підпружних арок вказали на восьмикутний план бані. Своїми формами і розмірами вона, вірогідно, була близькою до бань над західними вежами. Виявилось, що інші невеликі бані первісно спирались не на арки й паруси, а на конструкції з дерева. Саме тому під час пожежі три бані одразу впали, а четверту довелося розібрати. Подібним чином звели невеликі бані в Мгарському соборі. Дослідження уточнили первісні форми вінцевого карнизу, спотвореного під час ремонтів, а також виявили під шаром тиньку прямокутні ніші на західному фасаді.

Всередині Троїцького собору цікаві результати дали дослідження підлоги. На хорах первісну підлогу зробили з дощок на лежнях. Первісна підлога в основному об'ємі споруди виклали із такої ж жолобчастої цегли, яка пішла на мурування стін. Цеглини поклали на ґрунт із піску. У XVIII ст. підлогу викладали із гладенької цегли, а також із керамічних плиток розміром 21 × 21 см. Пізніше підлогу влаштували із чавунних плит (70 × 70 см). В 1849 р. підлогу зробили із дощок, насланих

на лежнях. Різниця між первісним рівнем підлоги Троїцького собору і рівнем перед реставрацією складала біля 30 см [98].

В основу проекту реставрації покладено основний принцип – повернення пам'ятці первісної об'ємно-просторової композиції і барокового образу. Передбачалось виконання значного комплексу реставраційних робіт у три черги. З-поміж інших можна виділити такі головні завдання як відновлення чотирьох невеликих бань, усіх фронтонів на фасадах, реставрація барокового декору центрального барабану та фасадів, а також даху і завершень західних веж. Для відбудови південно-східної бані вирішено відновити підпружні арки і паруси, а інші три бані звели на залізобетонних опорних конструкціях. Планувалось дахи і покриття бань пофарбувати в зелений колір, а маківки, хрести, “сонця” вкрити позолотою [99]. В рецензії на проект реставрації Троїцького собору доктор архітектури, професор Ю.С. Асєєв відзначив зразковість проведених досліджень пам'ятки. З великою ретельністю виконані обміри і фіксація зондажів. Стовідсотково відновлено первісні форми фронтонів споруди, центрального підбанника та чотирьох малих бань. Всі наявні матеріали засвідчують необхідність відновлення чернігівського Троїцького собору у первісних формах [100].

На засіданні архітектурно-технічної ради Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління в Києві 28 грудня 1972 р. проект реставрації Троїцького собору ухвалили з оцінкою “відмінно”. Вчена рада з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР на своєму засіданні 16 січня 1973 р. ухвалила реставрувати чернігівський Троїцький собор в повному запропонованому проектом обсязі з урахуванням черговості виконання робіт. Рада високо оцінила проведені дослідження і проектні матеріали [101].

Реставрацію Троїцького собору завершено в 1985 р. Комплекс заходів, запропонований проектом реставрації, в основному було виконано. За допомогою ін'єкцій розчину укріплені цегляні конструкції споруди. На рівні вінцевого карнизу по периметру стін влаштували залізобетонний пояс та зроблено перекриття із залізобетону на горищі для відтворення невеликих бань, які виклали з цегли пустотілими. Відновлено первісні

фронти фасадів, дахи, проведено малярні й позолотні роботи, влаштовано опалення і освітлення. Всередині реставровано ліплені тяги і підлогу, яку пізніше перекрито дошками [102]. В 1988 р. Троїцький собор знову став діючим.

Для більш повного аналізу художніх особливостей Троїцького собору варто розглянути його зображення у творах мистецтва XVII–XVIII століть. У XX ст. гравюри з чернігівських стародруків публікувались дослідниками кілька разів. Але як матеріали для іконографії споруди не розглядались. Не завжди автори навіть визначали те, яка ж споруда зображена. В 1926 р. П.М. Попов оприлюднив фрагмент гравюри на титульному аркуші книги “Правило к божественному причащенію” 1720 р. із зображенням Троїцького собору та інших споруд монастиря. У 1960–1980-х роках Г.Н. Логвин опублікував без пояснень нижню частину гравюри на титульному аркуші Нового заповіту чернігівського друку 1717 р. [103]. Вже згадувалось, що ці два зображення, а також ще два з інших чернігівських видань (Тріодь квітня 1685 р. та Феатрон І.М. Максимовича 1708 р.) використані для створення проекту реставрації Троїцького собору. У другому виданні книги про пам’ятки сіверянського краю Г.Н. Логвин опублікував фрагмент гравюри на титульному аркуші чернігівського видання “Алфавіту” 1705 р. із зображенням храму, який він визначив як Троїцький собор у Чернігові (східний фасад) [104]. Насправді ж зображений західний фасад чернігівського Борисоглібського собору, що засвідчують і зображення святих князів Гліба й Бориса над храмом. У підпису під ілюстрацією помилково вказано назву видання “Акафіст” замість дійсного “Алфавіт”.

В 1981 р. А.К. Адруг опублікував 5 зображень Троїцького собору на сторінках чернігівських стародруків. До вже згадуваних чотирьох додалося ще одне (до того неопубліковане) з титульного аркушу “Трьохакафістного молитвослова” 1697 р. Автор у кожному випадку обґрунтовував думку про те, що представлений саме Троїцький собор [105].

В 1990 р. Г.Н. Логвин опублікував кілька гравюр титульних аркушів чернігівських видань. В контексті нашого дослідження треба назвати мідьорит з “Трьохакафістного молитвослова”

1697 р. У підпису під ілюстрацією помилково вказана дата 1797 р. Також треба назвати форту з “Нового заповіту” 1717 р. та “Правила к божественному причащенню” 1745 року. В останньому виданні використана та ж сама рамка із зображенням внизу Троїцького собору, що і в “Новому заповіті” 1717 р. Г.Н. Логвин зображення Троїцького собору спеціально не розглядав [106]. Одну із форт чернігівського видання оприлюднили московські дослідники [107]. У статтях М.М. Говденко надруковано зображення Троїцького собору із видання “Феатрон” 1708 р. В одному випадку написано під ілюстрацією “на титульній сторінці”, а в другому вказано дату “кінець XVII ст.” [108]. Насправді ж гравюра вміщена на звороті титульного аркуша книги “Феатрон” 1708 р. Крім чернігівських стародруків Троїцький собор зображувався на плані Чернігова 1706 р., у творах станкової графіки та живопису. Ці твори публікувались, але зображення Троїцького храму як іконографічне джерело спеціально не розглядалися.

Отже, іконографія Троїцького собору в Чернігові досі ще не була предметом окремого комплексного дослідження. Його необхідність зумовлена розвитком туристичної галузі, потребою проведення нових досліджень, а також ведення лекційної та екскурсійної роботи.

Перше відоме зображення Троїцького собору виконане в техніці гравюри на дереві на звороті титульного аркуша одного з варіантів видання “Октоїху”, надрукованого в чернігівській друкарні 14 жовтня 1682 р. У горішній частині представлена ікона Іллінської Богоматері. У центрі нижньої частини бачимо західний фасад Троїцького собору. Що це саме він, засвідчує присутність чудотворної ікони Іллінської Богоматері, яка знаходилась тоді в Троїцько-Іллінському монастирі, а також фігури Антонія та Феодосія Печерських обабіч храму. Якраз Антоній поклав початок чернігівському Іллінському монастирю, викопавши печери. Згадаємо, що Троїцький собор закладений в 1679 р. В 1680 р. зодчий Й.-Б. Зауер став до праці над зведенням храму. Весною 1684 р. він працює вже у Мгарському монастирі, де будує собор на основі “Абрису” чернігівського храму. Отже, “Октоїх” готувався до друку й побачив світ під час будівництва Троїцького собору. Цілком можливо, художник використав креслення архітектора

“Абрис”. З іншого боку сам проект Троїцького собору можна наочно уявити як зображення, яке вельми близьке до гравюри у книзі, але ж, звичайно, більшого розміру.

На гравюрі західний фасад чітко поділений горизонталями карнизів та вертикалями пілястр на окремі частини. В центрі внизу бачимо портал входних дверей, а над ним велике вікно у вигляді хреста, що дуже нагадує герб Л. Барановича. Вгорі фронтон з волютами і розривом посередині, де вивищується царська корона. Обабіч фронтона –obelіски. Центральна велика баня та дві менші над західними вежами увінчані хрестами. Деталі лиштв вікон та ніш досить точно відповідають існуючим. Хоча в нижньому ярусі зображено по одній високій ніші та квадратній над нею, а в реальній споруді їх по двос.

Наступне чернігівське видання із зображенням Троїцького собору (Тріодь квітна) побачило світ 1 березня 1685 р. На той час зведення храму в основному завершилось. Внизу на титульному аркуші всередині картуша представлений західний фасад собору. Напис обабіч центральної бані “святая Троица” свідчить, що це – Троїцький собор. В загальних рисах воно близьке до зображення 1682 р. Але це не відбиток з тієї ж самої дошки. Подібність можна пояснити спільним першоджерелом – кресленням зодчого Й.-Б. Зауера.

В 1696 р. в Чернігові створена велика ікона Іллінської Богоматері. Її написав, мабуть, письменник і художник. ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович. Тоді ж вона була подарована Петру I. Нині знаходиться в Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Твір являє собою велику і складну композицію, написану темперними фарбами на дереві. Розміри її – 184 × 112 см. Вся права нижня частина зайнята зображенням чернігівського Троїцького собору, з якого виходить довга процесія на чолі з патріархом Адріаном. Під процесією напис-привітання ігумена монастиря Л. Крщоновича. Над західним фасадом Троїцького собору зроблено напис темними літерами на голубому тлі: “Церковь святой Троицы монастиря Ильинского Черниговского” [109]. Храм зображений з великою центральною банею. Обабіч неї дві невеликі бані, поставлені дещо на схід від головної. Вежі на західному фасаді завершують подібні

невеликі бані. Відсутність двох невеликих бань можна пояснити тим, що вони закриті для глядача завершеннями західних веж та браком місця у композиції. Всі бані вкриті бляхою та увінчані хрестами. Фронтон на фасаді відсутній. Членування західного фасаду в основному відповідають дійсним. З невідомої причини відсутнє велике вікно у вигляді хреста. Архітектурні деталі позначені чорним кольором на блідорожевому тлі. Це єдине давнє зображення Троїцького собору виконане в кольорі.

В 1697 р. у Чернігові побачило світ друге видання “Триакафістного молитвослова” в одну восьму аркуша. У книзі вміщено три акафісти Святій Трійці, великомучениці Варварі та Страстям Христовим. Відповідно на титульному аркуші вміщено зображення старозавітної Трійці, святої Варвари та Ісуса Христа з хрестом. Підпис автора мідьориту відсутній, але можна припустити, що їм був Л. Крщонович, бо його ім’я згадується в заголовку книги. Під заголовком на титульному аркуші представлений західний фасад Троїцького собору. Вихідні дані книги, зображення Трійці та великомучениці Варвари, які у храмі був присвячений один з престолів, свідчать про те, що перед нами чернігівський Троїцький собор. Розташування бань тут подібне до того, яке ми бачили на іконі Іллінської Богоматері 1696 р. Гравер ретельно прорисував деталі декору, які в основному відповідають реальним. Мабуть, для спрощення художник показав обабіч від центральної частини фасаду у двох ярусах по одній ніші замість двох. Бароковий фронтон фасаду зobelісками зображений дещо схематично. Вперше звернуто увагу на цікаві деталі – біля фронтона між двома вежами зображений невисокий парапет, а відкоси башт і проміжний карниз вкриті гонтом.

Зображення Троїцького собору знаходимо і на мальованому плані Чернігова 1706 р. (“Абрис чернігівський”). Тут храм бачимо поруч з великим ровом в оточенні дерев. Вгорі на стрічці напис “Троицкий монастырь”. Західний фасад завершує фігурний фронтон з ледь позначеними формами. В центрі велика баня, дві менші над західними вежами. Членування фасаду представлені скупо й схематично. Вгорі намальовано вікно у вигляді хреста. Нижче із-за дерев проглядає верхня частина portalу входу. На вежах вікна позначені у вигляді прямокутників. Загалом

для цього малювання характерні схематичність, спрощеність і узагальнення.

Варто розглянути також зображення у великій тезі Іларіона Мигури 1706 р. Це – мідьорит, де представлені 6 храмів фундації І. Мазепи. Які саме зображені храми у дослідників єдина думка відсутня. В. Січинський визначив лише 4 храми – Микільський собор у Києві, Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі і церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври. Другий і шостий храми залишились невпізнаними [110]. Д.В. Степовик опублікував фрагмент мідьориту І. Мигури 1706 р. і назвав всі зображені храми архітектурними пам'ятками Києва [111]. На думку В.В. Вечерського зліва направо зображені Богоявленський, Микільський та Успенський Печерський собори в Києві. Далі – Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври та Троїцький собор у Чернігові [112]. На нашу ж думку першим зліва зображений Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря з характерним лучковим фронтоном. Далі – Миколаївський собор на Печерську в Києві з напівколонами на фасаді, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря (пілястри на фасаді), церква Всіх Святих Києво-Печерської Лаври та, можливо, Троїцький собор у Чернігові. Щодо останнього таке припущення може мати місце, незважаючи на те, що фронтон фасаду та фронтон portalу мають відмінну форму від споруди і розглянутих її зображень. А схематичність у відтворенні лиштвиш та невідповідність їх розміщення властиві й для інших зображень.

30 жовтня 1708 р. в Чернігові вийшла книга “Феатрон или позор нравоучительный” (у чверть аркуша). Для нас являє інтерес ілюстрація на звороті титульного аркуша в техніці гравюри на дереві. Зображення західного фасаду храму вміщено в центрі. Написи поряд відсутні. Але розташовані поруч зображення Антонія Печерського, святих Іллі та Онуфрія, а також ікони Іллінської Богоматері промовляють за те, що перед нами чернігівський Т троїцький собор. Тут майже повністю повторено зображення Троїцького собору в “Октоїху” 1682 р. та “Тріоді

квітної” 1685 р. Різниця полягає лише в незначних відмінностях у формах бань, фронтонів і обелісків.

В 1717 р. в чернігівській друкарні виходить першим виданням “Новий заповіт” у чверть аркуша. На титульному аркуші з рамкою в техніці гравюри на дереві під заголовком постало зображення Троїцького собору. Про це свідчать фігури святих Іллі та Антонія Печерського обабіч споруди. Це зображення храму близьке до подібного на титульному аркуші “Трьохакафістного молитвослова” 1697 р., відрізняючись більш ретельним опрацюванням деталей. Пізніше дошка з цією рамкою була використана для оздоблення титульного аркуша видання “Правила к божественному причащенію”, здійсненого у Чернігові 1745 р.

В 1720 р. в Чернігові другим виданням у чверть аркуша вийшло “Правило к божественному причащенію”. Титульний аркуш із заголовком оздоблений рамкою, виконаною в техніці гравюри на дереві Никодимом Зубрицьким [113]. Фігури святих Онуфрія та Іллі свідчать на користь того, що в центрі нижньої частини титульного аркуша зображений Троїцький собор. Він звернений до глядача своїм західним фасадом – нерозчленованим, з гладенькими площинами. Зображення храму багато в чому ідентичне попереднім, але більш спрощене. В нижньому ярусі обабіч від входу по дві ніші (як і в існуючій споруді), а верхній ярус показаний умовно.

Всі розглянуті зображення чернігівського Троїцького собору можна поділити на три групи. Першу групу складають гравюри з “Октоїху” 1682 р., “Тріоді квітної” 1685 р. та “Феатрона” 1708 р. Вони, мабуть, найближчі до “Абрису” храму, який створив архітектор Й.-Б. Зауер. Їх можна назвати свосередніми копіями “Абриса” Троїцького собору. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення будівлі на плані Чернігова 1706 р. та на титульному аркуші “Правила к божественному причащенію” 1720 р. До третьої групи можна занести гравюри з “Трьохакафістного молитвослова” 1697 р. та “Нового заповіту” 1717 р. Вони виконані багато в чому позірно, з натури. Тому вони мають найбільшу історичну й мистецьку цінність завдяки відтворенню важливих деталей. До них примикає зображення

на іконі 1696 р. Осібно знаходиться зображення храму 1706 р. І. Мигури. яке можна лише до певної міри вважати відтворенням Троїцького собору.

Всі розглянуті зображення Троїцького собору відображають дійсні масштабні співвідношення його західного фасаду. Архітектурні членування і деталі декору відтворені досить точно. Храм звичайно зображувався з п'ятьма банями – дві невеликі бані знаходяться поряд з центральною та ще дві такі самі увінчують західні вежі. Однієї пари невеликих східних бань просто не видно спостерігачам з не дуже великого монастирського двору. В цілому згадувані зображення чернігівського Троїцького собору є важливими документами з історії архітектури Чернігова та України.

Троїцький собор у Чернігові презентує величні монастирські храми, традиція побудови яких на терені України сягає часів Київської Русі. Початок їй поклав Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073–1078 рр.). За своїм типом це шестистовпний хрестовокупольний храм в найбільш поширеному варіанті. Мав нартекс, три нави і завершувався однією банею. Зодчі не лише України, а й Росії звертались до цієї традиції в разі виникнення необхідності підкреслити наступність високих досягнень будівельного мистецтва Київської Русі.

Одним із перших прикладів переосмислення давньоруської схеми тринавного шестистовпного храму в Україні у XVII ст. стала Михайлівська церква в селі Білосток Луцького району Волинської області, яка збереглась до наших днів. Це – тринавна споруда базилікального типу. Центральна нава вища за бічних, які перекриті хрестовими склепіннями. Трансепт виділений на північному і південному фасадах ризалітами. Єдина апсида має три грані. Західний фасад фланкують дві вежі. Першою пам'яткою такого типу на Лівобережній Україні став Спасо-Преображенський собор Спасо-Преображенського монастиря біля села Максаки (нині Менського району Чернігівської області). Храм почали будувати в 1653 р. Він теж мав прямокутний план з однією апсидою. Трансепт і центральна нава вивисувались над іншими. Мав одну велику світлову баню і дві сходові вежі із заходу. На фасадах застосований масивний і спрощений

архітектурний ордер [114]. Обидва згадані храми належать до фундації київського воєводи Адама Киселя і представляють тогочасне волинське будівництво. Адам Кисіль належав до волинського шляхетного роду. Був пов'язаний з Чернігівщиною. Вважається, що народився в селі Брусилів поблизу Чернігова. Був чернігівським підкоморієм, носівським старостою. В 1641 р. призначений чернігівським каштеляном (управитель фортеці) і став єдиним православним сенатором польського сейму. В 1651–1652 роках київський воєвода. Похований в селі Низкиничі сучасного Іваницького району Волинської області. Дещо раніше тип західної базиліки застосований у православній архітектурі Білорусії.

У другій половині XVII ст. цю традицію продовжив чернігівський Троїцький собор. Після реставрації він постав у своїх первісних формах. Храм має своєрідну планову побудову. Вона різна у двох ярусах, що значно збагатило загальну об'ємно-просторову композицію. В плані першого ярусу виявилась давньоруська традиція тринавного триапсидного шестистовпного храму. В другому ярусі план споруди набув форму хреста через відсутність заповнень західних ділянок бічних нав безпосередньо біля башт. Це збагатило об'ємну структуру храму. Цьому сприяють і ризаліти на північному і південному фасадах, які разом з фронтонами позначають зовні трансепт. Відмінність від давньоруських храмів полягає також і в наявності ризалітів на фасадах та високих західних веж.

В первісному розташуванні бань продовжена давньоруська традиція. Теж саме можна бачити в Спасо-Преображенському соборі XI ст. у Чернігові, де на середхресті знаходиться головна баня, а 4 менші на кутах об'єму споруди. В Троїцькому соборі невеликі бані декоративні, Вони нічого не освітлюють, а лише створюють об'ємно-просторову композицію будівлі. Факт розміщення західних башт відомий і в Київській Русі (Софійський собор у Києві). У чернігівському Спасо-Преображенському соборі збереглася північно-західна сходовая вежа XI ст., а з півдня первісно була хрещальня. На місці давньоруських закомар всі 4 фасади Троїцького собору завершують барокові фронтони. Під будівлею Троїцького храму знаходяться великі підвальні

приміщення із склепом з похованнями. Сходи на п-подібні в плані хори влаштовані в північно-західній вежі.

Троїцький собор зведений із жолобчастої цегли на вапняному розчині. Розміри цегли в різних частинах споруди храму не дуже відрізняються і складають $30\text{--}31 \times 15\text{--}16 \times 6\text{--}7,5$ см. Під час реставраційних робіт з-під шару тиньку відкрилось мурування у нижній частині стін, що засвідчило невисоку якість цегли. Вище пішла цегла більш високої якості. Мабуть, спочатку виникали проблеми з виробництвом цегли.

Центральний підбанник через 4 підпружні арки спирається на дві пари масивних стовпів. Центральна нава та південна й північна частини трансепту перекриті цегляними напівциркульними склепіннями з розпалубками. У склепінні над центральною навою цеглини викладені для більшої жорсткості по діагоналі. Хрестовими склепіннями перекриті бічні нави і східні компартименти будівлі перед вівтарними апсидами. На всіх склепіннях під дахами влаштовані капельниці – трубочки невеликого розміру. Через них вода зі склепінь стікала всередину храму. Центральний барабан завершується куполом.

Під час реставраційних робіт виявилось, що для влаштування значного виносу вінцевого карнизу спеціально робились великі цегляні плити розміром $50 \times 25\text{--}26 \times 5,5\text{--}6$ см. Кожний облом спирався на металеві анкери-консолі. Нижче карнизів у мурування вставляли пов'язі із металевих смуг, поставлених ребром. Над центральною навою і трансептом влаштовані двоспадові дахи, вкриті бляхою. Металеві і дерев'яні конструкції дахів бань теж вкриті бляхою.

Пластика фасадів Троїцького собору витримана в єдиному стилі. Західний, південний і північний фасади оздоблені майже ідентично. Східний фасад має такий же фронтон і три апсиди. Центральна апсида п'ятигранна з пілястрами на кутах сягає на всю висоту до фронтона, а дві бічні напівкруглі в плані висотою першого ярусу. Цим східний фасад відрізняється від інших, хоча і йому зодчий приділив достатньо уваги. В цьому випадку можна говорити про всефасадність будівлі Троїцького собору, що відрізняє його від пам'яток західноєвропейської архітектури.

Центральні ділянки трьох фасадів виділяються пілястрами

та великими вікнами в другому ярусі у вигляді “трилистникового” хреста. Така форма хреста використовувалась здебільшого для виготовлення напрестольних хрестів, а також у гербах губерній і міст (в тому числі й Чернігова) [115]. Треба також мати на увазі, що такий хрест входить до складу герба Л. Барановича, з ініціативи якого зведений Троїцький собор. Центричність об’ємно-просторової композиції підкреслюють центральна баня, ризаліти, портали входів та фронтони фасадів.

Ярусність споруди позначена на фасадах горизонталями розвинутих карнизів. Над вінцевим карнизом на західному фасаді влаштовано балюстраду, яка з’єднує вежі. Наявність балюстради нагадує про походження архітектора. Прямокутні і квадратні вікна і ніші обрамлені “вухастими” лиштвами з трикутними і лучковими фронтончиками. Барокові риси яскраво виявились у фасадних фронтонах вибагливої форми з великими волютами і розімкнутими завершеннями. Розімкнуті фронтони мають також портали входів. Своєрідне пластичне рішення отримав центральний підбанник. На ребрах між вікнами знаходяться напівколонки, на які спирається аркатурний пояс. Вінцевий карниз, збагачений рядом ніш – ширинок, зорозово підтримують фігурні кронштейни з гирьками. Ніші і віконні отвори підкреслюють товщину стін. Вони обрамлені “вухастими” лиштвами з лучковими й трикутними фронтончиками, чергуються й перегукуються на всіх фасадах будівлі. Своєрідну ордерну композицію являють обрамлення порталів. Плоскі пілястри звужуються догори і зорозово підтримують фронтон.

Зовні стіни Троїцького собору потиньковані й побілені. Під час проведення реставраційних робіт ми робили невеликі зондажі (зрізи) шарів тиньку в різних місцях. Виявилось, що протягом століть храм не завжди був побіленим. Зустрічаються фарбування і в інші кольори, зокрема, в жовтий і зеленуватий. Можливо, ці кольори вжили в XIX ст., коли надбудували класицистичні трикутні фронтони фасадів.

В інтер’єрі споруди простір центральної нави і трансепту об’єднуються в середхресті. Бічні нави не такі просторі, а затінені через недостатню освітленість. Пластика пілястр і карнизів доповнюється скромними ліпленими оздобами.

Отже, Троїцький собор у Чернігові у другій половині XVII ст. типологічно продовжив традицію зведення величних монастирських храмів, започатковану Успенським собором Києво-Печерського монастиря в XI ст. Цей тип споруди відомий лише в мурованому будівництві. Чернігівський храм став зразком для побудови собору Мгарського монастиря, Миколаївського і Богоявленського соборів у Києві та, можливо, собору Трійці в Батурині. В чернігівській споруді згідно вимог замовників втілені традиції архітектури Київської Русі, досягнення європейського барокового зодчества завдяки творчості і будівельній практиці І.-Б. Зауера. В результаті в Чернігові постала самобутня пам'ятка української архітектури, в якій найбільш виразно виявились риси європейського бароко. Центральна баня та фронтони фасадів підкреслюють центричність композиції. Її підсилює рівноцінність композицій і пластики фасадів, яку складають своєрідно тлумачені ренесансно-барокові форми архітектурного ордеру. Завершують композицію і творять активний силует вертикальної домінанти в панорамі міста. Троїцький собор в Чернігові є видатною пам'яткою української архітектури, яка засвідчила інтерактивність розвитку вітчизняного зодчества.

В описах Чернігова XVII–XVIII століть вказується наявність біля храмів дерев'яних дзвіниць. На “Абрисі” 1706 р. схематично позначена невелика дзвіниця біля церкви Здвиження. Дзвіниці відігравали важливу роль у творенні матеріального середовища і житті людей. Надбрамні дзвіниці продовжили розвиток типу оборонної вежі. Вони поєднали оборонні і сакральні функції. Як виглядали ці дзвіниці, засвідчив малюнок дзвіниці П'ятницького монастиря в Чернігові на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. Зображення досить схематичне, але можна констатувати, що надбрамна дзвіниця в західній стіні монастиря зрублена з дерева в два яруси. У першому ярусі (імовірно, четверик) позначено широкий проїзд. Другий ярус (скоріше за все, восьмерик) має великі отвори для дзвонів, покрівлю з дерева і завершується банькою з хрестом. Між ярусами показана покрівля з дерева. Підпис під зображенням відсутній. Всі муровані споруди мали напис “каменная”. Отже, дзвіниця П'ятницького монастиря була поставлена з дерева. Вона вельми нагадує дерев'яну дзвіницю

Георгіївської церкви в Седневі, намальовану Т.Г. Шевченком навесні 1846 р. під час перебування в гостях у Лизогубів. За описами XVIII ст. відомо, що до спорудження мурованої дзвіниці всередині Троїцького монастиря знаходилась дерев'яна дзвіниця.

Надбрамна дзвіниця чернігівського Єлецького монастиря на “Абрисі” представлена схематично у вигляді одноярусної невеликої споруди з проїздом і двосхилим дахом. Монастирська огорожа позначена умовно двома лініями. Єлецька дзвіниця на початку XX ст. зображена художником Г.І. Нарбутом у складі друкарського знаку видавництва “Сіверянська думка” у тогочасному вигляді. Він майже не змінився до наших днів. На “Абрисі” дзвіниця показана у північній стіні огорожі Єлецького монастиря, тобто там, де вона і є в реальності. Ситуація на плані пояснює, що дзвіницю поставили саме на цьому місці для того, щоб прямо з неї можна було потрапити до входу до Третьяка.

Існуюча мурована дзвіниця слугує вертикальним акцентом в північній частині Єлецького монастиря. Зведена у другій половині XVII ст. Охоронний номер 817/2. Вважається, що верхній ярус з відкритими отворами для дзвонів побудований дещо пізніше першого ярусу з глухими стінами і невеликими вікнами. А вся споруда зведена на залишках більш давньої будівлі. В плані дзвіниця являє собою восьмикутник, дещо видовжений вздовж огорожі (13,5 × 10,5 м). Загальна висота до купола складає 34 м [116]. Споруда змурована з цегли, потинькована й побілена. В першому ярусі – брама і невеликі приміщення (в тому числі за свідченням І.Галатовського й монастирська в'язниця). В другому і третьому ярусах зберігались монастирські архіви. Верхній ярус призначався для дзвонів. Перекриття склепінчасті. Над куполом грушоподібне двохярусне завершення. Грані восьмикутника підкреслені пілястрами, які у верхньому ярусі мають профільовані імпости. Складні профілі цоколю і вінцевого карнизу з розкріповками створюють гру світла і тіні на площинах стін. Їх доповнює оформлення порталів брами. Мурована огорожа утворює зовні перед дзвіницею невеликий курдонер. Дзвіниця Єлецького монастиря являє собою ранній приклад високих мурованих дзвіниць.

Мурована дзвіниця Борисоглібського монастиря входить

до складу сучасної пам'ятки “будинок Колегіума” і споруд монастиря, які подібно до огорожі знаходились на валу на північ від головного храму – Борисоглібського собору. Вхід на територію монастиря був влаштований в іншому місці. Отже, дзвіниці П'ятницького і Єлецького монастирів знаходились над головними брамами, розміщення яких в огорожі зумовлені містобудівною ситуацією. Так само зробили і в Борисоглібському монастирі, але тут дзвіницю звели не над брамою. Дзвіниці окремих храмів ставились із дерева, вони були невеликими і відомі лише за описами та малюнками. Муровані дзвіниці зводились вищими і були важливими домінантами в панорамі міста.

Отже, на “Абрисі Чернігівському” 1706 р. зафіксовано 15 сакральних споруд. Є підстави вважати, що їх було більше. Серед них 5 відбудованих давньоруських храмів. Інші – дерев'яні і муровані, більшість з яких не збереглися. Храми з дерева ставили тризрубні й трибаневі – церкви Михайла й Федора, Богословська, Здвиження і Покровська. Благовіщенська і Миколаївська церква мали по 5 зрубів і 5 бань. Муровані Воскресенська церква й каплиця Якова зведені тридільними з трьома банями. Катерининська церква представляє тип хрещатого храму – 4 муровані восьмерики і центральний четверик увінчують бані. Окреме місце займає Троїцький собор, який продовжив типологічні традиції Київської Русі і сам став прототипом для інших споруд. Введенська церква з трапезною – найкращий зразок цього типу будівель зазначеного періоду. Вона представляє українську традицію, а трапезна з церквою Всіх Святих Борисоглібського монастиря – російську. Дзвіниці здебільшого ставились з дерева і були не дуже високими. Мурована дзвіниця Єлецького монастиря – одна з перших на Лівобережній Україні високих надбрамних споруд, які виконували спостережні, оборонні й сакральні функції, що було характерно для того часу.

Висновки

Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представляє кількісно і якісно новий етап в розвитку вітчизняного зодчества. Архітектурні ансамблі та окремі пам'ятки Чернігова засвідчили високий злет архітектурно-будівельної творчості. В конкретних історичних умовах зазначеного періоду на чернігівській землі постали оригінальні і глибоко самобутні твори архітектури. Вони стали гордістю української культури і яскраво відобразили особливості суспільного життя того часу.

Помірний клімат, достатня кількість опадів, родючі землі, судноплавні ріки, значні поклади глини, піску, вапняку не лише сприяли розвитку будівельної справи, а багато в чому зумовили особливості архітектури. Великі лісові масиви з хвойних і листяних порід оточували Чернігів. І навіть одна із версій походження назви міста пов'язана з чорними лісами. Тому більшість споруд будувалась з дерева. З дерева робили фортечні укріплення, ставили житлові і господарчі споруди, храми й дзвіниці. Поряд з дерев'яним будівництвом набуває значного поширення муроване. Не випадково дерев'яна архітектура справила великий вплив на муроване будівництво, хоча був і зворотній процес.

Для ведення мурованого будівництва необхідна цегла, яку виготовляли із місцевих глин. З цією метою до Чернігова запрошували цегельників й з інших міст. За свідченням І. Галятовського в 1675 р. найняли за гроші цегельника Якіма Філоненка із Гадяча, який робив цеглу для відбудови Успенського собору та побудови трапезної в Єлецькому монастирі. І в наступному столітті в цегельні біля Єлецького монастиря виробляли цеглу для будівництва. Лазар Баранович навіть тимчасово передав Троїцько-Іллінському монастирю містечко Козел біля Чернігова для належної доставки цегли і дров для її випалювання з метою допомоги будівництву Троїцького собору.

Стандартних розмірів цегли тоді не існувало. Навіть в різних частинах однієї споруди можна побачити цеглу не однакою за розмірами. Найчастіше можна зустріти розміри – $32 \times 16 \times 8$ см. Із цегли зводили стіни, арки, склепіння. З простої і фігурної цегли викладались елементи архітектурного декору фасадів. Вікна робили із скляними віконницями. Скло для них виготовляли на

гутах, яких було досить багато на Чернігівщині. Певну кількість заліза для будівництва (робили пов'язі) виробляли на місцевих руднях, а решту привозили з Росії. Дахи будівель вкривались полив'яною черепицею, деревом та бляхою. Стіни зовні і всередині тинькувались та білились.

В той час в Чернігові, як і в Лівобережній Україні, централізованої організації будівництва не існувало. В силу історичних обставин кадрів здатних і будівничих бракувало. Тому й виникла проблема запрошувати архітекторів. В Чернігові в зазначений період працювали поряд з місцевими майстрами провідні здатні "Приказа кменных дел" з Москви та представник краківсько – віленської архітектурної школи Й.-Б. Зауер. Без перебільшення можна сказати, що в Чернігові в той час працювали кращі здатні Східної та Центральної Європи. Креслень в сучасному вигляді тоді не знали. В процесі проектування робили моделі споруд з дерева та умовні креслення головного фасаду храму. Мається на увазі "Абрис" чернігівського Троїцького собору, представлений Й.-Б. Зауером.

Будівництво велось за зразками. Як зразок вибиралась конкретна вже існуюча споруда. В текстах контрактів точно зазначалось, які зміни належало внести до зразка. Отже, у творчому процесі опосередковано брали участь і автори архітектурних творів попередніх часів, що забезпечувало продовження традицій. В складному процесі колективної архітектурної творчості брали участь багато людей. Все починалось замовником, який і формулював проектне завдання. В Чернігові замовниками виступали представники вищого духовництва (Л. Баранович, І. Максимович), гетьмани України (І. Самойлович, І. Мазепа), чернігівські полковники (Лизогуби, В.А. Дунін-Борковський, П. Полуботок). Вони ж погоджували і затверджували проекти. Бувало, що автор проекту виступав і особою, яка брала підряд на будівництво. Мається на увазі Й.-Б. Зауер, який став і виконавцем робіт для зведення Троїцького собору в Чернігові. Отже, шлях творення починався із пам'ятки, яка правила за зразок, і закінчувався новою спорудою. В свою чергу чернігівський Троїцький собор став прототипом для побудови храмів у Мгарському монастирі та Києві. Пам'ятки

типу чернігівської Катерининської церкви будувались не лише в Україні, а й на території Росії.

Значними досягненнями позначені всі галузі архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Основні засади містобудування визначили вимоги фортифікації. Саме вони сформували загальне планування Чернігова та його межі. Містобудівельна та оборонна архітектура продовжили традиції Київської Русі. Дерев'яно-земляні укріплення робились по-новому – “тарасами”. З початку XVIII ст. почалась реконструкція згідно бастионної системи. В зазначений період сформувались неповторні ансамблі чернігівських монастирів з мальовничим і вільним плануванням, гармонійним зв'язком з природою.

Цивільна архітектура представлена такою визначною пам'яткою, як будинок полкової канцелярії. На його планування та планування келій монастирів справило вплив народне житло. До наших днів зберігся єдиний дерев'яний будинок, який зберігся на Лівобережній Україні з другої половини XVII ст. (з перебудовами) на території Єлецького монастиря. Осібно виділяється будинок Колегіума, який входив до складу комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Традиції народної творчості виявились в декорі споруд і в архітектурному декорі фасадів.

Важливе значення мала відбудова пам'яток давньоруської архітектури. Вона справила вплив на формування стилістичних рис українського зодчества другої половини XII – початку XIII століть. В зазначений період продовжилось втілення східнослов'янської композиційної ідеї (за висловом Ю.С. Асєєва) – наростання форм до центру композиції. Яскравий приклад – Катерининська церква. Давнім спорудам надавали характерних рис українських храмів. Продовження життєдайних традицій дало життя давній архітектурі доби Київської Русі і сформувало нове зодчество ранньомодерного часу.

Провідним типом будівель у Чернігові в зазначений період стали церковні споруди. Як в українській архітектурі Гетьманщини того часу, в Чернігові теж сформувались два види (жанри) сакрального зодчества. Один, представлений Троїцьким собором, спирався на традиції Київської Русі з поєднанням особливостей західноєвропейського костельного будівництва

(так звана українізована базиліка). Цей величний монастирський храм втілював ідею наступності державної влади від князів Київської Русі. Інший жанр (його називають громадським або парафіяльним) поширився як у мурованому, так і в будівництві з дерева. В Чернігові діяли тридільні й трибаневі храми і дерев'яні, і муровані. Найвищим досягненням української архітектури зазначеного періоду стали хрещаті муровані храми. Чернігівська Катерининська церква є одним з кращих зразків цього виду. Найранішим відомим прототипом таких споруд є мурована Успенська церква 1653 р. в селі Низкиничі Іваничевського району Волинської області, фундована А. Киселем. В 1658 р. в Ніжині постав мурований хрещатий Миколаївський собор. З-поміж пам'яток з дерева зразками для мурованих споруд могли стати п'ятибаневі п'ятизрубні Благовіщенська й Миколаївська церкви в Чернігові (не збереглися). Як вони виглядали може дати уявлення Троїцька церква 1710 р. в селі Пакуль (неподалік від Чернігова), відома за фотографіями.

Елементи архітектурного декору і принципи його застосування ідентичні у всіх пам'ятках Чернігова того часу. Провідну твірну роль відіграють елементи архітектурного ордеру, тлумачені як декоративна система. Обрамлення віконних і дверних отворів відрізняються ошатністю і розмаїттям. Особлива увага оздобленню фронтонів і бань, яким надавали пружної активної форми. Декоративні фронтони мають складну форму як за обрисами, так і за заповненням площин тимпанів. Для Чернігова характерно застосування архітектурної кераміки у вигляді великих рельєфів із зображенням Богоматері з дитиною, Спасу Нерукотворного та керамічних вставок, вкритих поливою.

Розвитку архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть сприяли соціально-економічні умови розвитку, взаємозв'язки з культурами інших народів, традиції архітектури Київської Русі, багатовіковий досвід народного будівництва, досягнення західноєвропейського зодчества. В результаті в Чернігові, як і на всій Лівобережній Україні, витворився своєрідний стиль, в якому органічну поєднались риси Ренесансу й бароко, давньоруські і народні художні традиції. Національна специфіка архітектури Чернігова не лише в типах

споруд, об'ємно-просторових композиціях і декорі, а й у характері містобудування. Такий стиль часто називають українським бароко. Така дефініція є досить умовною. Деякі дослідники (М.П. Цапенко, В.В. Вечерський) називають його українським національним стилем. Підстави для такого визначення існують і досить серйозні.

Досягнення архітектури зазначеного періоду набули розвитку до кінця XVIII ст. Пізніше до традицій українського бароко звернулись зодчі на початку XX ст. Необарокова течія в межах стилю модерн позначила пошуки національного стилю, які привели до пам'яток XVII–XVIII ст. Не обминула ця тенденція і Чернігів. Окремі прояви необароко властиві будівлям чернігівських шкіл. Школа ім. М.В. Гоголя зведена за проектом інженера І. Якубовича на початку XX ст. (вулиця ім. М. Гоголя, № 16). Тут на трьох головних фасадах розміщені барокові фронтони з волютами й обелісками, полібні до тих, які з'явилися на П'ятницькій церкві в Чернігові під час відбудовчих робіт в XVII ст. В кінці XX – на початку XXI століття перед архітекторами постало завдання побудови нових церковних споруд. Важливо, щоб при проектуванні враховувались не лише українські традиції XVII–XVIII століть, а й місцеві глибинні. Для Чернігова найхарактернішими є храми типу Троїцького собору, Катерининської цекрви, та тридільні трибанні. Як приклад продовження першого напрямку можна назвати храм Всіх Святих Чернігівських на площі Героїв Сталінграду в Чернігові. Архітектор В.М. Устинов відтворив розміщення 5 бань подібно Спасо-Преображенському та Троїцькому соборам у місті над Десною. Архітектор В. Міненко в Миколаївській церкві на вулиці Михалевича повторив композицію тридільного трибанного храму. Західний фасад фланкують дві вежі. Отже, архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть сформувалась, спираючись на багатовікові глибинні традиції і справила вплив на зодчество наступних століть. Окремі чернігівські будівлі і мальовничі ансамблі відзначаються яскравою національною самобутністю і своєрідною неповторністю. Вони є вагомим внеском до скарбниці вітчизняної та європейської культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.1. Містобудування та оборонна архітектура

1. Швидько Г.К. Цінне джерело з історії Чернігівщини (переписана книга 1666 р.) //Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 54–55.

2. Швидько Г.К. Перший загальний перепис дворів населених пунктів Чернігівського полку 1721 р. //Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988): Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 61–62.

3. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату //Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: Збірка матеріалів. – Чернігів, 2003. – С. 53–61.

4. Водзінський Є.Є. Структура та історико-культурна цінність ландшафтно-археологічного комплексу Чернігова //Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988): Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 130–131.

5. Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця //Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91–93. Карна біда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. Вид. 2-е. – К.: Будівельник, 1980. – С. 12–40.

6. Из росписного списка стольника, воеводы и полковника московских стрельцов С.И. Янова об укреплениях Чернигова, указных грамотах и состоянии казны //Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 46–48. “Росписной список” чернігівської фортеці 1682 р. /Підготовка до друку і вступна стаття С.О. Половникової //Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88–95.

7. Розписний список Чернігова 1701 р. /Підготовка до друку та передмова В.О. Харламова //Слов’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. – Чернігів, 1995. – С. 91–92.

8. План знаходиться у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі в зібранні планів, карт, креслень, малюнків, гравюр Петра І. Повністю “Абрис Чернігівський” з коментарями опубліковано: Плещко Л. “Абрис Чернігівський” //Наука і суспільство, 1971. – № 8. – С. 30–31. Плещко Л. Подорож до міста XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 32–33. Плещко Л. Найдавніший план Чернігова //Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 241–244. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 31–32; Табл. XXXIII.

9. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. – СПб, 1897. – С. VIII–X, 19.

10. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 890.

11. Из описания Чернигова по генеральной ревизии Черниговского полка 29 мая 1776 г. //Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 52–54. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. /Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–170. Военно-историческое обозрение Российской империи: Черниговская губерния. – СПб, 1851. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 113–116.

12. Труды Черниговской архивной комиссии. 1900–1902. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 151–154. Из топографического описания Чернигова 1783 года //Чернигову 1300 лет: Сб. докум. и материалов. – К., 1990. – С. 57–58.

13. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 241–245, 263–272, 273–278, 287–290.

14. “Сокращенное историческое описание Чениговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. /Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко //Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 82–95.

15. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років //Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 32.

16. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки //Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К., 2003. – Т. 5. – С. 217.

17. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. Сочинение Н. Маркевича. – Чернигов, 1852. – С. 19–34, 57–65.

18. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 2–25. Очерки истории города Чернигова. 907–1907. Юбилейное издание Черниговской городской управы. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 23, 34–36.

19. Иловайский П.И. Черниговская старина по преданиям и легендам. – Чернигов: Типография губернского правления, 1898. – С. 15.

20. Игнаткин И.А. Чернигов. – М.: Госуд. изд-во литературы по строительству и архитектуре, 1955. – С. 19–21.

21. Юрченко П.Г. Архітектура України після возз'єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) //Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 110–111.

22. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 65–68.

23. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1965, С. 11–122. 2-е видання М., 1980. – С. 9–144.

24. Карнабіда А.А. Чернігів: Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1969. – 79 с.: іл. Карнабед А.А. Планировка и застройка Чернигова (Развитие и проблемы преемственности архитектурно-планировочной структуры исторического города). Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – Ленинград, 1974. – 23 с. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – Вид. 2-е. – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.: іл.

25. Ленченко В.А. К истории дерево-земляных укреплений на Украине в XVII–XVIII вв. //Исследование и охрана архитектурного наследия Украины: Сборник. – К., 1980. – С. 93–95.

26. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1980. – 151 с.: іл.

27. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 457–459, 889–890.

28. Вечерський В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII століть як джерело вивчення містобудівного розвитку //Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – Част. 1. – С. 105–121.

Вечерський В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування //Пам'ятки України. – 1996. – № 2. – С. 66–77. Вечерський В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. //Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 195–206. Вечерський В. Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам'ятка українського містобудівного мистецтва //Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 540–553.

29. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 458–459. Вечерський В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. //Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 196. В 1681–1683 роках Адам Зернікау в Батурині написав трактат про фортифікацію за голандським і новим методом (бастіонним). Автобіографія Адама Зернікау /Підгот. документа до публікації та передмова С. Мащенко //

Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 21–23.

30. Асеев Ю.С. Архитектура Київської Русі. – К.: Будівельник, 1969. – С. 13–14.

31. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Ленинград: Стройиздат, 1984. – С. 31–32.

32. Из розписного списка стольника, воеводы и полковника московских стрельцов С.И. Янова об укреплениях Чернигова, указных грамотах и состоянии казны //Чернигову 1300 лет: Сб. документов материалов. – К., 1990. – С. 46–48. “Росписной список” Чернігівської фортеці 1682 р. /Підгот. до друку і вступна стаття С.О. Половникової // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88–95.

33. Адрюг А. Чернігівська чудотворна ікона Єлеської Богоматері //Родовід. – 1996. – № 2(14). – С. 106–111. Адрюг А. Пам’ятка давнього українського малярства //Літературний Чернігів. – 1999. – № 13. – С. 96–97. Адрюг А.К. Визначна пам’ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001. – С. 14–17.

34. Розписний список Чернігова 1701 р. /Підготовка до друку та передмова В.О. Харламова //Слов’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. – Чернігів, 1995. – С. 91–92.

35. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 31–32, табл. XXXIII.

36. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. – СПб, 1897. – С. VIII–X, 19.

37. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 36–37.

38. Алферова Г.В. Архитектура Франции времени французской абсолютной монархии XVII–XVIII вв. //Всеобщая история архитектуры. – М., 1969. – Т. 7. – С. 132–133.

39. Пламеницька О. Бастіон //Архітектура: Короткий словник-довідник. – К., 1995. – С. 46.

40. Юрченко П.Г. Дерев’яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – С. 28. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 137–138.

41. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 277.

42. План опубліковано: Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М: Стройиздат, 1967. – С. 66.

43. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 689.

1.2. ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА

1. Из росписного списка стольника, воеводы и полковника московских стрельцов С.И. Янова об украплениях Чернигова, указных грамотах и состоянии казны //Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. К., 1990. – С. 46–48. Розписний список Чернігова 1701 р. /Підгот. до друку та передмова В.О. Харламова //Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. – Чернігів, 1995. – С. 91–92.

2. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков. Составл. по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым //Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 3. – V. – Смесь. – С. 1–4, 29.

Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов /Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка //Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 129–131.

3. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05.1698) /Вст. стаття та публікація І. Ситого //Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 11. Оригінал зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського (Інв. № АЛ 553).

4. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 312–317. Документ зберігається в ЦДІА України в Києві (Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1194).

5. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) //Вісник Академії будівництва та архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 28.

6. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 279.

7. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) //Пам'ятки України. – 1999. – № 2–3. – С. 167.

8. Тестамент ... С. 11.

9. Материалы для историко-статистического описания Чернигова (Описание Чернигова 1765–1766 гг.) //Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 45. – Отдел второй. – Часть неофиц.

10. Пащенко Д.Р. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) – Чернигов: Губернская типография, 1868. – С. 2.

11. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 279.
12. Черниговская старина по преданиям и легендам (Очерк П.И. Иловайского). – Чернигов: Типография губернского правления, 1898. – С. 15–17.
13. Літографії опубліковано: Мазепа: Збірник/Передмова, упоряд. тексту і іл., комент. Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 142. Макаров А. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – С. 22.
14. Султанов Н.В. О доме Мазепы //Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – С. 115.
15. Павлуцкий Г. Гражданское зодчество на Украине //Грабарь И. История русского искусства. – М., б.г. – Т. II. – С. 416.
16. Грабар И. Барокко Москвы //Грабарь И. История русского искусства. – М., б.г. – Т. II. – С. 440.
17. Лукомский Г.К. Украинский барокко. – СПб, 1911. – С. 13.
18. S.P. Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Разумовского // Черниговская земская неделя. – 1913. – 10 мая. – № 9. – С. 3. Модзалевский В.Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов //Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка //Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 128–129.
19. Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. – Чернігів: Сіверянська думка, 1918. – С. 14–15.
20. Ернст Ф. “Мазепин будинок” у Чернігові (До історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII ст.) //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 347–367.
21. Федоренко П.К. З історії старого Чернігова //Україна. – 1930. – № 9. – Кн. 43. – С. 27–47. Склав план полкової канцелярії підпоручик Ярославський.
22. Павленко М. Нові спостереження над чернігівським “Мазепиним будинком” //Україна. – 1930. – № 9. – С. 48–54. Хроніка. Засідання комісії історії козаччини і козацької доби //Україна. – 1930. – Кн. 42. – липень–серпень. – С. 196.
23. Таранушенко С. Лизогубівська кам’яниця у м. Седневі: Провідник. – Харків: Рух, 1932. – С. 43.
24. Голубець М. Мистецтво //Історія української культури За заг. ред. І. Крип’якевича. – К., 1994. – С. 516.
25. Січинський В. Українська архітектура //Українська культура: Лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1993. – С. 250.

26. Татаренко С.А. Українське барокко //Архітектура Радянської України. – 1940. – № 8. – С. 33.

27. Архитектура Украинской ССР /Предисловие Ю.С. Асеева и Г.Н. Логвина. – М.: Гос. изд – во литературы по строительству и архитектуре, 1954. – Т. 1. – С. 13. Памятники архитектуры Украины: Чертежи и фотографии. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1954. – С. 23.

28. Игнаткин И.А. Чернигов. – М.: Гос. изд-во литературы по строительству и архитектуре. 1955. – С. 68–70.

29. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1955. – С. 123, табл. 27–30.

30. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба у Чернігові //Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 81–94.

31. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові (Пам'ятник архітектури XVII ст.). – К.: Держ. вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – 13 с.: іл.

32. Юрченко П.Г. Архітектура України після Возз'єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст. //Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 113–115. Юрченко П.Г. Архітектура другої половини XVII–XVIII ст. //Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 73.

33. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) //Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 32. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 85–88. Цапенко М.П. Архитектура Украины второй половины XVII – 20-е годы XVIII в. //Всеобщая история архитектуры. – М., 1968. – Т. 6. – С. 387. Цапенко М.П. Архітектура другої половини XVII–XVIII ст. //Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т. 3. – С. 71–72.

34. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1989. – С. 35. Асеев Ю.С. Професія – архітектор. – К.: Будівельник, 1991. – С. 54–57.

35. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1965. – С. 52, 53, 61–64. 2-е видання. – М., 1980. – С. 49, 50, 71–74.

36. Логвин Г.Н., Миляева Л.С. Искусство Украины конца XVII–XVIII веков //История искусства народов СРСР. – М., 1976. – Т. 4. – С. 166.

37. Карнабіда А.А. Чернігів: Пам'ятки архітектури XI–XIX сторіч (Комплект із 9 буклетів). – К.: Будівельник, 1976. Карнабіда А. А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 43.

38. Паспорт пам'ятки архітектури “Будинок полкової канцелярії” XVII століття //Архів Головного управління архітектури і містобудування Чернігівської обласної державної адміністрації. № 2642/1. Памятники градостроительства и архитектуры и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 271.

39. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель /Автор текста и сост. альбома Г.Н. Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982. – С. 465. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 585. Чернігівщина: Енцикл. Довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 399. Вечерський В.В. Будинок полкової канцелярії //Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 290.

40. Чепелик В. Кам'яниці, обпалені полум'ям історії //Українська культура. – 1993. – № 3–4. – С. 30–31.

41. Адруг А. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть //Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 63–64. Адруг А. Про час зведення та авторство будинку Якова Лизогуба в Чернігові //Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наук. конференції Національного заповідника “Софія Київська”. – К., 1996. – С. 62–63.

42. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 279.

43. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 1. Лизогубы //Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 123. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 97–98.

44. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 338.

45. Адруг А. Про авторство Катерининської церкви в Чернігові та пам'яток її кола //Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 32–35.

46. Адруг А. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум //Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 5. – С. 48–50.

47. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 109–110.

48. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1912.

– Т. 3. – С. 98.

49. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов /Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка // Чернігівська старовина: 36. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 114.

50. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник. – Харків: Рух, 1932. – С. 13–14. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 333–334.

51. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 149.

Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 36–37, 41.

52. Чернігівський літопис /Підгот. до друку, передмова і коментарі Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 118.

53. Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки /Публікація О. Апанович. Переклав М. Малюк // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1988. – Вип. 23. – С. 227.

54. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10582. – Арк. 12–13.

55. Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові /Підгот. до друку та передмова О. Коваленка та Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 159.

56. Там само. – С. 161.

57. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 91.

58. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 271.

59. Игнаткин И.А. Чернигов ... С. 68–69.

60. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-583. – Оп. І. – Спр. 59. – Арк. 3.

61. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. І. – Спр. II. – Арк. 4.

62. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові. К.: Держ. вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – С. 4, 7–10. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 81–94.

63. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. І. – Спр. 208. – Арк. 44.

64. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. І. – Спр. 294. – Арк. 92 А.

65. ДАЧО. – Ф.Р- 5239. – Оп. I. – Спр. 113. – Арк. 4.
66. Технологическая записка к производству работ по памятнику архитектуры XVII в. – бывшей полковой канцелярии в г. Чернигове. – К., 1964. – Арк. 2–5. Проектна документація підготовлена під керівництвом В.І. Корнєєвої. //Поточний техархів ВАТ “Чернігівреставрація”.
67. ДАЧО. – Ф.Р-5239. – Оп. I. – Спр. 122. – Арк. 4.
68. Законодавство про пам’ятники історії та культури: 3б. нормативних актів. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 85–88.
69. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. I. – Спр. 525. – Арк. 3. ДАЧО. – Ф.Р-5239. – Оп. I. – Спр. 169. – Арк. 13.
70. ДАЧО. – Ф.Р-5239. – Оп. I. – Спр. 178. – Арк. 24.
71. Техническое заключение об инженерно-геологических изысканиях на площадке существующего памятника архитектуры XVII в. “Полковая канцелярия” в г. Чернигове. – Чернигов, 1994. – С. 9–10 //Поточний архів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”.
72. Семик И. Заключение по детальному инженерному обследованию //Памятник архитектуры конца XVII в. “Дом полковой канцелярии” в г. Чернигове. – К., 1994. – Т. II. – Кн. 4. – С. 8. //Поточний архів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”.
- Памятник архитектуры XVII в. “Полковая канцелярия” в г. Чернигове. Проект ремонтно-реставрационных работ. Предварительные работы. – К., 1994. – Т. I. – Кн. 1. – С. 7–8. // Документальний фонд Національного архіт. – істор. Заповідника “Чернігів стародавній”. НАІЗ “ЧС” КН 1254/ ДФ 640.
73. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 – 90-ті роки //Родовід. – 1996. – № 2(14). – С. 53–55.
74. Чернігівський художній музей /Автор-упорядник В.М. Величко. – К.: Мистецтво, 1988. – С. 6.
75. Самойлович В.П. Українське народне житло. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 11.
76. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов //Востоочнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 138.
77. Там само. – С. 141.
78. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.: Наука, 1966. – С. 69–88. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – С. 121.

79. Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 103–107.

80. План опубліковано: Цапенко М.П. По западным землям курским и белгородским. – М.: Искусство, 1976. – С. 56, 59–60.

81. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник. 1986. – Т. 4. – С. 333–334.

82. Таранушенко С. Давнє поліське житло. // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 15.

83. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 84–90.

84. Юрченко П.Г. Народное жилище Украины. – М.: Гос. архитектурное изд-во Академии архитектуры СРСР, 1941. – С. 57.

85. Фото цих деталей у книзі: Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.: Наука, 1966. – С. 31, 220, 291.

86. Фото в книзі: Алферова Г.В. Памятник русского зодчества в Кадашах. – М.: Просвещение, 1974. – С. 173.

87. Дяденко В. Традиція побілки житла // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 5. – С. 58.

88. Игнаткин И.А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII–XIX вв. // Зодчество Украины: Сборник. – К., 1954. – С. 172.

89. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 91.

90. Рисунок-реконструкція палат опубліковано: Цапенко М.П. По западным землям курским и белгородским. – М.: Искусство, 1976. – С. 59.

91. Реконструкція будинку Артемихи опубліковано: Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1989. – С. 30.

92. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.: Наука, 1966. – С. 284.

93. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові (Пам'ятник архітектури XVII ст.). – К.: Держ. вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – С. 11.

94. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 р. Оповідання. – Харків: Основа, 1990. – С. 15.

95. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва

України (XIII–XVIII ст.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1992. – С. 124–125.

96. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) //Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 28–32. Таранушенко С.А. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. //Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 103–107. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 773.

97. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 224. – Арк. 112 зв – 113.

98. ДАЧО. – Ф. 976. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк.1-38.

99. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 32, табл. XXXIII.

100. Книга пожиткам ... С. 1–133.

101. Шафонский А. Вказ. праця – С. 281.

102. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 478. Перше видання книги вийшло в Москві 1822 р.

103. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки //Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К., 2003. – Т. 5. – С. 219.

104. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. Соч. Н. Маркевича. – Чернигов: Губернская типография., 1852. – С. 50.

105. Белоусович Л. Построение новых зданий семинарии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 148.

106. Гумилевский Ф. Чернигов //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 71.

107. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1897. – № 24. – С. 936–937. – (ч. неоф.).

108. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов /Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка //Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300 – літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 129–131.

109. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 83–85. Мурашко В. Унікальний палац знайдено //Деснянська правда. – 1958. – 27 вересня.

110. Лепявко С.А. Садиба полковника Павла Полуботка в Чернігові //Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 145–148.

111. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України: Історичний нарис. – К.: Либідь, 2002. – С. 155.

112. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1897. – № 24. – С. 936. – (часть неофиц).

113. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) //Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 31–32.

114. Там же. – С. 31.

115. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 83.

116. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура... С. 31–32.

117. Мурашко В.І. Унікальний палац знайдено //Деснянська правда. – 1958. – 27 вересня. – С. 3.

118. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 83–85.

119. Там само.

120. Павлуцкий Г. Гражданское зодчество на Украине //Грабарь И. История русского искусства. – М., б.г. – Т. II. – С. 414.

121. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 46.

122. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 269–270. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 829.

123. Віроцький В.Д. Храмы Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 116–117.

124. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Истор. очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с приложением документов, относящихся к новейшей его истории /Составила монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – С. 56.

125. Цит. за: Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С. 12.

126. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 268.

127. Ильенко И. Реконструкция изразцовых печей в кельях Елецкого монастыря в Чернигове // Теория и практика реставрационных работ. – М., 1972. – Сб. 13. – С. 116.
128. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 268.
129. Там само. – С. 278. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 808–809.
130. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... С. 128.
131. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник. – Харків: Рух, 1932. – С. 43.
132. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура ... С. 29. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 97.
133. Таранушенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові / Підгот. до друку і передмова С.І. Білоконя // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 143–146. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 37.
134. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 340.
135. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 285. Травкіна О. До питання про місцезнаходження чернігівського Колегіуму та реорганізацію його в семінарію // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 85–91.
136. Маслов С. Етюди з історії стародруків. – К., 1925. – I–VIII. – С. 49.
137. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 264, 281.
138. Описания Чернигова (Описание Чернигова 1765–1766 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 45. – часть неофиц. – отдел второй. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століть. – К., 1997. – С. 32.
139. Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну / Вст. стаття, публікація, коментарі О. Толочка // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 175–191.
140. Фотокопія акварелі зберігалась в науково-методичному фонді Науково-дослідного інституту теорії архітектури і містобудування в Києві (НДІТІАМ, інв. № 13025). Вона неодноразово публікувалась, зокрема: З української старовини: Альбом / Текст Д.І. Яворницького. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 210, іл. 108.

141. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки //Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: – К., 2003. – Т. 5. – С. 217.

142. Докучаев М. Первые годы существования Черниговской семинарии //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 126–128. Гумилевский Ф. Борисоглебский, бывший кафедральный монастырь //Там само. – Кн. 4. – С. 102–103.

143. Марков М. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 17.

144. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. – Чернигов... – С. 121.

145. Игнаткин И.А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII–XIX вв. //Зодчество Украины: Сборник. – К., 1954. – С. 172. Игнаткин И.А. Чернигов... С. 70–72.

146. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 91, 93. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 58, 59, 74–81. Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель /Автор текста и составитель альбома Г.Н. Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Едицион, 1982. – С. 465–466, іл. 304, 305.

147. Юрченко П.Г. Архітектура України після Возз'єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) //Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 115. Юрченко П.Г. Архітектура другої половини XVII–XVIII століть //Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 74.

148. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 45–46. Карнабед А.А. Архитектура Черниговщины (IX–XX вв.) //Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – Черниговская область. К., 1986. – Вып. 4. – С. 65–66.

149. Чернігів: Довідник-путівник/Склав М.Т. Яцура. – К.: Київське обласне книжково-газетне вид-во, 1961. – С. 92–94. Чернігівщина: Путівник-довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 21.

150. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 210.

151. Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников //Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 34–41.

152. Адрог А. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум //Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 5.

– С. 48–50.

153. Паспорт пам'ятника архітектури “Чернігівський Колегіум” 1700–1702 //Головне управління в справах архітектури та містобудування Чернігівської обласної державної адміністрації (Арх. 2642/1). Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 270–271.

154. Памятники архитектуры Украины: Чертежи и фотографии. – К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1954. – С. 24. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1989. – С. 37.

155. Чепелик В. Школа, колегіум, академія //Українська культура. – 1993. – № 9–10. – С. 26.

156. Віроцький Д. Храми Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 73–79.

157. <http://www.heritage.com.ua/kraeznavstvo/regioni/MonChern/> Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К.: Техніка, 2000. – С. 289–290.

158. Храмы Украины: Альбом /Вступ. стаття, комент. та упоряд. Л. Прибегі. – К.: Мистецтво, 2000. – С. 160. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України: Історичний нарис. – К.: Либідь, 2002. – С. 156.

159. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – С. 270.

160. Там само.

161. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 264.

162. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) /Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 133.

163. Карнабед А.А. Що ховають в собі “капітелі” Борисоглібського собору? //Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 122–123.

164. Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 20.

165. Докучаев М. Первые годы существования Черниговской семинарии //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 126.

166. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 17.

167. Из рапорта черниговского губернатора императору Нико-

лаю І о наличии учебных заведений и казенных зданий в городе. 31 декабря 1839 г. //Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 67.

168. Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 76.

169. Звіт про роботу українського комітету охорони пам'ятників культури при Нарком освіти УРСР за термін з II пленуму (23/V 30 р.) по III пленум (12/ V 31 р.) // Пам'ятки України. – 1997. – № 2. – С. 115.

170. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 3,4.

171. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 9.

172. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 56 зв.

173. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 15.

174. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12, 12 зв, 13, 13 зв. Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 18–21.

175. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 4.

176. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 17.

177. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 52.

178. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 2.

179. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 9.

180. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 11.

181. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 35, 38.

182. ДАЧО. – Ф. Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 34, 36.

183. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 29.

184. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 6–7.

185. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 10.

186. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 8–9.

187. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 8–9.

188. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 8–9. ДАЧО. – Ф. Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 10.

189. Бойченко С. Загадковий надгробок під цоколем Колегіуму //Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 121–123.

190. Чапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 37.

191. Брайцева О.Н. Новое и традиционное в храмовом зодчестве Москвы конца XVII в. //Архитектурное наследство. – М., 1978. – Вып. 26. – С. 84.

192. Тихомиров Н.Я. Архитектура подмосковных усадеб. – М.: Гос. изд-во по строит. и архитектуре, 1955. – С. 42. Ильин М.А. Подмосковье. – М.: Искусство, 1966. – С. 18–19.
193. Ильин М.А. Подмосковье. – М.: Искусство, 1966. – С. 101.
194. Балдин В.И., Герасимов Ю.Н. Духовская церковь Троице-Сергиева монастыря //Архитектурное наследство. – М., 1972. – Вып. 19. – С. 53, 65.
195. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 215.
196. Ильин М.А. Русское шатровое зодчество. Памятники середины XVI века: Проблемы и гипотезы, идеи и образы. – М.: Искусство, 1980. – С. 23, 40, 57.
197. Шевченко В. Трапезна Михайлівського Золотоверхого монастиря //Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 47.
198. Плужников В.И. Распространение западного декора в петровском зодчестве //Древнерусское искусство: Зарубежные святы. – М., 1975. – С. 363.
199. Ильин М.А. Каменное зодчество конца XVII в. //История русского искусства. – М., 1959. – Т. 4. – С. 226. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 274.
200. Игнаткин И.А. Исторические святы украинских и русских зодчих XVII–XIX вв. //Зодчество Украины. – К., 1954. – С. 172.
201. Холостенко М.В. Українська архітектура епохи XVII ст. //Архітектура Радянської України. – 1940. – № 10. – С. 25. Безсонов С. В. Расцвет украинской архитектуры в период Воссоединения Украины с Россией //Архитектурное наследство. – М., 1957. – С. 37. Юрченко П. Г. Архітектура України після Возз'єднання України з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) //Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 121. 123.
202. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XII–XIII веков. М., Стройиздат, 1967. – С. 157–158.
203. Адруг А.К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум //Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 5. – С. 48–50.
204. Дегтярьов М.Г. Про одну фортифікаційну споруду Києво-Печерської Лаври //Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 4. – С. 35.
205. Грабарь И.Э. И.П. Зарудный и московская архитектура

первой четверти XVIII в. //Русская архитектура первой половины XVIII в.: Исследования и материалы. – М., 1954. – С. 55.

206. Щербина В.Г. Головні будівлі Печерської Лаври //Нові студії з історії Києва: Зб. – К., 1926. – С. 83–84.

207. Грабарь И.Э. Московская архитектура начала XVIII века // История русского искусства. – М., 1960. – Т. 5. – С. 28.

208. Михайлов А. Архитектор Д.В. Ухтомский и его школа. – М.: Гос. изд-во литературы по строит. и архитектуре, 1954. – С. 333.

209. Подольский Р. Петровский дворец на Яузе //Архитектурное наследство. – М., 1951. – Вып. 1. – С. 30.

210. Там само. – С. 24–25.

211. Реконструкція опублікована: Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество X ст. – М.: Наука, 1966. – С. 172. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Л.: Стройиздат, 1984. – С. 276.

212. Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество. – К.: Будівельник, 1977. – С. 11.

1.3. ВІДБУДОВА ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Пугачева Н.Т. Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы //Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. научных трудов. – К., 1987. – С. 132–139.

2. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С. 94–95. Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVII ст. //Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 95–97.

3. Очерк истории города Чернигова. 907–1907. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 18–19. Маслов С.И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69–71.

4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 272–274.

5. Адрюг А.К. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С. 11–12.

6. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки... С. 217.

7. Шевченківський словник. – К.: УРЕ, 1977. – Т. II. – С. 339.

8. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль.

– М.: Искусство, 1980. – С. 40. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 272.

9. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001. – С. 16.

10. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 17.

11. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове //Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 190.

12. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 105.

13. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С. 10, табл. IX, рис. 4.

14. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания //Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В. И. Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С. 283.

15. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – С. 180.

16. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 119.

17. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник. 1986. – Т. 4. – С. 262.

18. Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові //Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 198. Украина и Молдавия: Справочник – путеводитель /Автор текста и составитель альбома Г.Н. Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982. – С. 462.

19. Игнаткин И.А. Чернигов ... С. 54–56. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 86–87.

20. Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова //Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 39.

21. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Мистецтво, 1980. – С. 155.

22. Вечерський В. Монастирі Чернігово-Сіверщини //www.heritage.com.ua/kraeznavstvo/regioni/Mon Chern/.

23. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки... С. 218.

24. Галятовський І. Скарбница потребная //Галятовський І. Ключ

розуміння. – К., 1985. – С. 349, 353.

25. Там само. – С. 354.

26. Там само.

27. Там само. – С. 366.

28. Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 279.

29. Галятовський І. Скарбница потрібная... С. 344–345, 359–360.

30. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове //Памятники культуры: Исследования и реставрация. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 60–61.

31. Адруг А. Чернігівська чудотворна ікона Єлецької Богоматері //Родовід. – 1996. – № 2(14). – С. 108. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001. – С. 14–15.

32. Цитата подана за виданням 1702 р. із: Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 6.

33. Величко С.В. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 148.

34. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 12.

35. Игнаткин И.А. Чернигов... С. 60. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 107, 120.

36. Карнабіда А.А. Чернігів. Пам'ятки архітектури XI–XIX сторіч (Комплект із 9 буклетів). – К.: Будівельник, 1976.

37. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 280. Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 280.

38. Говденко М.М., Маркиз В.И. Древний архитектурный комплекс в Чернигове //Строительство и архитектура. – 1987. – № 7. – С. 26. Говденко М. Іллінська церква в Чернігові: Історія та реставрація //З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 266–267.

39. Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові //Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність: Тези наук. читань. – Чернігів, 1999. – С. 22–24.

40. Холостенко Н.В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов //Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 88–103.

41. Стефановский Т. Реставрация древней Ильинской церкви

г. Чернигова в 1890 г. //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1890. – № 21. – С. 515–523. – часть неофиц.

42. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 271–272.

43. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... С. 140.

44. Чернігівщина: Енцкл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 689.

45. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С. 18.

46. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 62.

47. Карнабед А.А. Чернігів: Пам'ятки архітектури XI–XIX сторіч (комплект із 9 буклетів). – К.: Будівельник, 1976. Віроцький В.Д. Храми Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 127. Чернігівщина: Енцкл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 688. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 272.

48. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород – Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 62–63.

49. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... С. 126–127.

50. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 62–63.

51. Грабарь И.Э. Московская архитектура начала XVIII века // История русского искусства. – М., 1960. – Т. 5. – С. 43.

52. Кучерук О. Головний архітектор Москви //Пам'ятки України. – 4'90 – 1'91. – (лютий 1991 р.). – С. 44–47. Розсоха Л.О., Чухліб Т.В. Зарудний І.П. //Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енцкл. видання. – К., 2001. – С. 220.

53. Мозговая Е.Б. Творчество И.П. Зарудного: Автореферат дис. на соиск. уч. степени кандидата искусствоведения. – Ленинград, 1977. – С. 16.

54. Оpubліковано: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1963. – Кн. IX (Т. 17–18). – С. 631.

1.4. НОВЕ КУЛЬТОВЕ БУДІВНИЦТВО

1. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 291. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова... С. 20.

2. Розписный список Чернігова 1701 р. /Підгот. до друку та

передмова В.О. Харламова //Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. – Чернігів. 1995. – С. 91.

3. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 290.

4. Цит. за: Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С. 12.

5. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 291.

6. Рибаків Б.О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 р. за даними розкопок //Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. – С. 55.

7. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 291.

8. ...Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... //Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.

9. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 351.

10. Там само. – С. 288.

11. Там само.

12. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060–1902). Его святыни и достопримечательности //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1902. – № 17. – С. 559–560. – часть неофиц. Описание исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Часть 1. – С. 77–78.

13. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастырь. – Чернигов, 1911. – С. 49.

14. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... С. 136–137.

15. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1955. – С. 120–121. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 106–108.

16. Заварова Е. Использование памятников архитектуры // Строительство и архитектура. – 1974. – № 5. – С. 34–37.

17. Научно-реставрационный отчет за 1984–1985 г.г. //Памятник архитектуры XVII ст. Введенская церковь Троицко-Ильинского монастыря в г. Чернигове. Проект ремонтно-реставрационных работ. – К., 1986. – Т. VIII. – Кн. 1. – Арк. 6–9 //НАІЗ КН. 1150/3 / ДФ 916.

18. Шевченко В. Трапезна Михайлівського Золотоверхого монастиря //Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 47.

19. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах

черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII веков // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 107–108.

20. Введенская церковь (трапезная). Памятник архитектуры XVII в. Предварительные работы. – К., 1981. – Т. 1. – Арк. 10 // Документальний фонд НАІЗ “Чернігів стародавній”.

21. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 288.

22. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років //Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століть. – К.,1997. – С. 32.

23. Гумилевский Ф. Чернигов //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 66.

24. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... – С. 122–123, 141.

25. Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. – Чернігів: Сіверянська думка, 1918. – С. 7–9.

26. Бліфельд Д. Сучасний стан археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова //Археологія. – К., 1947. – Вип. I. – С. 197.

27. Игнаткин И.А. Чернигов... – С. 72–74.

28. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 81–83. 64.

29. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 43–45.

30. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 584.

Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 296.

Вечерський В.В. Церква св. Катерини //Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К.: Техніка, 2000. – С. 296.

31. Адруг А. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть //Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 63–68.

32. Травкіна О.І. Про походження назви Катерининської церкви м. Чернігова //Наукові читання “Чернігівські старожитності”. Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 130–133.

33. Омеляненко Л.А. До питання про історію Катерининської церкви – пам'ятника архітектури XVIII ст. //Наукові читання “Чернігівські старожитності”. Матеріали наукової конференції “Архітектурні та

археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С. 105–107.

34. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография “С.В. Кульженко”, 1911. – С. 152, 96, вкладка між С. 152 і 153.

35. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. – К., 1951. – С. 125.

Богусевич В.А. Роботи чернігівської експедиції //Археологічні пам’ятки УРСР: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947–1948 рр. – К., 1952. – Т. 3. – С. 117, 120.

36. Коваленко В.П. Исследования в Чернигове //Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 246–247.

37. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 523–524.

38. Арендар Г.П. Церковні старожитності Чернігова XVII–XVIII століть //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 91.

39. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 98.

40. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог /Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий. Відп. Редактор О.Б. Коваленко. – К., 1998. – С. 61.

41. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – Кн. VIII. – Т. 15–16. – С. 370, 5.

42. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 177–178. Килессо С.К. Киево-Печерская Лавра: Памятники архитектуры и искусства. – М.: Искусство, 1975. – С. 71. Килессо Т.С. Видубицкий монастырь. – К.: Техніка, 1999. – С. 67–68.

43. Адруг А. Про авторство Катерининської церкви в Чернігові та пам’яток її кола //Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 32–35.

44. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 20–20 зв.

45. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 335. – Арк. 11, 11 зв., 12, 12 зв.

46. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря /Підгот. до друку та вступні зауваги І. Ситого //Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 43–44.

47. ДАЧО. – Ф. 179. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 20–20 зв.
48. Игнаткин И.А. Чернигов... С. 74.
49. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4.
50. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 57.
51. Памятник архитектуры XVIII ст. Екатерининская церковь в Чернигове. Проект приспособления под отдел “Слава отечественного оружия” Черниговского исторического музея. – К., 1975. – Т. III. – Арк. 4 //Техархів ВАТ “Чернігівреставрація”.
52. ДАЧО. – Ф.Р-1046. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 34.
53. ДАЧО. – Ф.Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 10; Ф.Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13.
54. ДАЧО. – Ф.Р-5239. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 18–19.
55. Логвин Г.Н. О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 159.
56. Бусева-Давыдова И.Л. Об истоках композиционного типа “восьмерик на четверике” в русской архитектуре конца XVII в. // Архитектурное наследство. – М., 1985. – Вып. 33. – С. 220–226.
57. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 426.
58. Шафонский А. Вказ. праця. – С. 269–270.
59. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. Соч. Н. Маркевича. – Чернигов, 1852. – С. 14–15.
60. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре) //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 7–9, 29–30.
61. Юбилейный сборник в память 900-летия епископской кафедры в г. Чернигове. – Чернигов, 1893. – С. 50.
62. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастырь, ныне Троицкий Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911. – Чернигов, 1911. – С. 38–40.
63. Картины церковной жизни Черниговской епархии ...– С. 61, 71.
64. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов... С. 110–111, 137.
65. Дубровський В. Історико – культурні заповідники та пам’ятки України. – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – С. 48, 50.
66. Голубець М. Мистецтво //Історія української культури /За заг. ред. І. Крип’якевича. – К., 1994. – С. 512, 512.

67. Січинський В. Українська архітектура //Українська культура: Лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1993. – С. 249.

68. Холостенко М.В. Українська архітектура епохи XVII ст. // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 10. – С. 26.

69. Юрченко П.Г. Архітектура України після Возз'єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) //Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 118. 126, 128. Юрченко П.Г. Архітектура другої половини XVII–XVIII ст. // Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 78–79.

70. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 167–171.

71. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 113–114.

72. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 48. Карнабед А.А. Архитектура Черниговщины //Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1986. – Вып. 4. – С. 64. Мезенцев В. Впливи віленського бароко на архітектуру соборів Троїцького монастиря в Чернігові та Мгарського монастиря під Лубнами //Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. праць, присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 479–496.

73. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих второй половины XVII – начала XVIII веков // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 103–110. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове //Строительство и архитектура. – 1984. – № 3. – С. 32.

74. Говденко М. Дві споруди зодчого Йоганна Баптиста //З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 244–251. Говденко М. Праці архітекта Йоганна Баптиста в Гетьманщині //Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 70–77.

75. Віроцький В.Д. Храмы Чернігова. – К.: Техніка, 1998. – С. 151–170.

76. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. //Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 113.

77. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (В закрытом Ильинском монастыре) //Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 8.

78. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 169–171.
79. Hornung Z. Sztuka barokowa. Architektura. 1660–1710 //Historia sztuki Polskiej. – Krakow, 1965. – Т. 2. – С. 344.
80. Losa S. Architekci i budowniczone w Polsce. – Warszawa: Budownictwo i architektura, 1954. – С. 341.
81. Rewski Z Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy I kamieniarzy XVI–XIX wieku. – Wroclaw: Zaklad im. Ossolinskiх – Wydawnictwo, 1954. – С. 8–48.
82. Спельскис А. Жемчужина вильнюсского барокко. – Вильнюс: Мантис, 1964. – С. 5.
83. Самалавичюс С. Жемчужина барокко (костел Петра и Павла в Вильнюсе). – Вильнюс: Минтис, 1977. – С. 6–7. Venclova T. Vilniaus vardai. – Vilnius: R. Paknio leidykla, 2006. – Р. 83.
84. Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklopedija. – Vilnius: Mintis, 1971. – Т. 3. – Р. 838. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1976. – Т. 4. – С. 764. Червонная С., Богданас К. Искусство Литвы. – Ленинград: Искусство, 1972. – С. 52.
85. Цит. за: Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины X–X веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 170.
86. Losinski J., Milobedski A. Atlas zabytkow architektury w Polsce. – Warszawa: Polonia, 1967. – С. 56. Hornung Z. Вказ. праця. – С. 345.
87. Літопис Мгарського монастиря (1682–1775) /Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В. Шевчука // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 29.
88. Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.
89. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – 12 мая 1906 г. – С. 264.
90. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом... С. 98–99.
91. Памятник архитектуры XVII в. Бывший Троицкий собор в Чернигове. – Проект реставрации. – К., 1973. – Т. 1. – Арк. 33 // Документальний фонд НАІЗ “Чернігів стародавній”. ЧАІЗ 58/КВ 506.
92. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 464. – Арк. 14, 14 зв, 15.
93. Степанова О. 3 питання ремонту будівель Троїцько-Іллінського монастиря в кінці XVIII ст. //Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність: Тези наук. читань.–Чернігів, 1999.– С. 39–40.

94. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911 гг. – Чернигов, 1911. – С. 40.

95. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – С. 50.

96. Доценко А. Сучасний іконостас Троїцького собору // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність: Тези наук. читань. – Чернігів, 1999. – С. 35–36.

97. Памятник архитектуры XVII в. Бывший Троицкий собор в Чернигове: Проект реставрации. – К., 1973. – Т. 1. – Арк. 7–9, 20–21. //Документ фонд НАІЗ “Чернігів стародавній”. ЧАІЗ 58/КВ506.

98. Там само. – Арк. 22–38.

99. Там само. – Т. 4. – Арк. 6–8, 11–14.

100. Там само. – Т. 1. – Арк. 10–11.

101. Там само. – Арк. 12–18.

102. Говденко М. Дві споруди зодчого Йоганна Баптиста //З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 251.

103. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 49. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 120.

104. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 119.

105. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII веков // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 105–108.

106. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990. – Іл. 316, 389, 513.

107. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина /Составители А.А. Гусева, И.М. Полонская. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 167.

108. Говденко М. Дві споруди Йоганна Баптиста //З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 246. Говденко М. Праці архітекта Йоганна Баптиста в Гетьманщині //Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 70.

109. Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. //Мистецтвознавство України: Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 352–356. Адруг А. Ікона чернігівської Іллінської Богоматері

1696 р. //Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 46–49.

110. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С. 16.

111. Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 294–295.

112. Вечерський В.В. Архітектура другої половини XVII – 70-х років XVIII ст. //Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 194.

113. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания //Госуд. ордена Ленина библиотека СССР им. В.И. Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С. 300.

114. Юрченко С. Максаківський монастир //З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 166–170.

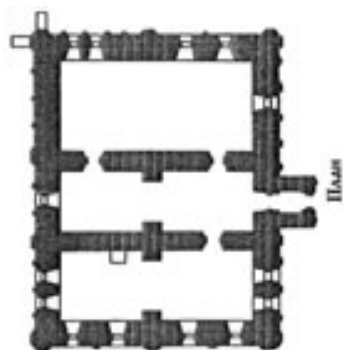
115. К.В.П. История развития формы креста: Краткий курс православной ставрографии. – М., 1997. – С. 23–24.

116. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 267–268.

ІЛЮСТРАЦІЇ

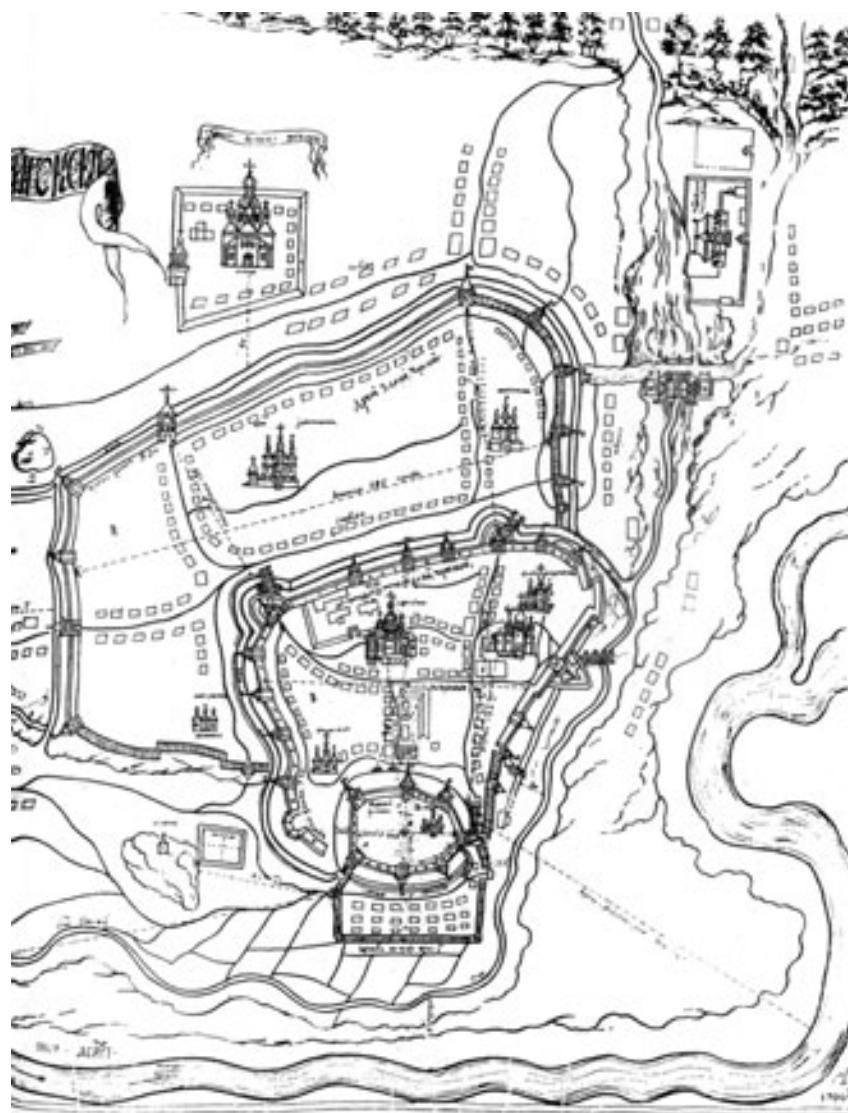
*Зображення Борисоглібського собору
на титульному аркуші “Алфавіта”.
Чернівці, 1705 р.*

*Будинок полкової канцелярії.
1690-ті роки – початок XVIII ст.*

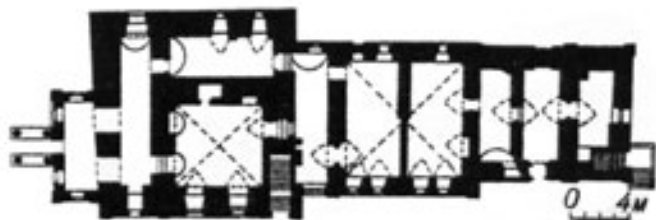

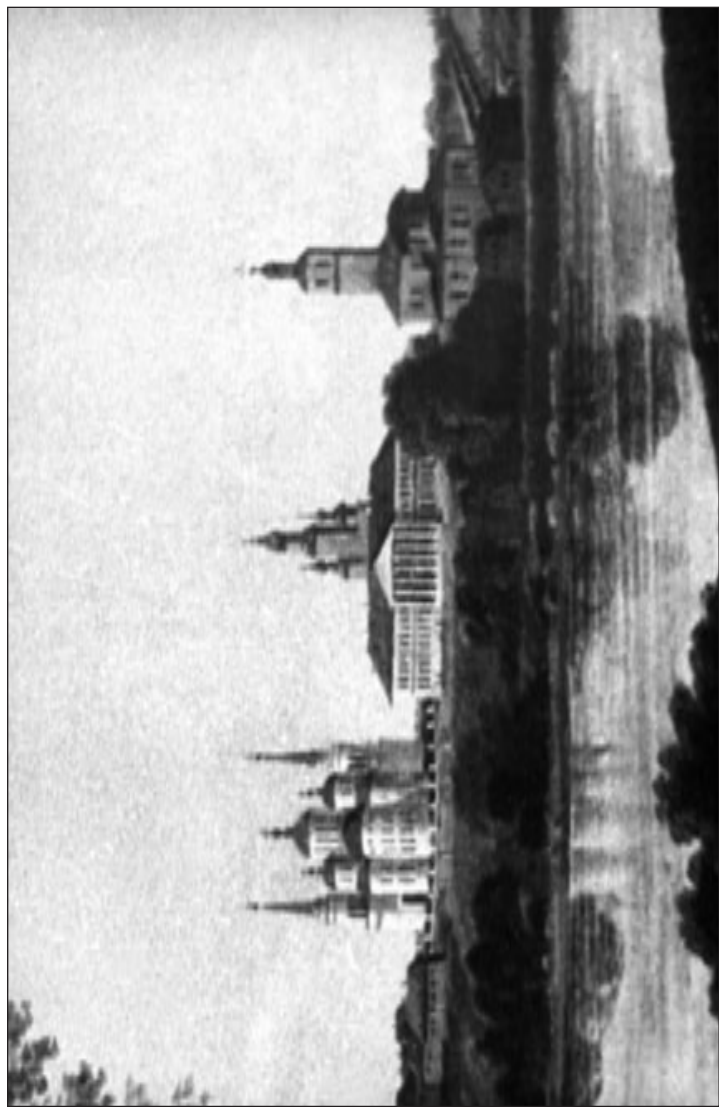
*“Абрис Чернігівський”
1706 р.*

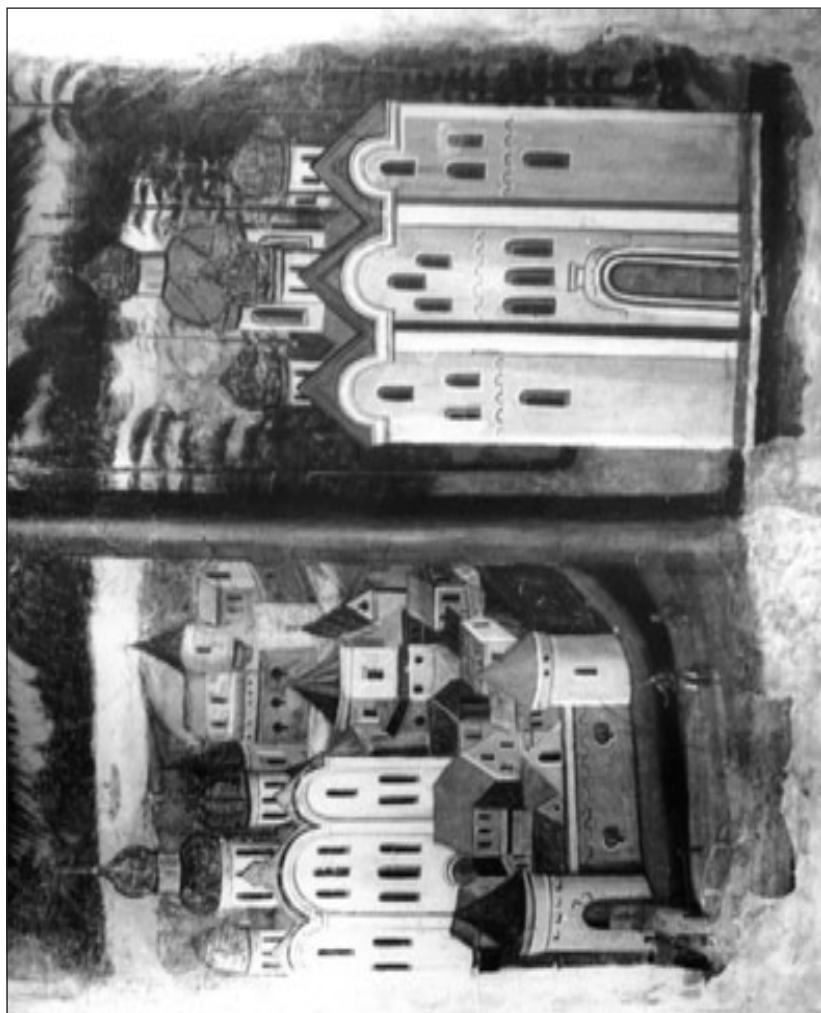
Будинок Колегіума. Друга половина XVII ст. – 1702 р. Південний фасад

*Зображення Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів та будинка Колегіума
на акварелі Д.І. Іванова. 1810 р.*

*Зображення Спасо-
Преображенського
та Успенського соборів
на іконі
“Єлецької Богоматері”.
1690-ті роки*

*Іллінська церква. ХІІ – ХVІІІ ст.
Сучасний вигляд*

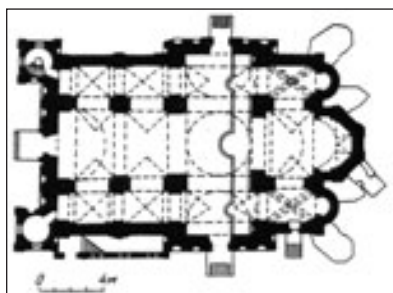
*Зображення Іллінської церкви
на титульному аркуші “Нового заповіту”.
Чернігів, 1717 р.*

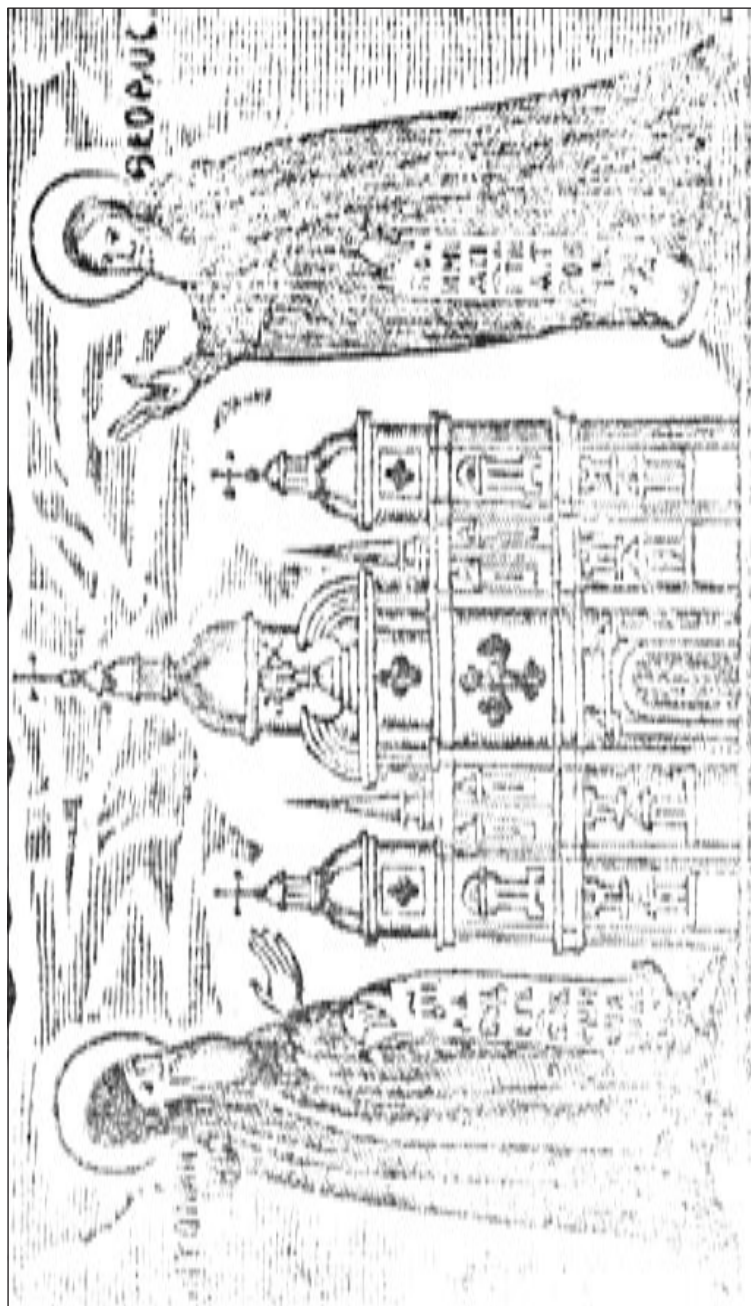
Катерининська церква. Кінець XVII ст. – 1715 р.

*Архітектор Й.-Б. Зауер.
Троїцький собор. 1679–1695 рр.
Вигляд до реставрації*

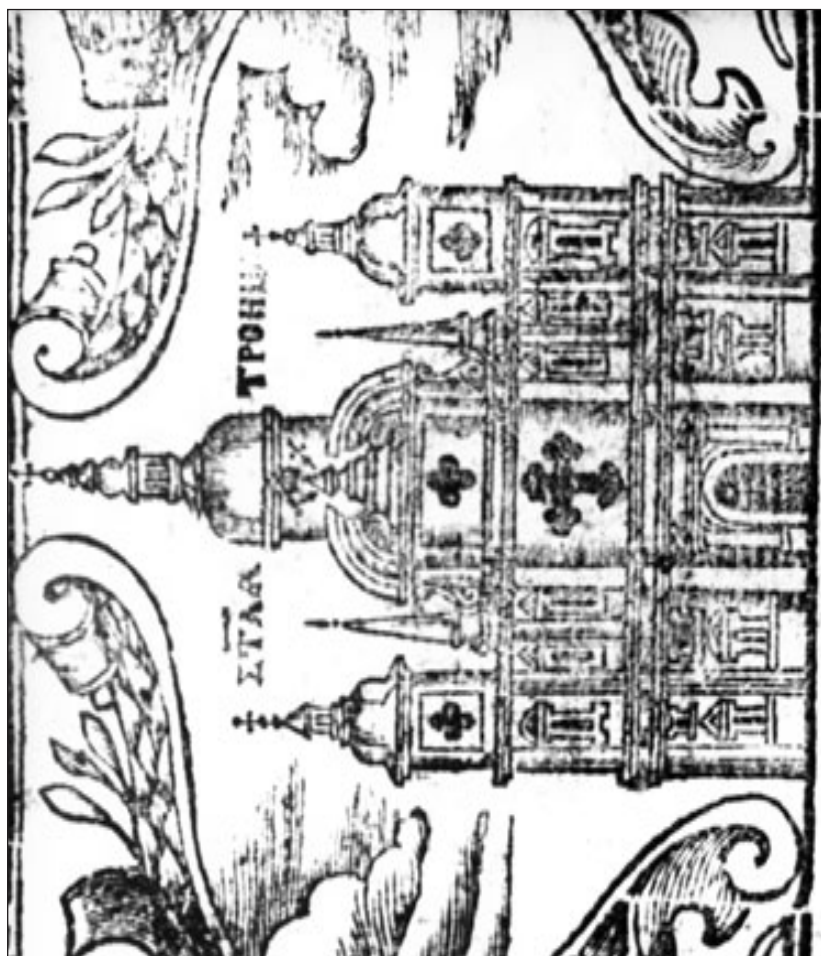

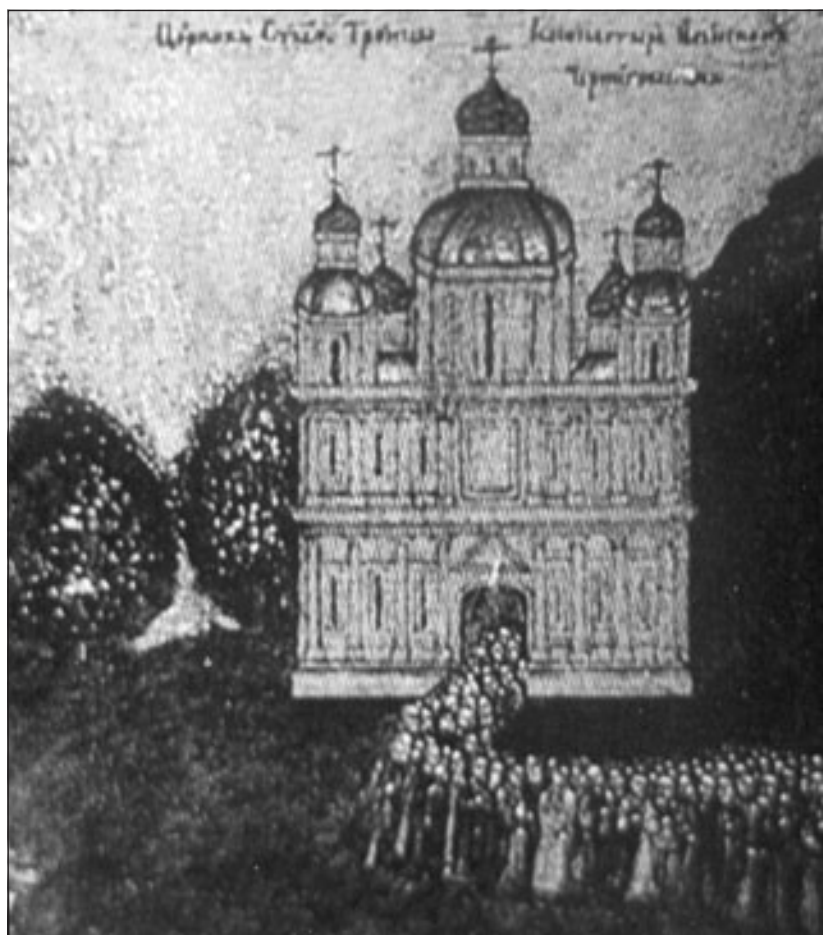
*Троїцький собор.
Вигляд після реставрації*

Зображення Троїцького собору на звороті титульного аркуша "Октоїха". Чернігів, 14 жовтня 1682 р.

Зображення Троїцького
собору на титульному
аркуші "Тріоді квітної".
Чернігів, 1685 р.

Зображення Троїцького собору на іконі “Іллінської Богоматері”, 1696 р.

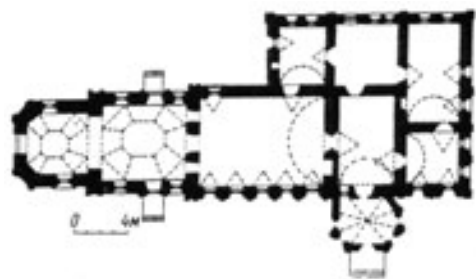
*Зображення Троїцького собору на титульному аркуші
“Трьохафїтського молитвослова”.
Чернігів, 1697 р.*

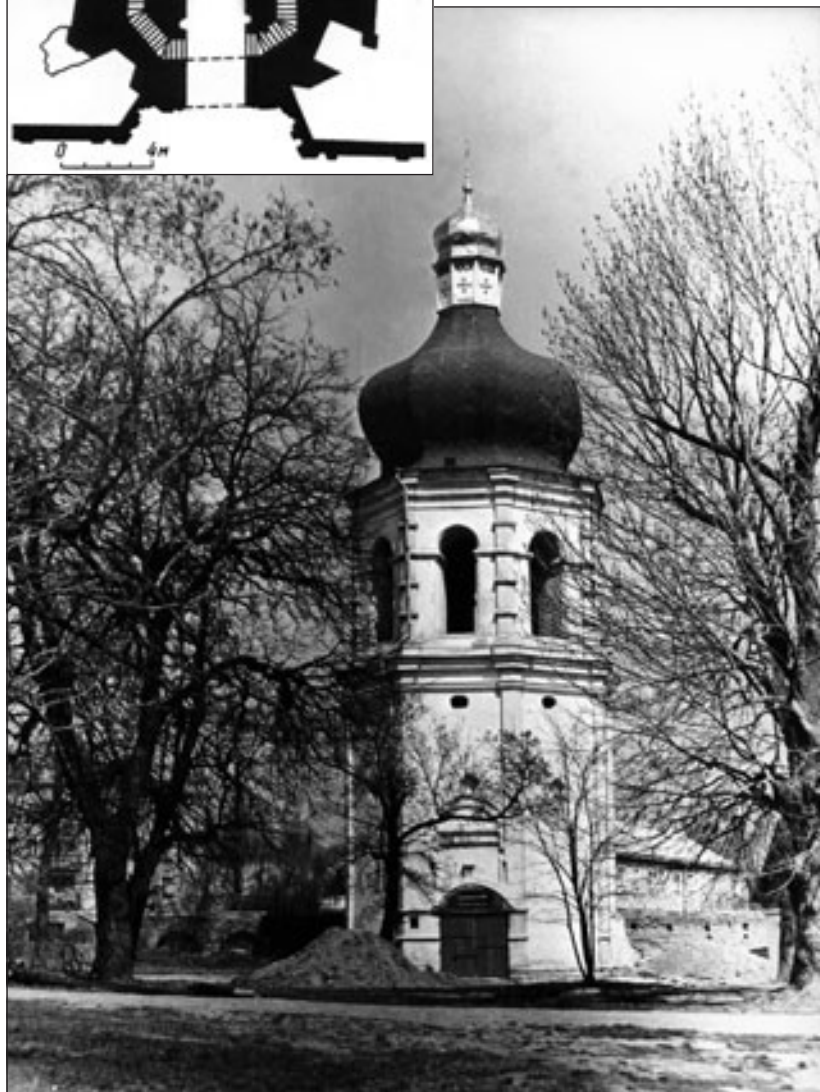
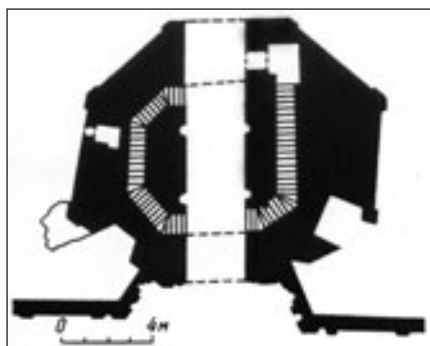
*Зображення Троїцького собору
на звороті титульного аркуша "Феатрона".
Чернігів, 1708 р.*

*Зображення Троїцького собору
на титульному аркуші “Нового заповіту”.
Чернігів, 1717 р.*

Введенська церква з трапезною. 1677–1679 рр.

*Дзвіниця Єлецького монастиря.
Друга половина XVII ст.*

ЗМІСТ

	Стор.
Вступ.....	3
1.1. Містобудування та оборонна архітектура.....	9
1.2. Цивільна архітектура.....	31
1.3. Відбудова пам'яток архітектури доби Київської Русі	95
1.4. Нове культове будівництво.....	120
Висновки.....	167
Список використаних джерел.....	172
Ілюстрації.....	202

Наукове видання

Адрюг Анатолій Кіндратович

Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть

Комп'ютерна верстка Матвійчук Л.Є.

Плани споруд подано за виданням:

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской
СССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 262–276.

“Абрис Чернігівський” 1706 р. подано за: Наука і культура.
Україна: Щорічник. – К., 1989. – вип. 23. – С. 242–243.

Підписано до друку: 12.11.2008. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Умов.друк.арк. 13,02. Обл. вид.арк. 12,6. Тираж 300 прим. Зам. № 1882.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського центру науково-технічної
і економічної інформації (свідцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.)
14000, м. Чернігів, вул. П'ятницька, 39